

A RÁDAY
GYŰJTEMÉNY
ÉVKÖNYVE

X.

Budapest, 2002.

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

X.

Budapest, 2002.

Szerkesztette:

PETRŐCZI ÉVA

Felelős kiadó: Berecz Ágnes

ISSN 0237 – 0921

*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X. kötetének megjelenését
támogatta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram
valamint a Stiftung Johannes a Lasco Bibliothek (Emden)*

Készült:

a HTSART nyomdában, 2002.

600 példányban 15 (B/5) ív terjedelemben

Felelős vezető: Halász Iván

Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükörben

Johannes Amos Comenius *Orbis pictus*, azaz *Látható világ* című gyermekeknek írt tankönyvének közel 260 kiadását ismeri a kutatás. A koraujkortól kezdve bestsellernek számító művet már kiadási évében, 1658-ben újra nyomtatták, s azt követően is évente több kiadással is jelentkezett a híres nürnbergi Endter kiadó.¹ A latin, német, angol, francia, olasz változatokkal bővülő példányok után, 1669-ben az Endter kiadó felkérésére egy Altdorfban tanuló soproni diák készítette el a képek mellé a magyar szómagyarázásokat is.²

Talán furcsa, hogy ezzel a kitérővel kezdem, de köztudott, hogy Comenius e híres művét sárospataki évei alatt 1650 és 1654 között állította össze, és a rendelkezésére bocsátott sárospataki nyomdában néhány próbanyomat is készült a kéziratról. Bár az alapvetően metszetekre épülő, a létező világot képekben bemutató művet csak a legjobb technikai felkészültséggel rendelkező nürnbergi Endter nyomda tudta megfelelő minőségben megjelentetni.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy egy-egy koraujkori nő, asszony alakjának megragadásához szűkösek a forrásadottságok, hiszen a 16-17. századi mindennapi élet részletes bemutatásához rengeteg aprólékos forrásfeltárás szükséges.³ Mégis elmondható, a magyarországi, valamint az erdélyi politikai, gazdasági és kulturális életet vizsgálva, hogy az ismert politikusok, főméltóságok és katonák mellett mind jobban kirajzolódnak a szintén jelentős szerepet játszó asszonyi alakok is. Gondoljunk akár Nádasdy Tamás nádor feleségére, Kanizsay Orsolyára, vagy Esterházy Miklós nádor nejére, Nyáry Krisztinára, Batthyány Ferencné

¹ Az *Orbis pictus* kiadásairól: Johann Amos Comenius 1657/1957. Festschrift zur Comenius-Feier der Stadt Nürnberg am 16. Juni 1957 im Institut für Lehrerbildung Nürnberg anlässlich der 300. Wiederkehr des Erscheinens der *Didactica Magna* und der in Nürnberg erfolgten Drucklegung des „*Orbis pictus*“ Heinrich KUSTMANN Vortage

² Heinrich KUSTMANN 1957. 17. Johann Andreas Dobner 1667-től tanult jogot az altdorfi egyetemen. Vö.: VARGA András: *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583-1718)* In: Lymbus. Művelődéstörténeti Tár V. Szerk.: Monok István, Petneki Áron. Zrínyi Kiadó, Szeged, 1994. 10.

³ Legújabb kutatások összegzése: *Nők a magyar történelemben*. Szerkesztette: R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1987.

Lobkowitz Poppel Évára, vagy akár Zrínyi Ilonára, no és persze I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hitvesére, Lorántffy Zsuzsannára.

Lorántffy Zsuzsanna portréját nem könnyű megrajzolni. Talán jellemző lehet, hogy az egyetlen róla fentmaradt korabeli festmény hitelessége is kétes, nem bizonyítható, hogy milyen körülmények között készült, s egyáltalán vele egykorú-e az ábrázolás.⁴ Mégis, Lorántffy Zsuzsanna hatalmas levelezési anyagából, férjével és fiaival váltott, az élet minden területére, még a diplomácia és a hadszínterek kérdéseire is kiterjedő levélváltása, lelkészekkel, iskolákkal, de még az építőmesterekkel is fenmaradt levelezése, az általa gondosan vezetett számadáskönyvek, és gazdasági iratok alapján megfoghatóvá és megismerhetővé válik a fejedelemasszony sokoldalú személyisége.⁵

Lorántffy Zsuzsanna 1600-ban született valószínűleg Ónod várában, Zeleméri Kamarás Borbála és Lorántffy Mihály gyermekeként. A Lorántffy család ősi, ám köznemesi sorban maradt familiának számított, akik jelentős szerepet játszottak a vármegyei életben, a végeken és országgyűlési követként az országos politikában is. Anyai ágon a Dobókkal és a Széchyekkel tartottak fent rokonságot.⁶ Lorántffy Mihálynak örökség révén jutott kezére a sárospataki vár, amely mindenképpen a család jelentőségének növekedését jelentette.⁷ Azonban korán meghalt, és két kiskorú lányának, Lorántffy Zsuzsannának és Máriának hosszadalmas birtokperekkel sikerült csak az örökséget megtartani. De még az árván maradt lányok is kelendő feleségjelöltek voltak. Újabb kutatások szerint a Lorántffy lányok kezére Friedrich Teuffenbach morva főúr is pályázott. A Teuffenbach család a cseh és osztrák politikában is jelentős szerepet játszott, de esetünkben egy személyes vallomás miatt érdemes megidéznünk Friedrich Teuffenbach alakját. Teuffenbach ugyanis egy hivatalos levél hátuljára 10 pontban azt is összeírta, hogy milyen feleséget álmodott magának. Leírása szerint a leány legyen szép és gazdag, ősi család tagja, rokonsága legyen terebélyes és tekintélyes, aki révén sok jó barátra és pártfogóra tehet szert, amelyhez a színvonalas nevelés is elengedhetetlenül szükséges.⁸ Az elvárásoknak Lorántffy Zsuzsanna

⁴ A Jankovich Miklós gyűjteményből 1884-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokába került festménnyel kapcsolatos tudományos álláspontok legújabb összegzése: BASICS Beatrix: *Lorántffy Zsuzsanna portréi*. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Szerkesztette: TAMÁS Edit. Sárospatak, 2000. I. kötet 217-221.

⁵ A családi levelezést Szilágyi Sándor adta ki: SZILÁGYI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz*. Pest 1872.

⁶ PÉTER Kata: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Lorántffy Zsuzsanna Album*. Sárospatak, 2000. 15-17.

⁷ DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616-1710*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek. 30. Sárospatak, 1996.

⁸ Régi Magyar Történelmi Források II. Szerk.: Kern Ildikó és Kreutzer Andrea. In: VÁRKONYI Gábor: *II. Rákóczi György esküvője*. Budapest, 1990. 89. 133.

megfelelt, kezét azonban a felsőmagyarországi protestáns köznemesi körökben jelentős politikai befolyással bíró Rákóczi György nyerhette el.

A 16 éves Lorántffy Zsuzsanna frigye a 23 éves, kiterjedt felsőmagyarországi birtokokkal rendelkező Rákóczi Györggyel érdekházasságnak is tűnhet, de a levelezésükből is kiderül, hogy a két hasonló gondolkodású ember tartós és harmonikus szövetsége alakult ki e szerelmi házasság nyomán. Biztonsággal kijelenthető, hogy egyenrangú, egymásra támaszkodó társakká váltak. Nem sok kézzel fogható adat maradt fent Lorántffy Zsuzsanna taníttatásáról, iskolázottságáról. Mindössze annyi ismert, hogy Lorántffy Mihály támogatta a sárospataki református iskolát, s amint az apa udvari lelkésze, Szepesi Laczkó Máté feljegyezte, Lorántffy Zsuzsanna éles eszű, tanult lányka volt. Így tehát könnyen megbirkózott az egyre felelősségteljesebb feleségi szereppel. Hiszen Rákóczi György pályája meredeken ívelt felfelé, az ő feladata volt a felsőmagyarországi köznemesek érdekeinek egyeztetése, és Bethlen Gábor hadjáratainak előkészítése illetve hátterének biztosítása az Erdéllyel szomszédos királyi megyékben.⁹ S még nagyobb az asszony számára is a felelősség 1630-tól, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmé választásától. Lorántffy Zsuzsanna mégis felnőtt egy olyan feladatkörhöz és ranghoz, melyre nem készítették fel és nem is készíthették fel.¹⁰

A 17. század elejére új típusú műveltségeszmény, szokásrend jelent meg, mely a nőktől is sokféle és jól hasznosított ismeretanyagot várt el.¹¹ Nemcsak a nemesi, hanem a polgárasszonyok számára is új nevelési eszmény, viselkedési minta jelent meg.¹² Az új eszményt elvont értekezések mellett könnyen megfogható és megjegyezhető, közérthető szimbólumokban is népszerűsítették. A Német-római Birodalomban a városi élet szabályait, elvárásait sugalló metszetek a 17. században jelentek meg nagy számban. Sőt, egyes kiadók specializálódtak is ilyen tárgyú metszetek és szövegek megjelentetésére. A sokszor a városi tanács megbízásából közzétett nyomtatványokat a kiadók büszkén vállalták, nevüket mindig feltüntették.¹³ A híres nürnbergi kiadó, Paulus Fürst haláláig, 1666-ig több

⁹ NAGY László: *A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar törtélemben* Budapest, 1984. 44-88.

¹⁰ R. VÁRKONYI Ágnes: *„Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...”* (Amit megőrzött, és amit továbbadt) In: *Tanulmányok* 2000. 26.

¹¹ R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 25-40. Heide WUNDER: *„Er ist die Sonn, sie ist der Mond” Frauen in der frühen Neuzeit.* München, C. H. Beck, 1992. 58-87.

¹² Richard VAN DÜLMEN: *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit.* I. Das Haus und seine Menschen. München 1999. 133-184. Paul MÜNCH: *Lebensformen in der frühen Neuzeit 1500 bis 1800.* Berlin, 1998. 202-234.

¹³ Michael SCHILLING: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700.* Tübingen Niemeyer Verl. 1990. 19-20.

mint 420 pontosan azonosított röplapot adott ki erkölcsnemesítő céllal.¹⁴ A kiadványok szórakoztatóan, de nagyon tudatosan terjesztették az elvárt magatartásformát elsősorban a fiataloknak és a nőknek. S bár a nők is egyre nagyobb számban tanultak meg olvasni, de éppen a közérthetőség és persze a szórakoztató forma miatt sok a metszettel illusztrált kiadvány, melyek akár belső terek díszítésére is alkalmasak voltak. Olyan utcakép-ábrázolásokat is láthatunk, melyeken a vásárokon városi hölgyek ilyen erkölcsnemesítő és vallásos tárgyú metszetek és képek között válogatnak. Egy korabeli nürnbergi röplapon egy „Mindig divatos fa” látható, melyet gondosan locsolgatnak és ápolgatnak a körülötte legyeskedő ifjú emberek.¹⁵ A fa lombjai között különböző korú lányok láthatók, akik imádkozással, énekléssel, zenéléssel és hímzéssel mútatják az időt. De nemcsak ezek a hagyományos viselkedési minták jelennek meg a fán, hanem a már nagyobbacska hölgyek olvasnak, írnak és a világ új eseményei iránt is érdeklődnek. Amint a kép is sugallja, csak szellemi műveltség birtokában válhatnak házasságra éretté. A fának természetesen megvan a férfi változata is, ahol a fiatalemberek fallabdáznak, birkóznak, muzsikálnak, de érettebb korukban már csillagászáttal, földgömbbel és matematikával is foglalkoznak. A társasági szokások és elvárások megértetéséhez már nem elégségesek a képes röplapok. A városi felsőbb rétegek hölgytagjai számára részletesebb kiadványok ismertették a helyes viselkedési formákat, és az aktuális társalgási témákat különböző társasági alkalmakra.¹⁶ A kevésbé előkelőknek és művelteknek zsebbe rejthető könyvecskék mutatták be, hogy milyen viseletet kell ölteniük délutáni vendégségre, vagy ha délelőtt elmennek valahova. Az egyszerűbb asszonyok számára kis metszetekkel illusztrált, könnyen megjegyezhető versikékben foglalták össze, hogy miként kell egy cipésznének, vagy egy rézművesnének férje munkáját segítenie.¹⁷ Nemcsak a hétköznapiakra vonatkozó általános viselkedési mintákat jelenítették meg ezek a kiadványok, az életpálya egészére is megfogalmazódott egyfajta elvárásrendszer. Életlépcsők mutatták be a helyes életritmust, tudatosan felkészítve az élet egyes szakaszaira. A teljes életet száz évben láttatva, tíz évenként váltanak a férfiak és a nők szerepet, viseletet és státust. A kívánt maga-

¹⁴ Theodor HAMPE: *Beiträge zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg. III. Ergänzungen und Nachträge zu der Abhandlung Paulus Fürst und sein Kunstverlag* In: *Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum* 1914/15. 3-127. Und 1920/1921. 137-170.

¹⁵ *Der Neue Allamodische Baum aller Jungen Damosellen und Jungfrauen.* In: *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts.* 3. Theologica. Quodlibethica Hg. Von Wolfgang HARMS, Michael SCHILLING, Albrecht JUERGENS, Waltraud TIMMERMANN Tübingen 1989. 291.

¹⁶ NÉMETH S. Katalin: *Fiktív német beszélgetések Magyarországról.* (Johann Georg Schielen írásai, 1683) In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1994/1. 1-18.

¹⁷ Dorothy ALEXANDER – Walter L. STRAUSS: *The German Single-Leaf Woodcut 1600-1700. A Pictorial Catalogue* 2 Bde. New York 1977. I. 497. 502.

tartásmintát állatszimbólumokkal tették közérthetővé. A tízéves fiúgyermek kis majmocskával látható, hiszen olyan játékos és annyit kell tanulnia, mint egy majomnak, a húszas éveiben járó fiattól szintén a tanulást várják el, amit egy báránka képvisel. A harmincéves ifjúnak olyan munkabírása kell, hogy legyen, mint egy bivalynak, a negyvenéves férfinak oroszlán erejűnek kell lennie. A lépcső csúcsán álló ötvenéves férfi, aki az öltözetében is a legtekintélyesebb, a farkasok tudásával és tapasztalatával rendelkezik. A hatvan évesnek már a róka ravaszságára van szüksége, a hetvenéves tapasztalt, mint egy kutya, a nyolcvanéves pedig már óvatos, mint a leopárd. A kilencvenéves mellett már egy szamár látható, míg az utolsó fázist egy hattyú kíséri. A nők életét különböző madarak szimbolizálják. Míg a kislányt egy bimbózó rózsafa jeleníti meg, a tízéves leánykának már a kezében van a rózsa, de még csak kismadár a családban. A húszéves leány a vörösbegyekhez hasonlóan büszkén lépked, a harmincéves asszony már pávaként élvezheti az élet örömeit. A negyvenévest sok gyermek veszi körül, mint egy tyúkanyót, az ötvenéves okos és jelentőségteljes, mint egy darumadár. A hatvanévesnek a lúdhoz hasonlóan sokmindenhez kell értenie, míg a hetvenévesnek a lelke sasként égre száll. A nyolcvanéves a bagolyhoz hasonlóan bölcs, a kilencvenéves pedig már olyan, mint egy denevér. Létezik olyan változata is az életlépcsőnek, amelyik egy házaspár elvárt státusnövekedését és változását mutatja be. Elsősorban a viseletben bekövetkező váltások teszik egyértelművé az idő változását, de azt is, hogy ketten együtt érnek el valamilyen társadalmi rangot és állapotot.

Nem idegen a korújkori Magyarországtól és Erdélytől sem ez az újtípusú műveltségismény, és a magatartásminták megjelenése. Bár elsősorban a műveltebb és társadalmilag jelentősebb szerepet játszó nők számára fogalmazódnak meg az elvárások¹⁸, Pázmány prédikációi vagy az Erdélyben megjelent fordítások is azt mutatják, jól ismerik és átültetik a külföldi szokásokat. Draskovich János feleségének, Istvánffy Évának fordíttatja le Antonio Guevara V. Károly számára készített *Horologium principium* című állameléméleti művének kifejezetten a nőneveléssel, a női magatartásmintákkal foglalkozó részét.¹⁹ A teljes művet 1628-ban már a nyomtatás költségeit fedező I. Rákóczi Györgynek és Lorántffy Zsuzsannának ajánlva adja ki Bártfán Prágai András. Az udvari élet

¹⁸ Az olvasnitudás elterjedtsége és az olvasmányok minősége nehezen megfogható a társadalmi eliten kívül. Vö.: PÉTER Katalin: *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején* In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerkesztette: KLANICZAY Gábor – NAGY Balázs. Budapest, 1999. 323-332. De a magyarországi városok, elsősorban német polgárasszonyai is végrendelkeztek könyvekről: SZENDE Katalin: *A város másik fele – a nők szerepe a magánéletében, a munkában és a közösségi szférában a késő középkori Sopotonban és Pozsonyban* In: *A középkor szeretete* 1999. 301-311.

¹⁹ R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 30-31.

viselkedési mintáit is bemutató művet Rákóczi György ajándékként szétküldte udvari embereknek, nemeseknek, városoknak és egyházi közösségeknek.²⁰ A *Fejedelmek serkentő órája* az egyik legnépszerűbb mű lesz a 17. századi Erdélyben. A polgárasszonyok számára megjelenő új magatartásminta nehezebben megfogható a korajkori Magyarországon és Erdélyben, de a külföldön, így a Nürnberghez tartozó altdorfi egyetemen tanuló magyarországi és erdélyi peregrinusok²¹ valószínűleg megismerkedtek az új szemlélettel. Így fokozatosan nemcsak elvárásként, de elfogadható új szerepként is elterjedté válik az új idea.

A lánynevelésben nagy szerepet kap a műveltség, a feleségnek reprezentálnia kell férje mellett, értenie kell a díszes kárpitokon megjelenő szimbólumokat, de a férj távollétében a birtokügyeket is kezében kell tartani, s ami a legfontosabb a gyermeknevelésben is meghatározó a szerepe.²² A könyvnyomtatás felfedezése után kifejezetten nők számára készített olvasmányok jelennek meg, nemcsak szórakoztatásul, hanem a mindennapi élet tudnivalóit is összegezve. A vallásos elmélyülést segítő könyvek mellett a divatos öltözeteket bemutató és egyben elítélő kiadványok²³, és a helyes feleségi és anyai mintákat bemutató tanulságos könyvek egyaránt a női olvasókat célozták meg.²⁴

Mindezekből következően megváltozik a nemek, a házastársak viszonya is, miként elmélyültebb és többretegűbb lesz a családi élet, s a hitélet is bensőségesebbé válik.²⁵

Lorántffy Zsuzsanna nem tartott fent jelentős szalont, nem kellett táborba szállnia, nem levelezett diplomatákkal, mint a korszak híres francia vagy angol nőalakjai, de mégis ennek az új típusú asszonynak jellegzetes megtestesítője volt.²⁶ Pedig nem mondható tipikusnak asszonysorsa sem, hiszen a kor mércéje szerint a maga 60 évével hosszú életet élt, s viszonylag érett korúan, 48 évesen vált csak özvegyé. S bár a házastársak viszonya a kor szokásain túl is bensőséges és ragaszkodó volt, sok asszonyi megpróbáltatás is érte Lorántffy Zsuzsan-

²⁰ TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* Budapest, 1978. 34.

²¹ MAY István: *Az altdorfi egyetem magyar hallgatói*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1966. 165-166. Friedrich REIMESCH: *Siebenbürgisch-deutsche Studierende an der Universität Altdorf aus den Matrikeln der Universität*. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 64. 1941. 74-75. SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521- 1700*. Szeged 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum 4.) VARGA András 1994. 1-19.

²² R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 28.

²³ *Frau Hoeffart et Monsieur Alamode des 16. und 17. Jahrhundert Modekritik auf illustrierten Flugblätter. Ausstellung vom 21. Juni bis 19. Juli 1998. Staatliche Galerie Moritzburg Halle 1998.*

²⁴ Heide WUNDER 1992. 155-173.

²⁵ R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 28-29.

²⁶ R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 29.

nát. Valószínűleg hat gyermeket szült, akik közül négy fiú hosszabb életet élt, de csak egy élte túl közülük anyját, és ő is csak néhány hónappal.

Egyedivé teszi sorsát az is, hogy férje a végrendeletében elsősorban őrá hagyta a családi birtokokokat, s talán ez tette lehetővé, hogy Lorántffy Zsuzsanna jól látható módon férje halála után is jelentős státusban maradt.

Fordulatokban gazdag életet élt. Lorántffy Zsuzsanna életében házasságkötése után az első jelentősebb korszakhatár 1630, mikor az addigiaknál is egyértelműbben belépett a családi életébe a politika. I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmé választása kezdetben azonban több nehézséget, mint örömet jelentett a család számára. Nem volt egészen váratlan, hogy Rákóczi lett a fejedelem, hiszen apja Rákóczi Zsigmond rövid ideig már elfoglalhatta a fejedelmi széket, s Rákóczi György Bethlen Gábor bizalmi embereként, hadjáratait előkészítő hadvezérként, felső-magyarországi szövetségeseiként jó erdélyi kapcsolatokkal rendelkezett.²⁷ A főként magyarországi birtokokkal rendelkező családnak azonban jóideig tartott erdélyi pozíciójának megszilárdítása. 1636-ig Bethlen István köréből, Esterházy Miklós nádortól és a török részéről is többfelől fenyegették hatalmát. A magyarországi főméltóságok közül ténylegesen csak Pázmány Péter biztosította erkölcsi támogatásáról I. Rákóczi Györgyöt. Lorántffy Zsuzsanna, amint leveleiből is kiténik, ellenezte a fegyveres harcot, nem látta át férje 1636-os, sem az 1643-44-es hadjáratának a jelentőségét. A meghatározó hátszínját mégis megfelelően biztosította számára. A mélyen vallásos asszony bőjtölt a hadi vállalkozások idején. De aktívan is segítséget nyújtott. Fogadta és továbbította a hadszínterekről és külföldről érkező híreket. Irányította a szüretet, gondoskodott Várad és Jenő ellátásáról, számba vetette a gyalogosokat, egyszerre élte asszonyi életét és az erdélyi politikát.²⁸ A sokfelé elterülő Rákóczi és Lorántffy családi, valamint a fejedelmi birtokok I. Rákóczi György politikájának meghatározó bázisát jelentették. Kezében összpontosultak a legfontosabb várak és gazdaságilag meghatározó területek. Az otthonmaradt fejedelemasszonynak Sárospatak mellett Szerencs, Ónod, Gyulafehérvár, Fogaras, Várad és Munkács váranak életét is figyelemmel kellett kísérnie.

Lorántffy Zsuzsanna leveleiből e politikailag válságos időszakban a család mellett az ország gazdasági ügyei, a nemzetközi helyzet, az egyház, az iskolák mindannapos és átfogó problémái bontakoznak ki. Lorántffy Zsuzsanna életében szorosan összefonódik a személyesség, az aggódó feleség és anya, valamint a közösségért felelős fejedelem asszony.

²⁷ NAGY László 1984. 89-99.

²⁸ SZILÁGYI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Rajzok és tanulmányok* I. 26-261.

Az 1636-os válságot követően, I. Rákóczi György katonai és politikai győzelme után virágzó időszak következett I. Rákóczi György fejedelemségében. Bethlen Gábor politikájának folytatója gazdaságilag és politikailag is erős erdélyi fejedelemséget épített tovább, amely új feladatokat jelentett a fejedelemszony számára is.

A fejedelmi udvar reprezentációja ugyan megváltozott, kevésbé fényűzővé vált Bethlen második feleségének, Brandenburgi Katalin idejéhez képest, de új, nagyszabású építkezések indulnak meg a fejedelmi udvarban, s Örményesen, Pocsajon, Királyhelmecen, Sátoraljaújhelyen és Munkácson is.²⁹ Az építkezéseket jórészt I. Rákóczi György irányítja, mégis bizonyos, hogy nagy szerepe volt ebben Lorántffy Zsuzsannának. Mint ahogy a sárospataki vár kényelmessé, lakályossá tétele is Lorántffy Zsuzsanna képzeletét és elvárásait tükrözi. Az újdonságnak számító erkélyre nyíló szobák, a Bodrogra és a belső udvarra is kilátást biztosító erkélyek, a divatos emeleti szárny, loggiás lépcsősor, tehát a kényelmet és reprezentációt egyaránt szolgáló vár kialakítása Lorántffy Zsuzsanna érdeme.³⁰

Mint ahogy a várakat körülvevő virágos, gyümölcsös, gyógynövényes kertek is elsősorban a fejedelemszony világát tükrözik. A kertek a kor fontos reprezentációs központjai. Az 1620-as, 30-as évektől kezdve a híres pozsonyi érseki kert mellett minden jelentős főúri rezidencián különböző pihenő- és gyümölcsöskerteket alakítottak ki.³¹ I. Rákóczi György, megcsodálván a morvaországi Lichtenstein kastély kertjét, azt ígéri feleségének, hogy a kertészt fiával együtt megszerzi neki, s többször számol be a fejedelemszonnynak a kertjei állapotáról levélben. Lorántffy Zsuzsanna nemcsak különleges virágmagokat, oltványokat, citromfákat vásárol, vagy küld ajándékba családtagjainak és barátainak, hanem élvezi is a kert örömeit, sokszor ebédel vagy pihen gyermekeivel a kertben.³² De nemcsak a test és lélek felüdülését fejezik ki a korabeli kertek. A gyógynövényekkel és füvekkel bevetett táblák a ragályok és betegségek elleni védekezést szolgálták. A kor főúri asszonyainak felelőssége volt kisebb bajokra enyhülést találni, vagy a nehezen beszerezhető orvosok megérkezéséig a saját patikából a családnak és ház népének orvoslását biztosítani.³³

²⁹ DÉTSHY Mihály: *Az épített Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Tanulmányok* 2000. 7-21.

³⁰ PÉTER Katalin 2000. 9-15.

³¹ S. LAUTER Éva: *Főúri kertek és reprezentáció a 17. században*. In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Szerkesztette: R. VÁRKONYI Ágnes és KÓSA László Budapest, Orpheusz K., 1993. 87-104. STIRLING János: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1996.

³² NAGY-TÓTH Ferenc: *Fodorpataki László: Tündérkertész. Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége*. In: *Tanulmányok* 2000. 123-140.

³³ R. VÁRKONYI Ágnes: *Akiknek megszólaltak a füvek*. In: *Pelikán a fiaival*. Liget K., 1992. Budapest, 86-104.

Valószínű, hogy hiteles az a vallomás, melyet egy boszorkánysággal vádolt füves asszony, Tudós Ilona tett 1681-ben. Azzal védekezett, hogy Lorántffy Zsuzsannától tanulta a füvek megszólaltatásának tudományát, tehát Lorántffy Zsuzsanna is jól ismerte a különböző gyógynövények szerepét.³⁴

A virágzó kertek a szépség és a gyakorlati hasznosság mellett a kor szimbolikus gondolkodásmódján az ország virágzását és a jövőbe vetett hitét is kifejezték.

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna a jövő fontosságát nemcsak szimbolikusan a kertek ápolásával fejezte ki, hanem a jövő generációjának nevelésével is. Politikájukban az iskolaépítés, az iskolaügy fejlesztése kiemelt szerepet kapott. Új iskolaépületek emelésével vagy akár a híres pataki iskola épületének bővítésével is bizonyították, hogy mennyire meghatározónak tartják az oktatás ügyét. Az anyagi javak biztosítása mellett még fontosabb kérdés volt az oktatás színvonalának és hatékonyságának biztosítása. A kor neves tudós tanárai számíthattak pártfogásukra: Keresztúri Pál, Tolnai Dali János vagy Apáczai Csere János többször kapott közvetlen erkölcsi és anyagi segítséget Lorántffy Zsuzsannától.

A Bethlen Gábor-i hagyományokhoz híven Rákóczi György fejedelemsége alatt is nagyszámban jutottak ki erdélyi diákok fejedelmi, városi vagy magán ösztöndíjakkal külföldi egyetemekre. Úgy tűnhetne, az anyagi áldozatok miatt jelentős teher lehetett a külföldi iskoláztatás, ugyanakkor óriási haszonnal is járt a fejedelemség számára a sok külföldön tanult diák, akik a legmodernebb eszmékkel, tudományos ismeretekkel és könyvekkel tértek haza többéves egyetemi tanulmányok után német, németalföldi és angliai egyetemekről. Bethlen Gábor uralkodásától kezdve a prédikátorok mellett a közigazgatásban és a diplomáciai küldetésben is szerepet játszó szakemberek képzése is meghatározó volt a fejedelmi politikában.³⁵ I. Rákóczi György pedig azt is elvárta, hogy prédikátorai ne csak a templomok falai között, hanem az iskolákban is továbbadják a külföldön szerzett legmodernebb tudást.

A külföldi iskoláztatás mellett I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna is fontosnak tartotta, hogy Erdélyben megteremtsék a korszerű középiskolai és felsőoktatást, a tudományos életet is fejlesztve híres külföldi tudósok meghívásával. S jöttek is nagyszámban jelentős tudósok, tanárok, mint például a három Hessenből menekült professzor, Alsted, Bisterfeld, Piscator, akik még Bethlen Gábor hívására érkeztek Erdélybe, de maradtak I. Rákóczi György alatt is. Erdélyi tartózkodásuk megerősítette azt a kapcsolatrendszert és tudományos in-

³⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Akiknek megszólaltak a füvek*. 95. R. VÁRKONYI Ágnes, 2000. 35-36.

³⁵ TARNÓC Márton 1978. 24-26.

formációáramlást, amelyet már az egyetemet járt erdélyi értelmiség korábban kialakított.³⁶

A korabeli Európa iránti szellemi nyitottság és a neves külföldi tudósok érdeklődése az ország iránt nemcsak Erdély szellemi színvonalát, hanem a fejedelemség jelentős nemzetközi státusát is tükrözte. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hadjárataival és diplomáciai akcióival tartósan biztosítani tudta Erdély német fejedelemségekhez hasonló jelentőségét a korabeli diplomáciai tárgyalóasztaloknál és hadszíntereken. Igaz, utolsó előtti aláíróként, de Erdély bekerült a harminc éves háborút lezáró nemzetközi vesztfáliai békeszerződésbe. A négy évig tartó tárgyalásokkal megszületett békeművet a kortársak a korabeli Európa keresztlevelének tartották, mellyel, úgy remélték, jó időre tartósan biztosítani tudják a korabeli keresztény világ meghatározó államainak békés együttélését. Hogy amint az égen a bolygók nem keresztezik egymás útját, úgy az európai államoknak se kelljen fegyverrel egymással szemben állniuk. Ebben a békeműben a közép-európai térségben Erdélynek fontos kiegyensúlyozó szerep jutott.³⁷

Mennyire értette meg Lorántffy Zsuzsanna az erdélyi fejedelemség nemzetközi jelentőségét? Nehéz erre válaszolni az eseményekben és fordulatokban gazdag életet szemlélve, hiszen nincsenek diplomáciai iratok, melyek határozottan tükröznék a fejedelemszony életét.

Amint féltő, aggódó leveleiből kitűnik, I. Rákóczi György 1644-es felső-magyarországi hadjáratának valóságos célját nem értette meg, a háborút kezdettől fogva ellenezte, s attól tartott, hogy Magyarországon és Erdélyben az akciót I. Rákóczi György magánérdekű háborújának fogják tartani. Nem lehetett könnyű meglátni a háború valóságos célját, hiszen amint Makkai László történész szellemesen megjegyezte, a hadjárat valójában egy „katonai séta”.³⁸ Csakhogy amint a beavatott magyar és erdélyi főméltóságok jól tudták, már a béke érdekében folyt a háború, hiszen Rákóczi is tudott a meginduló béketárgyalásokról, s éppen a jobb tárgyalási pozíció elérése érdekében lángoltak fel az összezsapások, a kor meghatározó gondolkodójának, Hugo Grotiusnak *Háború és béke jogáról* írt művében összefoglalt elveknek megfelelően.³⁹

Lorántffy Zsuzsanna kezdeti ellenvéleménye ellenére az elindított hadjáratban, az 1636-os időszakhoz hasonlóan minden tekintetben megfelelő háterszágot

³⁶ PÉTER Katalin 2000. 43.

³⁷ R. VÁRKONYI Ágnes: *Comenius és a vesztfáliai béke Európája* In: *Europica varietas – Hungarica varietas* Budapest, Akadémiai K., 1994. 62-75.

³⁸ MAKKAI László: *Az 1644. évi hadjárat*. In: *Magyarország története*. 3/1. Főszerkesztő: PACH Zsigmond Pál, Szerkesztő: R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, Akadémiai K., 1985. 920-925.

³⁹ R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)* In: *Scripta manent* Budapest, 1994. 187-198.

nyújtott férjének. Ha kellett, 2500 golyóbis szállításáról gondoskodott a tűzerőt és az ágyúöntés különösen fontosnak tartó férje kívánságára.

Erdély számára a vesztfáliai béke azonban nemcsak jelentős eredményeket hozott, hanem egészen új kihívásokat is eredményezett. Az új, eddigiektől eltérő taktikát igénylő politikát azonban már nem a tapasztalt fejedelem irányította, hiszen I. Rákóczi György nemsokkal a békekötés hírének vétele után, 1648-ban elhunyt.

Talán ezután mutatkozik meg a maga teljességében Lorántffy Zsuzsanna igazi arca. Férje halála mélyen megrázta, de már röviddel a halotti epitáfium ünnepélyes elhelyezése után visszaköltözött gyermekkorá színhelyére, Sárospatakra. Sokféle vár és kastély közül választhatott volna, de ő mégis egyértelműen Sárospatak mellett döntött. Vajon miért? Bizos hogy szerepet játszott s vár szépsége, hiszen ő maga írta, hogy milyen kedves számára ez a táj is, ahol nem akad meg hamar a tekintete a közeli hegyekben. A várat az átépítések után egyik legkedvesebb tartózkodási helyének tartotta, 1642-től a török csempékkel kirakott fogadóterem, a csodálatos bokályos ház is különösen vonzóvá tette. Döntésében azonban jól átgondolt politikai és gazdasági érdekek és határozottan kirajzolódó új feladatok is szerepet játszottak. Sárospatak és környéke virágzó szőlős területeivel, jó kereskedelmi kapcsolataival kitűnő gazdasági központ volt a sokféle elterülő családi birtokok számára. Az örökségben Lorántffy Zsuzsannára hagyott birtokok azonban nemcsak gazdagsági, hanem politikai szerepet is róttak Lorántffy Zsuzsannára, melyet szintén férje hagyott rá örökölni. Pedig I. Rákóczi György fiához írott parainezisében, államelméleti gondolatainak összegzésében nem emlékezik meg külön a fejedelmasszony szerepéről.

Érdemes azonban tüzetesen megvizsgálni Lorántffy Zsuzsannának fiaihoz való viszonyát is. A családi élet mindig meghatározó volt Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György számára, még azt is feljegyezték a kortársak, hogy Rákóczi György Behlen Gábor tiltása ellenére, sőt haragját is magára vállalva 1621. január közepén hazatért a hadszíntérről mindenórás felesége mellé. Első gyermekük, Zsigmond alig kétévesen halt meg, a második, akit Samukának vagy Samulkának becéztek, szintén kisgyermekkorában meghalt. Két másik gyermekük kora ismeretlen. Lorántffy Zsuzsanna számára, ahogy ő írta, legtöbb gondot a ngyezzen irányítható, 1621. január 30-án született György jelentette, legtöbb örömét az 1622. július 14-én világraajött eleseszű Zsigmondban lelte, legnagyobb boldogságot és korai halála miatt a legnagyobb szomorúságot a legfiatalabb, a hatévesen elhunyt Ferkó jelentette.⁴⁰ Férje halála után azonban csak a két felnőtt

⁴⁰ PÉTER Katalin 2000. 36-45. R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 29-30.

fia, György és Zsigmond befolyásolta Lorántffy Zsuzsanna gondolkodását. A fejedelmi gyermekeket elveikhez híven tudatosan nevelték, kihasználva tehetségüket inkább katonaként Rákóczi Györgyöt s inkább politikusként az ifjabbat, Zsigmondot. Uralkodói nevelésre vall, hogy a sok peregrinus diák között éppen a Rákóczi ifjakat nem küldik külföldi iskolákba, hanem az erdélyi fejedelmi udvarban kapták meg a magas színvonalú tudásukat és műveltségüket.⁴¹ I. Rákóczi György dinasztikus politikája nemcsak azt jelentette, hogy nagyobbik fia számára előre biztosította az erdélyi fejedelmi trónt, hanem fontos szerepet szánt a kortársak által is kiemelten tehetségesként számontartott Rákóczi Zsigmond számára is.

Férje halála után tehát Lorántffy Zsuzsanna Rákóczi Zsigmonddal Sárospatakra költözött. A magyarországi Sárospatak diplomáciai hídfőállássá vált. Nemcsak a Lengyelországba futó szálakat lehetett innen könnyen kézben tartani, hanem a magyarországi főméltóságokkal is rejtettebben lehetett kapcsolatokat kialakítani. Nem sokkal Patakra költözésük után Rákóczi Zsigmondnak már Pálffy Pál nádorral sikerült komoly kapcsolatot kialakítania, s a magyarországi és erdélyi érdeket hosszútávon egyeztetnie. S jó viszonyuk jeleként hosszas levelezés után a későbbi országbíró Nádasdy Ferenc is meglátogatta a sárospatakiakat.⁴²

Lorántffy Zsuzsannának egy egészen új típusú politikát kellett megértenie. A váltani tudás képessége a koraújkori ember egyik legéletbevágóbb tulajdonsága volt. Lorántffy Zsuzsanna nemcsak megértette és elfogadta, hanem segítette is fia új politikáját. Erdély és a Rákóczi család jelentőségét jelzi a nemzetközi diplomáciai kapcsolatok megélénkülése is. Talán egyik leglátványosabb jele Comenius sárospataki letelepedése. Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond többszöri hívására érkezett meg a neves gondolkodó, Comenius Sárospatakra.⁴³ Újabb kutatások szerint azonban a kapcsolat felvétele fordított irányú volt, és a jelentős svéd, cseh, lengyel, angol kapcsolatokkal rendelkező Comenius kezdeményezte azt.⁴⁴ Miközben Comenius valóban jelentős virágzást indított el az erdélyi iskolai életben, nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Comenius meghatározó politikai gondolkodója is volt a korszaknak. Hivatalosan az Erdélybe menekült cseh-morva testvéreket kereste fel 1650. évi megérkezésekor, de útja diplomáciai jelentőségű is volt. A kortársak közül Comenius ismerte fel leg hamarabb a vesztfáliai béke nagy tévedését, hogy a békeműből kimaradt Csehország, holott függetlenségi törekvéssel éppen kiobbantója volt a nagy háború-

⁴¹ PÉTER Katalin: *A magyar romlásnak századában* Budapest, 1975. 63-64.

⁴² PÉTER Katalin 1975. 81-87.

⁴³ TARNÓC Márton 1978. 37-38.

⁴⁴ PÉTER Katalin 2000. 48-50.

nak. Erdély diplomáciai jelentőségét mutatja, hogy az új szituációban Comenius Erdélyt tekintette egy új típusú politika kiinduló bázisának.⁴⁵

1652-ben ünnepélyes körülmények között fényes esküvőt tartottak Sárospatakon. Ez alkalomból építették az egyetértést és virágzó jövőt szimbolizáló, később egész mást szerepet kapó „sub rosa” szobát. Az esketést Comenius végezte. Rákóczi Zsigmond Pfalzi Henriettát vezette oltár elé.⁴⁶ Érdemes ennél az eseménynél, a házasságok kérdésénél egy kicsit elidőzni. Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György nemcsak családtagjai kiházásítására fordított nagy figyelmet, hanem a fejedelmi udvar jelentős családjainak házassági kapcsolatait is megpróbálták kézben tartani. S bár sokszor hivatkoztak rá, hogy szerelmi házasságot kötöttek gyermekeik, mégis politikai tanulságokkal szolgál György és Zsigmond esküvője. A későbbi II. Rákóczi György szintén fényes körülmények között tartotta 1643. februárjában esküvőjét. Az eseményre az összes jelentős magyar főméltóság, a lengyel király, de kis késéssel a császári udvar és a török szultán is elküldte követét. A menyasszony, Báthory Zsófia ekkor is jelentős, de éppen a Rákócziak által rehabilitált család tagja, ki katolikus vallásával több szempontból problémát is jelentett a protestáns fejedelmi család számára.⁴⁷ Rákóczi Zsigmond menyasszonyának, Pfalzi Henriettának tekintélyes rokonsága viszont új távlatokat nyitott a Rákóczi család számára. Pfalzi Henrietta az 1619-ben II. Habsburg Ferdinánddal szemben cseh királlyá választott Pfalzi Frigyes lánya volt, aki a cseh felkelés leverése után családjával együtt Hollandiába menekült. Frigyes özvegye, Stuart Erzsébet a kivégzett angol király testvére volt, és svéd rokonsággal is rendelkezett. Korabeli hírek szerint a jóképű és jó képességű, de ami még inkább fontos, egyre nagyobb politikai jelentőségű Rákóczi Zsigmond még a svéd királynő kezére is sikerrel pályázhatott volna.⁴⁸ Ha ennek a korabeli pletykának nincs is valóságalapja, Pfalzi Henrietta jelenléte egészen új lehetőségeket adott a Rákóczi család és Erdély számára. Sajnos nem látható, hogy milyen eredményekre vezetett volna ez az új perspektíva, hiszen rövid időn belül Pfalzi Henrietta és Rákóczi Zsigmond is meghalt.

Lorántffy Zsuzsannának a gyász mellett is újra kellett gondolnia szerepét. Az újabb fordulat újabb politikát és magatartást kívánt. Amennyire lehetett, vitte tovább a Sárospatak központi helyzetéből ráháruló szerepet. Rákóczi Zsigmond esetében elmondható, hogy Lorántffy Zsuzsanna teljes egészében egyetértett

⁴⁵ R. VÁRKONYI Ágnes 1994. 62-75.

⁴⁶ PÉTER Katalin 1975. 70-80.

⁴⁷ VÁRKONYI Gábor: *A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről* In: *Tanulmányok* 2000. 79-91.

⁴⁸ PÉTER Katalin 2000. 46-47.

vele, s reprezentációval és az új ara befogadásával is segítette fia politikáját; idősebb fiával, Györggyel való kapcsolata azonban korántsem mondható harmonikusnak.⁴⁹ Sőt Rákóczi György mint erdélyi fejedelem úgy élte meg, mintha anyja Sárospatakon, éppen a családi birtokok felhasználásával egyfajta ellenudvart hozott volna létre. Lorántffy Zsuzsanna valóban nem azonosult II. Rákóczi György nehezen megérthető, új kihívásokra felelő politikájával, holott az bizonyos tekintetben folytatása volt Zsigmondénak. A változás ugyanakkor éppen Erdély új nemzetközi helyzetéből fakadt.⁵⁰ Amint Comenius is érzékelte, Erdély az északkeleti politikai változások meghatározó állama volt, így a lengyel-svéd-orosz konfliktusba, ha státusát fent akarta tartani, Erdélynek is be kell avatkoznia,⁵¹ hiszen Erdély hagyományosan jelen volt a térség politikájában.⁵² De ami újdonság a korszakban, az éppen a térség meghatározó hatalmi tényezőjének, az Oszmán Birodalom helyzetének megváltozása. A vesztfáliai béke nyomán átrendeződő európai politikai térben ismét időszerűvé válik nemzetközi összefogással a török kiűzése. Ennek realitását a Porta is hamar átlátta, s már a nemzetközi béketárgyalások megindulásával egyidőben támadást indított a Földközi-tengeren, a Velencei birtokában lévő Candia megszerzéséért.

A helyzet értelmezéséhez ismét egy korabeli röplapot hívnék segítségül. A „*Kriegs-balet*” című, 1643-ban Frankfurtban kiadott allegórián Európa nagyhatalmai láthatók egy táncjelenetben, ahol éppen megpróbálnak egy ritmusra mozogni, de még mindig jól kivehető módon, a két nagy szembenálló szövetség csak egymással karol össze.⁵³ Franciaországot a gyermekkorú XIV. Lajos képviseli, Svédországot a már halott, de az ország jelentőségét meghatározó Gusztáv Adolf jeleníti meg, a kép közepén a svájci kantonok láthatóak, akik szintén be akarnak kerülni a békeszerződésbe. A kép szélén, szinte megfigyelőként ott látható jellegzetes magyar főnemesi viseletben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is. Szorosan mögötte pedig egy török basa áll, érzékeltetve azt, hogy Erdély kulcskérdés egy esetleges török elleni akcióban. S Erdély nem vehet részt a török szövetségeseiként egy törökellenes nemzetközi háborúban. Ezt az új

⁴⁹ PÉTER Katalin 2000. 64-66.

⁵⁰ R. VÁRKONYI Ágnes: A „kereszténység Achillese” In: *Europica varietas* 76-90.

⁵¹ Az erdélyi seregek lengyelországi hadjáratáról és előzményeiről: *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok II.* Közzétette SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1891. GEBEL Sándor: *II. Rákóczi György: erdélyi fejedelem külpolitikája* (1648) Eger, 1996.

⁵² R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdély és az európai hatalmi egyensúly.* In: *A tűzvész tanúi.* Budapest, Liget K., 1995. 145-159.

⁵³ *Gross Europisch Kriegs-Balet, getanzt..* kiadva: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Bearbeitet von Beate RATTAY Hg. Von Wolfgang HARMS. Ausstellungskatalog Coburg, 1983. 100. 206-207.

helyzetet érzékelt jó a katonaként nevelt II. Rákóczi György, és ez volt az a politikailag ingoványos terület, ahová már nem szívesen követte fiát Lorántffy Zsuzsanna. Amint az erdélyi társadalom egésze sem tudta elfogadni azt a rosszul kommunikált és a hagyományos erdélyi politikának ellentmondó lépést, hogy Lengyelországot 1657-ben nem megsegíti, hanem megtámadja az erdélyi fejedelem és hadserege.⁵⁴

Nehéz objektívan megítélni az 1657-1660 közötti helyzetet, hiszen forrásaink jórészt az eseményekben aktívan szereplők tollából maradtak fent. Szalárdy János *Siralmas krónikája*, vagy Medgyesi Pál kinyomtatott prédikációi ugyanis leginkább azt tükrözik, hogy Sárospatakon ténylegesen egyfajta „ellenudvar” működött. Hiszen I. Rákóczi György bizalmi emberei, az új fejedelem által elhanyagolt „régí jó tanácsadók” Lorántffy Zsuzsannától kaptak támogatást.⁵⁵ Szalárdy János 1662 és 1664 között írt műve annak ellenére is II. Rákóczi György-ellenesnek mondható, hogy krónikájába beillesztette a fejedelem által kiadott propagandaanyagokat is.⁵⁶ Medgyesi Pál politikai véleményét tekintve meglepőnek tűnik, hogy Lorántffy Zsuzsanna engedélyezte udvari lelkészének határozottan II. Rákóczi György-ellenes, az erdélyi hadsereg pusztulására írt *5. Jajjának*, 1657 szeptemberében elmondott prédikációjának kinyomtatását is. Lorántffy Zsuzsanna ellenezte II. Rákóczi György lengyel hadjáratát, és azt is hiába kérte a fejedelem, hogy anyja a családi vagyonnal segítse a tatár fogságba esett erdélyi sereg kiváltását, mellyel talán megőrizhette volna II. Rákóczi György belpolitikai bázisát. Mégsem mondhatjuk, hogy Lorántffy Zsuzsanna teljesen eltávolodott volna fiától, II. Rákóczi Györgytől.

II. Rákóczi György részletes katonai és diplomáciai beszámolót küldött anyjának is a lengyel hadjáratról, mint ahogy előzetesen is kikérte véleményét a tervezett lépéséről.⁵⁷ Lorántffy Zsuzsanna közben tartotta a sárospataki propagandát, például fia hadjáratának elindulásakor, I. Rákóczi György 1644-es hadjáratához hasonlóan elrendelte, hogy minden egyes győzelemkor rendelkezzen elhálaadó istentisztelettel. S udvari lelkészével, Medgyesi Pállal is szembe fordult, amikor úgy érezte, hogy a Rákócziak érdekeit sértőek Medgyesi túlpolitizált prédikációi. A legnehezebb időkben, amint a levelezésükből is kitűnik, Lorántffy Zsuzsanna a nagy labirintusban utat kereső fia mellé állt. Azonban nem mérhette

⁵⁴ Lukács Zs. Tibor: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. In: AETAS 1995/1-2. 69.

⁵⁵ LUKÁCS ZS. Tibor 1995. 73-78.

⁵⁸ R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 36-37.

⁵⁶ SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónika*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Magyar Helikon, 1980.

⁵⁷ GEBEI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna és a lengyelországi hadjárat (1657)* In: *Tanulmányok* 2000. 262-263.

fel, hogy mennyire megingott II. Rákóczi György fejedelemsége, s szerencsére már nem érte meg a bukást.⁵⁸

1660. április 18-án, házassága évfordulóján Lorántffy Zsuzsanna elhunyt. Sárospatakon helyezték végső nyugalomba. Halála egy korszak végét is jelentette. A szászfenesi csatatéren halálos sebesülést szenvedett fia, II. Rákóczi György június 6-án követte őt. Erdély történetében, a fejedelemség nemzetközi jelentőségében és mozgásterében is új korszak következett.

Mennyire értette meg Lorántffy Zsuzsanna az idők szavát, mennyire tudta felmérni nő létére a korabeli Magyarország és Erdély nemzetközi jelentőségét, mennyire értette meg a korabeli sok alternatívát számbavevő politikát?

Egy értékválsággal terhes időszakban született, ahol a korszerű tudásnak szerves része volt az új eszmék befogadásának képessége is. Lorántffy Zsuzsanna valóban képes volt a politika terén is elfogadni és megértetni az új gondolatokat, új magatartási típusokat. Egyrészt élte a hagyományos női életét, fejedelm-asszonytól elvárt módon a szokásoknak megfelelően udvarában nemesi lányok nevelkedtek, úrasztali terítőket hímézve készültek fel a feleségi szerepre. A fejedelmasszony maga is együtt dolgozott Lorántffy címeres terítőkön a hímző-asszonyokkal.⁵⁹ De felkészítette a lányokat a gazdálkodásra is, ahogy kellett. Illő módon házasította ki féltestvérét, Lorántffy Katát⁶⁰, vagy adta férjhez a későbbi erdélyi fejedelemhez, az ifjú Apafi Mihályhoz feleségül Bornemissza Annát. Bornemissza Anna nemcsak példásan vezetett gazdasági számadáskönyvével vitte tovább Lorántffy Zsuzsanna nevelését, hanem a férje mellett hű társként és véleményalkotóként jelenlévő fejedelmasszonyként is. De az ő mintáját követte, konfliktusaik ellenére, katolikus menyé, Báthory Zsófia is.

Ha Lorántffy Zsuzsanna vallásos életét vizsgáljuk, meglepően fogékonyak tűnik az újra. Még férjével, I. Rákóczi Györggyel is szembehelyezkedve pártolja az Angliából friss eszmékkel, puritán szellemiséggel hazatérő udvari lelkészeket.⁶¹ Asztalánál kisebb hitviták alakulnak ki jeles egyházi személyek részvételével. Sőt saját maga által írt művét is kinyomtatta első női szerzőként.⁶² Csak a korabeli Angliából hozhatóak példák hasonlóan bátor női próbálkozásokra.⁶³ S beavatkozott a protestáns egyházon belüli küzdelmekbe is. Határozottan véle-

⁵⁹ POCSAINÉ EPERJESI Eszter: *A Lorántffy hímzőműhely úrihímzés úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában* In: *Tanulmányok*, 2000. 141-145.

⁶⁰ HORN Ildikó: *Lorántffy Kata* In: *Tanulmányok* 2000. 67-91.

⁶¹ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. CSÁSZÁR Ákos: *Medgyesi Pál élete és működése* Budapest, 1911. KÖPECZI Béla: *Medgyesi Pál és a „megalkuvó” presbiterianizmus* In: *Tanulmányok* 2000 109-114.

⁶² FEHÉR Erzsébet: *Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna* In: *Tanulmányok* 2000. 205-215.

⁶³ PETRÓCZI Éva: *Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál* In: *Tanulmányok* 2000. 115-128.

ményt nyilvánított – kegyúrként és egyházi tagként – a sárospataki egyházi életben, Tolnai János és Verécsi Ferenc konfliktusa idején. De modern volt abban is, hogy 1657-ben már özvegyként gondoskodott a Fogaras-földi román tannyelvű iskoláról, papokról és gyülekezetéről.⁶⁴ A kor még értetlenül fogadja és pasquillusokban gúnyolja Lorántffy Zsuzsanna művét és vallásosságát.⁶⁵

Végezetül utalni szeretnék előadásom címére. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszerepét igazán csak akkor láthatjuk valóságosan, ha nemcsak kulturális befolyását, hanem politikai szerepét is számításba vesszük. S bár Erdélben ténylegesen csak Bethlen Gábor özvegye, Brandenburgi Katalin volt rövid ideig a fejedelmi székben, mégis bátran kijelenthető, hogy az erdélyi fejedelmek feleségeire is figyelmet fordítottak, nemcsak a hazai, hanem a külföldi politikai életben is.⁶⁶ Szerepükről és udvarukról a korabeli német nyelvű újságok és hetilapok is beszámoltak rövid hírekben.

Lorántffy Zsuzsanna örömeiben, de keserűségben is gazdag életet élt. De a végrendelete tanulsága szerint is „szüntelenül gondolkodván a világ állhatatlanságáról” mégis hosszú jövőben bizakodott. I. Lipót császárnál mint levélkölcsonait a katonaságra szánta, a haza oltalmára saját költségén tartott őrséget Ónod várában. Hatalmas vagyonáról részletesen, körültekintően rendelkezett. A kolégiumokról bőkezűen gondoskodott, a pataki skólában annyi mestert és classicus praeceptort rendelt, amennyit a szükség kíván; peregrinus diákról emlékezett meg.⁶⁷

Lorántffy Zsuzsannára születésének 400. évfordulóján sokan megemlékeztek róla. Legkedvesebb várában, Sárospatakon augusztusban kiállítás nyílt, ahol személyes tárgyai és saját kezével himzett terítői is láthatóak voltak. Október elején nagyszabású tudományos konferenciával adóztak emlékének Sárospatakon. Mégis elmondható, hogy sok izgalmas részlet maradt személyével kapcsolatban rejtve előttünk, melyre a további szerencsés kutatást deríthet majd fényt.

⁶⁴ LÁZÁR Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi iskolája* In: *Tanulmányok* 2000. 187-192.

⁶⁵ *Lorántffy Zsuzsanna ellen írt gúnyvers (1642)* In: *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII-XVIII. századból*. Válogatta, szerkesztette, utószóval és jegyzetekkel ellátta: LŐKÖS István. Magvető K., Budapest, 1989. 18.

⁶⁶ PÉTER Katalin: *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemszerepek?* In: *Tanulmányok* 2000. 7-24.

⁶⁷ Végrendeletét kiadta: SZILÁGYI Sándor: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése* Budapest, 1875. 594-605. Végrendeletéről: R. VÁRKONYI Ágnes 2000. 37-38.

Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága

Mielőtt Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátságának a magyar protestáns legendárium élő részévé vált, sokszor előszámlált tényeit és dokumentumait a megszokottól legalább részben eltérő módon felidézném, hadd térjek ki a későhumanista barátságok egyenesági örökösének tekinthető XVII. századi confraternitas néhány általános vonására, illetve néhány példájára.

Erich Trunz 1931-ben megfogalmazott szavait ma, hetven év múltán is érvényesnek érezhetjük jelen témánkra vonatkoztatva, annak ellenére, hogy ő csak az 1600-ig terjedő időszak tudósi „barátságtörténetét” kívánta jellemezni: „Minden tudós (tanult ember) »amicus« és »amicissimus« volt (t.i. társai számára)... Nem számított ritkaságnak, hogy valaki 30, 50 vagy még több barátját tartotta számon... A tanult ember számára a másik tanult ember volt egyedül az, akinél megértésre számíthatott. A tudós házasságában, házában, pénzkereső foglalkozása során olyanokkal találkozott, akik ezt (t.i. tudósi énjét) nem értették meg, akik alacsonyabb szintre húzták le őt... A tanult emberek házassága polgári, mindennapi, gyakorlatias volt. Az asszonyok a háziasszony és anya szerepét töltötték be... Ezzel szemben a tudós-társ nem csupán megértő barát volt, de maga a tudomány megtestesítője, a tudomány pedig az Istenhez vezető utak egyike. (Az utóbbi megállapítás már a puritán pánszófia felé mutat, amelynek lényege a tudás révén fellelhető megváltás. P.É.)”¹

A fenti érvelésben – bár nem egészen mentes a Kinder-Küche jellegzetesen német előítéletétől – még a 17–18. századra vonatkoztatva is sok igazság van. S noha sem Tótfalusi Székely Máriával kötött kései frigye, sem a kétszer megözyegyült Pápai Páriz három házassága nem volt sikertelen és boldogtalan,² a

¹ Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts 1 (1931) 38-39.

² Kis Miklósné Székely Máriáról bővebben olvashatunk többek között HERPEI János *Adattár*-ának III. kötetében, Budapest-Szeged, 1971, 167-168., illetve MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Balassi-EPMSZ, Budapest 2000, c. monográfiájában, 395. Ebben a tipográfus-szerző DÉZSI Lajos nyomán kifejti, hogy Tótfalusiné férje nyomdászti törekvéseiben csak bajhozó, szegénységbe sodró, értelmetlen és érthetetlen kínlódást látott.

hívásuk gyakorlásához szükséges erőt házi köreiből aligha meríthették. A baráti kapcsolatok jelentősége különösen megnövekedett idegen környezetben, a peregrinációban töltött időszak során, ilyenkor még a gazdasági-társadalmi különbségek is kevésbé számítottak. E külföldjáráshoz kötődő barátságoknak – meglehetősen egyszerűsítve most a sokkal bonyolultabb képletet – alapvetően két fajtája ismeretes. A felfelé kapaszkodó fraternizálás, amikor egy magyar deák instanciázó levelekkel, s versenyszerűen üzött album amicorum bejegyzés-vadászatokkal kereste meg az őt vendégül látó ország egyházi és világi celebritáseit. Mint – hogy időben hőseinkhez közeli példát említsek – az 1671-től 1693-ban bekövetkezett haláláig Angliában tanyázó lelkészfi és műzsafi, Mezölaki János, akiről Gömöri György így ír: „Míg latin versezetei eléggé középszerűek voltak, csodálnunk kell mohó kapcsolatéhetségét, s híresség-hajhászását, amelynek albuma oly sok magasztaló hangú bejegyzést köszönhet.”³

Sokkal tartósabbak és megtartóbb erejűek voltak azonban a sorstársi alapon szövődött peregrinus-barátságok, amelyek igen gyakran életfogytig tartottak. A diák-diáriumok egyik legfontosabb témája a honfitársi találkozások leírása volt. Ez az egyik vezérmotívuma a Tótfalusi és Pápai barátságát triumvirátussá bővítő, Kis Miklóst betegségében, egészen haláláig híven gyámolító, ugyancsak Hollandiát járt orvosdoktor, Vízaknai Briccius (Bereck) György naplójának is. Íme, néhány példa: „1694. április 30. Érkeztem és barátságot vettem N. Szaniszló urammal Lugdumumban. 1694. júliusnak 18. napján érkeztem Franekerába, elhagyott barátim látogatására.”⁴

Ugyanez a napló egyébként számos helyen őszinte lelkesedéssel, a nagy eseménynek kijáró érzelmi töltéssel számol be egy-egy Pápai Páriz-levél érkezéséről is. De – jelen témánkhoz még inkább közelítve – hasonló, a peregrinus-társak szeretetében, támogatásában meg nem csalatkozó, illetve azt meg nem csalogó barátság-igény nyilvánul meg magának Pápai Páriz Ferencnek Szenci Molnáréhoz e tekintetben oly hasonló *Napló*-jában.⁵ Így az 1674-es, Bázelen töltött esztendő megörökítő lapokon is: „Május 5. Adott tekintetes Veresegyházi Tamás Uram kölcsön 12 tallérokat. Május 9. Adott tekintetes Horváti Békés János Uram 23 tallérokat kölcsön, szükségemben... Május 13. A kiváló magyar Veresegyházi Tamás Urat dr. Johannes Zwingerus Úr ... ünnepélyesen a szent

³ Mezölaki angliai kapcsolatairól részletesen szól George GÖMÖRI, *Some Hungarian alba amicorum c.* közleményében. In: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, Wolfenbütteler Forschungen, Band II., München 1981, 97-109.

⁴ INCZÉDI Pál, Kézmárki Névtelen, VIZAKNAI BRICCIUS György *Napló följegyzései 1660-1715*, jegyz., oklevéltárral kiadják SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor, Pest 1860., 88-89.

⁵ E hasonlóságról a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett *Naplók, levelezések* konferencián beszéltem, 2001. szeptember 21-én, 17. századi puritán naplók c. előadásomban

teológia doktorává avatta.” Említésre méltó ugyanezen év júliusának egy gyászba forduló, de ugyancsak barátság-központú epizódja, Békési Horvát János teológus sérvműtét után bekövetkezett halálának krónikája, amely érvelésében többhelyütt megelőlegezi az évtizedekkel későbbi verses Kis Miklós-sírató fő motívumait, természetesen a nyomdász hivatásra való vonatkozások nélkül: „Ez az annyira váratlan hír minket, honfitársait, engem és Kopis Kállai János urat, akik ekkor Basileában időztünk, felette megrendített. Részben mert elvesztettünk egy igen kedves barátot, ... részben s legfőképpen a veszteséggel sújtott hazára gondolva, mely a tudományok minden ágában ily kiváló férfit ... veszített el.”⁶

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy két hősünk barátsága korántsem volt olyan törvényszerű, mint az előbbieken felidézett peregrinusi confraternitasok. Elsősorban azért, mert az 1649-es születésű Pápai Páriz Ferenc lelkipásztor fiaként nemesi ivadéknak számított, míg egy évvel ifjabb barátja és tanítványa a jobbagysorból még alig kiemelkedett homo novus volt. Maradékalanul igazat kell adnunk Nagy Géának abban, hogy ezt a szakadékot Páriz az atyai ház szellemének jóvoltából hidalhatta át oly természetesen. Ő is idézi Pápai Páriz Imre puritán sikerkönyvének, a *Keskeny út*-nak alábbi párbeszéd-részletét: „Kérdés: Az anyám hasában is nemes ember voltam én? Felelet: Ne kérkedjél azzal: mert az Isten alacsonrendű embert szokott gyakrabban választani nagy dolgok véghezvitelére.”⁷

Érdemes idéznünk magát a Nagy Géza-tanulmányt is, mindkettejük hivatásbéli függetlenségéről, illetve – Tótfalusi Hollandiából való hazatérése után – kettejük kapcsolatának fegyvertársi és közhasznú jellegéről: „Pápai Páriz előtt mind magára, mind a vele majdnem egykorú, de nála 8 évvel később külföldi tanulmányútra induló Misztótfalusi Kis Miklós számára a papi, professzori hivatáson túli, minél függetlenebb, s ugyanakkor nélkülözhetetlen polgári, értelmiségi foglalkozások lebegtek célként... Pápai Párizt, őszinte nevelői és baráti érzelmein túl, kétségtelenül művelődéspolitikai elgondolások is vezették Kis irányításában. A maga és tudós kortársai fegyvertársát látta Kisben, s ez hazatérése után, itteni működése alatt valóban Pápai Páriz műveinek nem csak művészi kiadója, hanem egyenrangúnak tekintett és stílis, ortográfiai javításokra egyszer s mindenkorra felhatalmazott munkatársa...”⁸

⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Életem folyása*, in Uo., *Békességet magamnak, másoknak*, bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi NAGY Géza, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977. 157.

⁷ PÁPAI PÁRIZ Imre, *Keskeny út*, Debrecen 1647, 112-113. (RMK. I. 798.)

⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferenc i.m. (NAGY Géza tanulmányából) 53, 68.

Ám egy tipográfus, egy „vasműves”, a dicstelen korabeli epiteton ornans szerint, és egy orvosdoktor életrajzát semmiképpen nem lehetett „párhuzamossá” tenni. Pápai Páriz a legjobb szándékkal irányította ugyan egykori tanítványát a könnyonyomatói mesterség mint szabad pálya felé, nem számolt azonban a veszélyeztetettségük, szűkös élet-kereteik miatt magukat csak „papisztokratikus perlekedésekben” kiélgni tudó egyházi vezetők ellenszenvével, amelyet az „elhollandosodott” (szerintük: elkapatott!) Tótfalusi öntudatos és érzékeny viselkedése a végletekig szított. Ezt az áldatlan helyzetet tovább súlyosbította Tótfalusi barátjánál kevésbé szerencsés, kevésbé túlélés-képes lelki és fizikai alkata is: „Pápai Páriz természetesen jóval védettebb helyzetben volt, mint Kis. A professzori, orvosi, írói tekintély mellett modorban és kedélyben is szerencsésebb volt Kisnél, akiről Hermányi Dienes József (a kor pletykafészké!) jegyezte fel, hogy kortársai szerint „vala fekete és gondolkozó, komor ember”. Ezzel szemben – mint ugyancsak Hermányitól tudjuk – Pápai Páriz ... tréfás ember volt, s még az országos református zsinaton is ironikus megjegyzésekkel illette... az egyházi atyákat.”⁹

Jakó Zsigmond *Erdélyi féniks* kísérőtanulmánya ugyanezeket a momentumokat elemezve, ha fel nem is menti a Tótfalusit végzetes betegségbe majd halálba kergető egyházi köröket, rávilágít mai szemmel nézve önpusztítóan érthetetlen, mert országot-egyházát egyaránt szegényítő viselkedésük hátterére: „A veszélyeztetettség tudata a konzervatív erőknél kedvezett a református egyházban. Mivel minden változás (még egy olyan csekélyke is, mint egy szelet vet, vihart arat egyéniség betörése zárt köreikbe! P.É.) számukra csak kedvezőtlenebbet hozhatott, görcsösen ragaszkodtak a meglevőhöz.”¹⁰

Ez a görcsös statikusság-igény, s a vele egy töről fakadt zsugoriság (hiszen pénz kiadni is mozgás, változás) egyébként a közismerten békeszerető, szelíd és fegyelmezett Pápai Párizt éppúgy feldúlja, s megbetegíti majd, mint a sokkal zabolátlanabb Kis Miklóst. A Páriz utolsó éveit megkeserítő, ki nem fizetett enyedi járandóságok körüli vitákra gondolok itt, amelyek – tompított hangnemben ugyan – számos fordulatukban emlékeztetnek az „erdély féniks” meghurcoltatásának részleteire.

A továbbiakban – mivel életük, baráti kapcsolatuk minden eseményét megszámlálhatatlanul sokan, sokszor idézték már;¹¹ szöszaporító ismételtetések he-

⁹ U.o. 124.

¹⁰ *Erdély féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. jegyz. JAKÓ Zsigmond, Kriterion Kiadó, Bukarest 1974, 36.

¹¹ Hogy csak néhány nevet említsek: BOD Péter, DÉZSI Lajos, HERPEI János, TOLNAI Gábor, NAGY Géza, JAKÓ Zsigmond, TÓTH István.

lyett néhány jelentős írásukból igyekszem rekonstruálni e barátság gyakorlati és efemer szempontokon túli lényegét. Elöljáróban hadd hívjam fel a figyelmet egy, az orvostörténészek által sem eléggé hangsúlyozott tényre: Pápai Párizban nem csupán a magyar orvosi szaknyelv, a honi gyermek- és nőgyógyászat megalapozóját tisztelhetjük,¹² hanem egyszersmind egy kiváló, ösztönös pszichiátert. Az emberi lélek betegségei-egészsége iránti fogékonyság ismét puritán neveltetésének öröksége, a corpusra-animára egyszerre figyelő holisztikus szemlélet úgyszólván minden, e kegyességi körben született írásmű sajátja, még a medicinától távoli szerzők esetében is.

Ha az orvostörténet mai művelői nem is, a kortársak észrevették, s hálás laudációkkal üdvözölték ezt a megkettőzött törődést, egy olyan korban, amikor a testre és a lélekre egyaránt nagyszámú, sokszor kivédhetetlen veszély leselkedett. E kortársi hála szép példája többek között a *Pax sepulchri* két kísérőverse. Az első Kis Komáromi István, a gyulafehérvári kollégium exegézis-professzora írta:

„Azt tudja e’ világ, hogy a szeretet hül,
S már szive a’ Jóra senkinek nem-is fül.
Illyés lelküeket, a’ kiknek szívekben
Gerjedt a’ buzgóság, forrók szerelemben.
Ez után mendegél e’ nagy hirű Doctor,
Mellynek mutogatta bizonyását jókor...
Már négy orvosságot adván ki írásban,
Elsővel gyógyítá lelkének mételyit,
Másikkal Testének keserves sérelmit..”¹³

Ugyanezen *Pax*-kötet másik kísérőversét-prózáját Páriz Ferenc egyik volt tanítványa, Békési Ferenc írta. Minden sora azt sugallja, hogy szeretett professzora is méltán viselhette volna az „Amesius” nevet:

„Mondhatná valaki, e’ Lelki jót nem ád?
Elöl-járó beszéd mit mond? megládd, hogy ád.
Lelkit ki nem rekeszt, haszontalan ‘e vád..”¹⁴

¹². Jelentőségét a külföldi orvostörténeti szakirodalom is hangsúlyozza, legújabban. Arnold HUTTMANN, *Medizin im alten Siebenbürgen*, Hora, Hermanstad/Sibiu, 2000. c. összefoglaló munkájában.

¹³. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulchri*, M. Tótfalusi Miklós, Kolozsvár 1698. B 10r.

¹⁴. U.o. oldalszám nélkül

Különösen is gyöngéd, közvetve a Tótfalusi-Pápai Páriz barátság intenzitását is érzékeltető az a mód, ahogyan Békési aláírja a versezetet: „Mellyet irt e' munkában Lelki javunkat kereső, minden betsületre méltó, széles tudományú Pápai Páriz Ferentz uram ö Kegyelme tisztességére egy nem régen lábaitól kikölt Tanítványa: Malomvizen 1698. 15. April Bekesi Ferentz.”

Ezek után visszatérve írásom két főszereplőjéhez: az agyonidézett dokumentumok sorában fontos helyen áll az az 1681. január 15-én keltezett levél, amelyben Kis Miklós beszámol immár barátjává lett tutorának a betűöntésben tett előrehaladásáról és betűmetszői tanulmányairól. Már ez a bizakodó, még támadások nélküli amszterdami környezetben született levél is tele van félig-kimondott aggályokkal és önvédelemmel. Tótfalusiban még a személyéhez kötött biblia-újrakiadás heroikus feladata és bizonyítási esélye is kisebbségi érzést és mentegetőzési kényszert ébresztett: „Minden okok felett, melyek vélekedő elmémnek serpenyőjét erre a részre még le nem nyomhatták vala, praeponderálna az, hogy eljövetelemkor tiszteletes püspök uram a biblia kinyomtatásának gondját reám bízta. Amely mintegy másfél esztendeig continuae Amsterdamban a tipográfiában való forgásomat kívánja, semmi időm énnékem az académiákban való lakásra s tanulásra nem maradna.”¹⁵ Pápai Páriz fél esztendővel később, 1681. június 1-én írott válasza nem egyszerűen üres nyugtatgatás, hanem tudatos lekigondozás, írásos táv-pszichoterápia, mégpedig a további – sajnos, később mégiscsak bekövetkezett – konfliktusokat és a tragikus végkifejletet megelőzni akaró, preventív fajtaból. A honi és a külföldi nyomdatörténet legjobbainak példájával csitítja itt érzékeny idegrendszerű, máris riadozó gyámolítottját, jókora porció előleg-balzsamot kínálva még meg sem kapott sebeire: „Haladj tovább, tehetséges ifjú, azon az úton, amelyen elindultál, és ne hagyd, hogy valamelyik finnyáskodó főiskolás diák ellenkező irányba tereljen. Ez a mesterség nem tesz téged érzéketlenné a tudományok iránt, ez ugyanis – mondom neked – az össze-
sek közül az egyedüli, amelyik valósággal árasztja magából az értelmet.”¹⁶

Kis Miklós 1681-es januári beszámolója előtt közvetlenül, az 1680-as esztendőben jelent meg egy nagy sikerű Pápai Páriz-könyv, a Pierre de Moulin (Molinaeus Péter) szövegét magyarító *Pax animae*. E könyv mindkét fordítói kísérszövege olyan, hogy az általában „A Békesség szerető Olvasó”-nak szóló címzés mögött ott sejthetjük azt a számtalan későbbi, terápiás célzatú beszélgetést, amely a keserű véget elhárítani nem tudta ugyan, de legalább talán késleltette. A test és a lélek közti kereszthivatkozások ebből az egész Erdélynek szóló

15. Erdélyi féniks... i.m. 284-285.

16. Erdélyi féniks... i.m. 288.

szövegből sem hiányoznak: „Mint hogy pedig valamit bujdosásomban a' külső dolgokban láttam és hallottam, az mind had és hartz vólt inkább, nem tartottam helyesnek lenni, hogy a tüzet éles törrel piszkáljam és öldöklő 's hartzra ösztönző fegyvert függesszek szem elleiben, hanem ellenben olyat, melly még a' többinek is élit kivonnya, egy-szóval nem azt tettem fel, hogy a' fegyvert kiköszörüljem, hanem inkább tokban tégyem... Szeretet szerént való Ítélet, elmét meg-nyugtató gyönyörűség amaz két bujdosó Szűz, az Igazság és szeretet tartana valaha már későre állandó szállást közöttünk, mellyből testi Békességünknek is nyújtódnék jobb reménség.”¹⁷ A továbbiakban a könyv tulajdonképpeni szövegének több részlete is olyan, hogy akár Tótfalusi betegségének anamnézise, illetve a róla vezetett kezelési napló szövege is lehetne. Igaz, nem eredeti műről, de nem is műfordításról, inkább átírásról van szó, amely sokat elárul magáról az átültetőről és kapcsolatairól is. Különösen is igaznak érezhetjük ezt a Harmadik könyv alábbi soraira: „Ha az indulat megrosszul, gyógyítani kell azt, nem öldökleni.”¹⁸

„A' haragbéli tűzben sokan magokat az halálra vetik...”¹⁹ egyenesen hátborzongató profécia Kis Miklós későbbi sorsának ismeretében. Sokkal kevésbé baljóslatú, mert nem a fájdalmas befejezést, nem Kis Miklós kálváriáját, hanem kettejük nagyszerű, még egy különösen barátság-igényes hittestvéri közegeben is páratlannak számító Wahlverwandschaft-ját foglalja össze az Ötödik könyv második része, „Az Atyafiúi szeretetről és a' Barátságról.” E ritka szépségű barátság-credo minden tudományos fejtegetésnél hívebben és pontosabban jellemzi kettejük kapcsolatának lényegét. Tolnai Gábornak csak részben van igaza, amikor a *Mentség* 1940-es Kner-féle kiadásának kísérőtanulmányában ezt írja: „A hivatás ösztönének megerősödésére pedig semmi sincs olyan döntő hatással, mint a fiatalkori barátság érzelmekkel teli, sarkalló nemes versenye...”²⁰ A folytatással már kevésbé érthetünk egyet: „*Érzelmes barátságot* mondtam, amely a tizenhetedik század második felében, ha nem is tudja még olyan választékosan kifejezni magát, mint egy évszázaddal ezután...” Az idézet első felének állítása, kettejük barátságának hivatás-erősítő erejéről maradéktalanul igaz, az érzelmek kifejezésének szegényességére-elégtelenségére vonatkozó azonban semmiképpen. Igaz, másfajta gondolatcsere, másfajta dikció ez, mint – mondjuk – egy 19. századi Anyegin-Lenszkij arsláni társulás, a rokonszeny, a szeretet kifejezése azonban igenis gazdagon árnyalt és sokszínű, olykor még a ki nem mondottak-

¹⁷ PÁPAI PÁRTZ Ferenc, *Pax animae*, Kolozsvár 1775, 2.

¹⁸ U.o. 268.

¹⁹ U.o. 365.

²⁰ MISZTÓTFALUSI KIS Miklós *Mentsége*, TOLNAI Gábor bérekesztő beszédével, Nyomt. Kner Izidor betűivel, Gyomán 1940. Esztendőben, 108.

ban is megnyilvánuló. Úgy mint a Pápai Páriz személyét amúgy is a védekezés fő érveként alkalmazó *Mentség* hangolásnak szánt részletében: „Ha valamelly Medicus mégsem mégyen valamelly nemzet közzé, valamig kinem hiresíti, hogy ő a’ nyavalyákhoz ért, addig senki nem keresi meg orvoslás végett: azzal mindazáltal senki nem mondhatja kérkedékeny embernek h. magáról kimondotta, mi-tsoda és mit tehet ő.”²¹ Ez az orvos-hasonlat aligha véletlen: az orvos-barát személye, esélyei, sikerei lehetnek e metafora hátterében.

Ugyanígy Pápai Páriz jótékony hatását sejthetjük abban is, hogy Tótfalusi sérelmeinek, megaláztatásainak aprólékos előszámlálása közben is képes olykor az elfogulatlan önvizsgálatra, gyengéi – így alapvetően konfliktus-mágnes természetű – őszinte megvallására, még ha egy kis latin versezetbe rejtve is a lényegét: „Ugy hogy igazán mondhatnám Erdély felől, a’ mit Anglia felől (mert ott is völt valami bajom) mondtam völt, mikor onnét ki-jöttem: „Anglica terra vale: fueras mihi Carcer et Orcus, / Angelicam quo te dicere jure queam ? „,

„Isten hozzád, Anglia földje, börtönöm és alvilágom válál, / Ugyan milyen jogon illet meg téged az angyal név?”²²

A *Mentség* további részeiben Pápai Páriz lappangó háttérfigurából főszereplővé, Tótfalusi prókátorává, advocatus angeli-jévé lép elő. Ahány neuralgikus kérdés, ahány helyi érdekű, de a megvádolt számára húsbavágó perpatvar, annyi hivatkozás a nagytekintélyű, közismerten békeszerető-békességszerző orvos barátára, egészen a pályaválasztás apologetikus megindoklásától kezdve.²³ A fenti, nagyonis közismert részeknél jóval fontosabb – legalábbis jelen témánk szempontjából – a védekezésnek az az epizódja, amikor, igaz, csak egyetlenegyszer, Kis Miklós Pápai Páriz látszólagos kisebbitésével igyekszik a maga igazát képviselni. Teszi pedig ezt korántsem hálátlanságból, szeretetlenségből, hanem inkább végső kétségbeesésében, érvek-fogytán. Ez a kis, szokatlan hangvételű közjáték, ha figyelmetlenül olvassuk, felfogható akár gyerekes dicsekvésnek, a szabadítóját is megsebző, csapdába esett állat viselkedéséhez hasonló reakciónak. Pedig egészen másról van szó. Kis Miklós a *Mentség* e pontján mindössze annyit tesz, hogy ösztönösen egyfajta értékmérőként használja Pápai Páriz nevét, illetve a rá való hivatkozást. Úgy érzi, Bethlen Elek temetésekori írott oratójának rangját megemelheti azzal, hogy anekdotaszerűen elmondja: a szerzőséget tőle, a tényleges szerzőtől elvitatva, sokan Pápai Páriz munkájának vélték a szöveget. Lássuk ezek után a könnyen félreérthető Kis Miklós-szöveget: „Bethlen Elek Ur temetésekori egy Oratiomat T. Pápai Uram versei mellé (hogy a’ könyv tellyesebb

21. *Mentség*... i.m. 17.

22. *Mentség*... i.m. 38.

23. Lásd: *Mentség*... i.m. 52, 64-65, 71, 74.

lenne) kinyomtattam volt... azzal igen irritalodtanak ő Kegyelme. Talám (úgy-
mond) nem-is igen nagy tsuda: mert egy nagy Ur sokak hallottára egykor azt
mondá... ez az Oratio Pápai Uram munkája, mert majd rendesebb, mint az egész
Keresdi Actio volt...”²⁴

A Tótfalusi Kis-Pápai Páriz barátság teherbírását, mélységét bizonyítja, hogy
Páriz e félreérthető szavak elhangzását követően sem szűnt meg barátját gyá-
molítani. Négy évvel a *Mentség* után, 1702-ben írott *Életnek könyve* című búcsú-
zó verse pedig nem felületes dicsérgetés, hanem a személy és választott hivatása
valóságos felmagasztalása. Különösen is fontos a 45. strófa első két sora:

„Ki e mesterségnek nemcsak színén kapott,
Hanem beljebb mély titkaira bérhatott.”²⁵

Pápai Páriz ebben a siratóban is hű marad önmagához, nem kínál támadási
felületet, nem teremt konfliktushelyzetet, amikor Kis Miklós hollandiai és erdélyi
életét így hasonlítja össze:

„Csendes parton üle, s éle Belgiomban,
Hazajöve, s esék nehéz háborúban,
Szabadságból jöve szövevényes bajban,
Életét úntató nyughatatlanságban.”²⁶

A korabeli erdélyi állapotok szövevényességét mutatja, hogy a „nehéz
háborúkat” maga Páriz sem kerülhette el. Ő, akit töretlen huszadik századi híve, s
vele írásában oly gyakran társalkodó kései tisztelő barátja, Jékely Zoltán a
„tudomány szelíd mécsesé”-nek nevezett,²⁷ életének utolsó esztendeiben maga is
ugyanúgy „véghetetlen injuriák” közepette küszködött, mint a nálánál sokkal
szangvinikusabb, de a vállalások nagyságában és nemességében hozzá oly hason-
ló Kis Miklós. Kettejüknek közös emléket, Goethe-Schiller-típusú szoborkettőt
nem állítottak ugyan, arcvonásaikat sem dombormű, sem kettős portré nem őrzi, de
barátságuk rangját mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az utókor értékelé-
seiben, népszerűsítő és szakmai munkákban, s a róluk írott szépirodalmi művekben
egyaránt együtt vagy legalábbis nagyon közeli szöveggömyezetben szerepelnek.
Ez pedig kapcsolatuknak minden márványnál méltóbb megőrzése és megörökítése.

²⁴ *Mentség*... i.m. 83!

²⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc i.m. 353.

²⁶ U.o. 355.

²⁷ JÉKELY Zoltán, *Enyed, a világ közepe*, in Uo., *A Bárány vére*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1981, 362.

Tótfalusi Kis Miklós *Apológiája*

Közismert, és a Kis Miklósról szóló szakirodalomban bőségesen tárgyalt tény, hogy az *Apologia Bibliorum* megjelentetése jelentette az első lépést azon az úton, amely a *Mentséghez*, az eklézsia-megkövetéshez vagyis a neves betűmetsző és nyomdász tragédiájához vezetett. A művet ebben az összefüggésben legutóbb Molnár József elemezte,¹ a korábbiakban bőven tárgyalt tényekhez én csak néhány új szemponttal szeretnék hozzájárulni. Keveset fogok beszélni az egész közismert – a *Mentséget* is magában foglaló folyamatról, eseménysorról, s nem lévén a kérdés szakembere, mellőzöm a nyelvészeti és helyesírás-történeti szempontokat is.

Először le kell szögezmem (amit maga a szerző is elmond), hogy itt egy asztalfiókból előhúzott szövegről van szó, amelynek legnagyobb része 1684-ben keletkezett. Tótfalusi Kis tipográfiailag is elkülönítette a két szöveget: a kinyomtatáskor, 1697-ben megírt bevezető és záró részeket teljes egészében kurzívvval nyomtatta.² A mű címe – *Apologia* – magyarul védelem, védekezés, ez azonban senkit se tévesszen meg, mert abban a korban a legerőteljesebb hitvitázó iratok címe is lehetett *Apologia*, a kortársak számára ez azt jelezte, hogy itt valamilyen vitáról van szó.³ Fontos megjegyeznünk, hogy a vita nem különböző felekezeztűek között zajlott, s nem hasonlítható a magyarországi és erdélyi református egyházon belül lezajlott puritán, karteziánus és coccejánus harcokhoz sem, mert

¹ MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, lektorálta és szerkesztette MONOK István, a bibliográfiát összeállította ZVARA Edina, Balassi Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest – Berlin 2000. 338 skk.

² TÓTFALUSI KIS Miklós, *Apologia Bibliorum – A Biblia védelmezése*, hasonmás és fordítása magyar nyelvre, a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1985. (Ezentúl: *Apologia*)

³ Lásd az Régi Magyarországi Nyomtatványok ilyen címen nyilvántartott tételeit, például: MONOSZLÓV András, *Apologia. A közönseges keresztény hit agazatinac es az anyaszentegyház bizonyos fő vallasinac oltalma David Iános felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklos peechi pispóc irasat, melyben nem akarta Luthernek vallását venni. Iratot Monoslai Andrastól, posoni praeposto, Nagyszombatba MDLXXXVIII [typ. capituli]. (RMNY 620.)* –BEREGSZÁSZI Péter, *Apologia pro ecclesiis reformatis, actis impiis synodi Sabariensis opposita, auctore Petro Berexasio, ecclesiae Varadiensis ministro ...*, Varadini MDLXXXV Rodolphus Hoffhalterus. (RMNY 572.)

a fő téma itt a helyesírás, s azon keresztül egy tudós nyomdász személyes hitele és becsülete. Az indulat, amely az előszóban megnyilvánult, nem védekezésnek, hanem támadásként hatott az ellenfelek számára, hiába próbált magyarázkodni a szerző.⁴

A *Mentségből* tudjuk, hogy a mű megjelenésének közvetlen kiváltó oka (hosszú évek csendesen halmozódó ellentétei után) az a konfliktus volt, amely Bethlen Elek temetésére menet, 1697. február 27-én tört ki közte és három kolozsvári lelkész között.⁵ Miután szóban nem tudott megfelelően válaszolni, elővette azt a védekező kéziratot, amelyet tizenhárom esztendővel korábban írt, de bölcs megfontolással mégsem küldött el Tofeus Mihály akkori püspöknek.⁶ Kicsit átalakította a szöveget, s (nem végiggondolva a következményeket) kinyomtatta. A fékek még működtek: latinul fogalmazott „azért is, mert a szakki-fejezéseket magyarul nem tudnám elég érthetően tolmácsolni, s azért is, mert úgy látom, hogy leginkább azok fognak megítélni, akik tudnak latinul, s nem akartam közismertté tenni azt, amit ők nem szeretnének mindenkinek tudtára adni.”⁷ Egy korábbi korszakban, a 16. században valóban kettévált a két nyelv használata: latinul írtak a humanista képzettségű szerzőknek, s magyarul a szélesebb közönségnek – latin nyelvűek voltak a tudományos munkák, s magyarok a kegyességet szolgáló egyházi műfajok, valamint a tanító és szórakoztató művek. A 17. században azonban ez a megoszlás már kevésbé érvényesült, mivel egyre szaporodtak a magasabb igényeket szolgáló magyar nyelvű írások is. Az idézett mondatban végül is benne van a valódi magyarázat: Tótfalusi Kis ekkor még nem akarta a konfliktust mindenki számára nyilvánvalóvá tenni, megpróbálta azt az egyháziak közötti kommunikáció szintjén tartani. Ezt a törekvést jelzi a Veszprémi B. István püspöknek címzett ajánlás is⁸ – más kérdés, hogy maga a nyilvánosság, a kinyomtatás ténye a konfliktus kiterjesztését eredményezte.

A bevezető részek érzelmi viharai már a *Mentséget* előlegezik meg. Láthatóan eluralkodott rajta az ügy, amelyből nem tud többé kilépni: ezt jelzi a túldimenzionáltnak tűnő mondat: „Lest vetnek teljes életemnek...”⁹ Az sem szolgálhatta a megbékélést, hogy Medgyesi Pál presbitériumokról szóló dialógusának előszavából idézett: „Kérem kiváltképpen azokat, kiknek az én írásom nem talál szájok

⁴ “Tiltakozom az ellen, hogy akármit is meg akarnék támadni...” – *Apologia* 135.

⁵ TÓTFALUSI KIS Miklós, *Mentség*, in *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi JAKÓ Zsigmond, Kritérium Könyvkiadó, Bukarest 1974. 185 skk.

⁶ *Apologia* 133.

⁷ *Apologia* 135–136.

⁸ *Apologia* 139–142.

⁹ *Apologia* 136.

ízint esni, haggyanak békét az ember rágásnak; vagyon tinta és papiros...”¹⁰ A puritanizmus körüli viták már régen elcsendesedtek ugyan, de nem úgy, hogy az Angliából hozott irányzat teljesen győzött volna, hanem úgy, hogy képviselői nagyrészt feladták az egyházszervezetet érintő elképzeléseiket és reformterveiket. Medgyesi művének emlegetése – amelynek bizonyos mondatai még ma sem veszítették el az aktualitásukat – ilyen körülmények között maga volt a provokáció az 1690-es évek erdélyi református egyházában.

Feltűnik a kivándorlás lehetősége is, de egyből közli, hogy ez számára sem járható út: „Mielőtt, ha Isten úgy látná jónak, engednék az irigyeknek (akik itteni megmaradásomat még most is bizonytalanná törekszenek tenni) előbb tudatnom kell legalább nemzetemmel (melytől elválnom nehezen és nagy összeomlással lehetne) ennek a csetepatének az okát...”¹¹ Megint a *Mentség*ből tudjuk, hogy komolyan fontolóra vette a visszaköltözést Hollandiába, de hazaszeretete mellett visszatartották az akadályok, legfőképpen ifjú felesége.¹² Ismerős magyar dilemma ez: Zrínyi Miklós a *Török áfium ellen való orvosságban* azt veti fel, hogy kérjünk a spanyol (!) királytól egy tartományt Brazíliában, alapítsunk egy gyarmatot, s legyünk ott polgárok (mondja a főnemes-író).¹³ A válasz persze mindig az (Zrínyitől Tótfalusi Kis Miklóson át Vörösmarty Szózatáig): itt maradni, kitartani és harcolni.

A bevezető szenvedélyes szavai után következik az 1684-ben megfogalmazott tulajdonképpeni *Apologia*, amely egészen más jellegű szöveg. Ne felejtsük el, szerzője hazájától távol, Hollandiában írta. Tudta ugyan, hogy a hazaiak előtt meg kell indokolnia a változtatásokat és javításokat, de ezt a fiatal és tehetséges szakember (teológus és nyomdász) magabiztosságával, egy tudományos mű kereteiben tette, pontos jegyzéket adva például a kimaradt és a Bibliába újra beillesztett szavakról.¹⁴ Szó sincs itt még a „vasműves”-ről: mögötte áll a korabeli Európa legfejlettebb és leggazdagabb országa, egyetemeivel és magas mű-

¹⁰ MEDGYESI Pál, *Dialogus politico-ecclesiasticus. Az az két keresztyén embereknek egymással-való beszélgetések, kiknek egyike, ugymint az kerdezkedő némelly dolgokban meg nem szintén elég tanult és erőss, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik és a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések vagy az egyházi igazgató presbiterokról, avagy vénekről, oeregekről és az presbyteriumról, egyházi tanásról...*, Bartfan 1650 [Klöss jun.]. (RMNY 2309.) – *Apologia* 136.

¹¹ *Apologia* 136.

¹² TÓTFALUSI Kis Miklós i.m. 225–226. (itt a fenn nem maradt búcsúleveléből idéz) – Vessd össze még: KOVÁCS Sándor Iván, *A Tótfalusi kurziválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben*, Magyar Könyvszemle 103 (1987) 39–44.

¹³ ZRÍNYI Miklós *Próza művei*, NÉGYESSY László hagyatékából KOVÁCS Sándor Iván vezetésével sajtó alá rendezte az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-semináriuma, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1985. 228. (Zrínyi-könyvtár I.)

¹⁴ *Apologia* 177–231.

veltségével, ahol a tudós betűmetsző és nyomdász megbecsült, értékes polgára a társadalomnak. Ezért a később itthon üldözött vaddá változott ifjú itt még anekdotát mesél el abból az időből, amikor a fogarasi iskola rektora volt: egy szász diákja a magyar zsoltárt („Naphoz napok adassanak...”¹⁵) így olvasta ki: „Nafoz”, mert hogy a latinban a „ph”-t „f”-nek kell ejteni.¹⁶ Némi szarkazmussal viccelődik a bibliai nevek magyar kiejtésén is: „Így a *Náthán*, ha úgy mondják, hogy *nát-hán*, talán azt gondolják, hogy a *náthá*ból származik, s *náthás* próféta lenne.”¹⁷ Másutt egy magyar szó helyesírását kifogásolja: „Ide tartozik a magyar *Oriás*, melyet Jansonius Bibliája többnyire úgy ír, hogy *Orjás*. Más az *orjás káposzta*. Ha csak az *óriás* szót nem akarná valaki az *orja* szóból származtatni, mivelhogy nagy orjája vagyon...”¹⁸

Ha már megemlítettem, érdemes kiemelni, hogy a Jansonius-féle 1645-ös Biblia az, amelyet javít, amelynek hibáival hadakozik, s amelyre ugyanakkor néha pozitív módon is hivatkozik.¹⁹ Ez lesz az a kiadás, amelyet később szembeállítanak az általa kiadottal, s így a *Mentség*ben is főszereplővé válik. Érdekes módon nem nagyon foglalkozik az itthon, kalandos körülmények között megjelent váradi Bibliával (1659–1661).²⁰ Összesen kétszer említi meg: először a hibáira utal,²¹ a másik helyen pedig arra, hogy az igekötő és az ige közé kötőjelet tesz, s így megnöveli a szavak hosszát, ami azért nem okoz problémát, mert nagy, folio alakú könyv.²²

Keveset tud a bibliafordító, bibliakiadó elődökről, a vizsolyi Biblia kinyomtatásáról is egészen furcsát mond: „Amint hallottam, a legelső kiadás is valamilyen római katolikus uraság sajtóján nyomódott.”²³ Persze ebben a fő hibás Károlyi Gáspár, aki rosszul értelmezett szerénységből alig ír valamit a mű keletkezésé-

¹⁵ 51. zsoltár 5. verse, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 149. (Régi magyar költők tára. XVII. század 6.)

¹⁶ *Apologia* 274.

¹⁷ *Apologia* 277.

¹⁸ *Apologia* 284.

¹⁹ *Szent Biblia, az az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítatott Cároli Gáspár által, es mostan negyedszer a franciai nótákra Molnar Albertvl rendelt Söltár könyvvel palatinatusi Catechismussal s egy-házi könyörgéseknek és ceremóniáknak formáival egyetembe ki bocsátatott a belgiomi académiákban tanuló magyaroknak forgolódások által, Jánsonivs János költségevel, Amstelodamban 1645 (RMNY 2091.)*

²⁰ *Szent Biblia, Az az: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által. Mostan pedig ujebben ez öreg formában némely nehezebb, és homályosabb fordítású Sz. Írásbéli Locusoknak értelmes magyarázatival, az Istennek a' Magyar nemzetben lévoe Anyaszentegyházának hathatós épülésére ki-bocsátatott, Varadon, Kezdetetett nyomtatása a' veszedelem eloett: és el-végeztetett Colosvarat, Szenci K. Abraham által. M.DC.LXI. (RMK I. 970.)*

²¹ „Mimódon viselhettük el a váradi és oppenheimeri kiadásban, amit a korrektor merészelt?” – *Apologia* 175.

²² *Apologia* 268.

²³ *Apologia* 161.

séről és a megjelenés körülményeiről. Száz esztendő után pedig – úgy látszik – teljesen eltűntek az ide vonatkozó valós információk. Tótfalusi Kis valószínűleg ugyanazt hallotta, mint barátja, Pápai Páriz Ferenc, aki Ecsedi Báthory Istvánnak tulajdonította a nyomda pártfogását.²⁴ De míg Pápai Páriz tisztaban volt vele, hogy a 16. századi főnemes a református egyház nagy pártfogója volt, szerzőnk informátorát megtéveszthette a Báthory név – ez a 17. század második felében (Báthory Zsófia tevékenysége nyomán!), egyenlő volt a katolicizmussal. Károlyról csak annyi ismerete lehet, amennyit Szenci Molnár Albert a hanai Biblia ajánlásában elmesél: a közismert történetet a vizsolyi nyomda és Gönc között üzeneteket szállító kisdiaókról.²⁵ Jellemző, hogy a Szenci Molnár által vitt „cédulácskákat”, már egyértelműen korrektúrának tartja,²⁶ pedig ez egyáltalán nincs benne a szövegben, csak az egyik lehetséges értelmezési lehetőség.

Az általa már jobban ismert 17. századi elődöket ugyanakkor számon tartja Kis Miklós, a megadott névsorral ma is egyetértünk: „...csodálták Pázmány Péter, Molnár Albert, Gelei István, Medgyesi Pál, Apácai János és a többiek pontos magyarosságát, kik a sok hibát és nyelvrohlást javítva a magyar nyelvben vagy nyelvtant írtak, vagy egyéb műveikben tükrözték stílusukkal a valódi és eredeti magyar nyelvet, s panaszkodva a sok hiba miatt, elől jártak a jó példával, hogy a nemzetet a gondos írott és beszélt nyelvhasználatra rábírák. Eme igyekezetüket kevesen kárhoztatták, de még kevesebben követték őket”.²⁷ Tótfalusi Kis Miklós nagy öntudattal áll be egy ilyen sorba. Pázmány Pétert a magyar nyelv művészenek tartja – függetlenül attól, hogy katolikus főpapról, a magyar ellenreformáció vezető alakjáról van szó. Ez az elfogulatlanságra való törekvés néhány évtized múlva Bod Péter *Magyar Athenás*ában jelenik majd újra meg. Szenci Molnár Albert és Geleji Katona István magyar nyelvtant írtak, Sylvester János nyelvtanát – Szenci Molnárhoz hasonlóan – valószínűleg Tótfalusi Kis Miklós sem ismerte. Medgyesi mint műfordító (Bayly angol *Practice of Piety-jának* fordítója) lehetett számára fontos, s mint említettem a presbitériumokról írt dialógusát is idézi. Apácai ugyanazt a puritán művelődési programot vallotta, amelynek ő is kései követője: középpontban a magyar nyelvű iskoláztatással és magyar nyelv művelésével; *Enciklopédiájával* ő példát mutatott arra, hogyan lehet a tudományokat magyar nyelvre átültetni.

²⁴ „Ecsedi Bátor István Úr hogy érté, / Visolyba a' Nyomatató-műhelyt viteté...” – PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Erdélyi féniks Tótfalusi Kis Miklós...*, kiadta BOD Péter, H.n. 1767. B 1v.

²⁵ SZENCI MOLNÁR Albert ajánlása a hanai Biblia előtt Móric hesseni tartománygrófhó, in SZENCI MOLNÁR Albert i.m. (15. jegyzet) 467.

²⁶ *Apologia* 163–164.

²⁷ *Apologia* 235–236.

Végül – anélkül, hogy a szakmai részleteket tárgyalnám – beszélnem kell a mű jelentős részét kitevő nyelvészeti, nyelvhelyességi fejtegetésekről is. Ezek a Hollandiában írt szövegek látszólag teljesen szakszerűek. Mondanivalóját pontokba rendezi, higgadtan érvel, példákat hoz, szabályokat állít fel, héber szavakat idéz, bizonyít és cáfol. Az egészben minden korát megelőző zsenialitása mellett van mégis valami furcsa látszólagos zavarosság. Már az sem érthető, miért rakja két részbe a mondanivalóját, miért van külön védelmező levél és következtetés, s a kettő közé besúrva a már említett szójegyzék, amikor az első és harmadik fejezet is ugyanarról beszél és ugyanúgy. A nyelvtani jelenségeket sem tudja táblázatokba rendezni, az érvelés nehezen áttekinthető, időnként önisméltó, s sokszor ide-oda kanyarog a gondolatmenet. A *Mentség* hasonló jellegzetességeket mutat, ezt a kutatók hajlamosak voltak a zaklatottságnak és a végső kétségbeesésnek tulajdonítani, pedig inkább csak arról volt szó, hogy a fő szövegszerző elv mindkét helyen a retorika, s nem a tudomány logikája volt.²⁸ Ő eleve így írt, s az indulatok csak még inkább kiemelték ezt a jellegzetességet.

Az *Apologia* kétféle módon hatott a kortársakra. A nyomtatással egyidős (1697-ben írt) szövegek indulatai az ellenfeleket nyíltan provokálták, de nem érték el eredményt a korábban keletkezett sorok sem. 1684-ben, a korábbi szövegrész keletkezésekor még létezett a félig-meddig önálló Erdélyi Fejedelemség, amelyben a református egyház egyfajta államegyházi szerepet töltött be. 1697-ben viszont Erdély már Habsburg-fennhatóság alatt volt, s a református egyház védekezésre kényszerült az államilag támogatott katolicizmussal szemben. A korábbi korszakban írott szöveg ebben az új összefüggésben – amikor a megmaradás a tét – rosszul hat, úgy tűnik, mintha a szerzője a saját személyes hiúságától vezérelve okoskodna és nagyképűsködni, támadná a saját táborát. Ami a hollandiai tudományos életben és könyvkiadásban természetes volt, az a provincializálódó és feudális Erdélyben provokációnak és szemtelenségnek látszott. Míg Németalföldön magától értetődő volt, hogy egy tudós nyomdász belenyúl a szövegbe és egységesíti a helyesírást, addig Erdélyben a nyomdász inkább csak egy mesterember, akit a közvélemény hajlamos alacsonyabb társadalmi osztályba sorolni, mint a kollektív nemességgel rendelkező lelkészeket. Egy „vasmíves” pedig ne merészeljen hozzányúlni egy lelkész szövegéhez.

A kisszerű körülményekhez alkalmazkodni nem tudó tehetség a feloldhatatlannak látszó ellentéteket zseniális művekkel próbálta áthidalni, ezek az írások

²⁸ JANKOVICS József, *Devotio és desperatio, avagy az isméltódés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában*, in Tótfalusi Kis Miklós. Az amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecen 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások, KLTE Könyvtára, Debrecen 1985. 189–201.

azonban a végsőkéig ellehetetlenítették a helyzetét. Ami az ő személyes tragédiáját okozta, azt tartjuk ma irodalmi és tudományos életművének. Egy ország polgári fejlődése akkor megfelelő, kultúrája akkor lesz virágzó, ha ehhez hasonló helyzet többé nem ismétlődhet meg senkivel.

A Szilveszter-bulla nyomában

(Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány
17. századi fordulópontja)

Szent István kultuszának történetében – a huszadik századi utójátékot figyelmen kívül hagyva – három nagy fordulat figyelhető meg. Az első az 1083-i szentté avatás, a László által kezdeményezett „felemelés”, amely a keresztény államok közösségébe történelmi mértékkel mérve frissen belépett Magyar Királyság egészének reprezentációját szolgálta, s a térítő apostol-király alakjának megrajzolásával egyszersmind a pápasággal szemben sajátos jogokkal rendelkező uralkodói hatalom legitimációját erősítette.¹ A második a barokk kor leleménye, az István által Máriának felajánlott ország, a „regnum Marianum” képzetköre, amely elsősorban a hitviták kontextusában vált hatékony fegyverre a protestánsokkal szemben, s az utóbbi évtizedek vizsgálódásai nyomán egyre több adat támasztja alá, hogy kezdetben nem Habsburg-érdekeket szolgált, hanem egy önálló, egységesen katolikus magyar rendi állam vízióját alapozta meg.² A harmadik fordulópont a 18. század második feléhez, Mária Terézia István-kultuszához köthető, amely az uralkodóház és a rendek egyfajta kiegyezését reprezentálta a maga eszközeivel (a Szent István Rend alapítása, a Szent Jobb hazahozatala Raguzából, stb.).³ Mind az első, mind a harmadik fázissal kimerítően foglalkozott a történetírás, az irodalomtörténet-írás, a művészettörténeti és egyháztörténeti kutatás – meglepő azonban, milyen kevés figyelem jutott a 17. századi jelenségeknek.⁴ Holott ezek jelentősége tagadhatatlan, s szembeötlő ben-

¹ KLANICZAY Gábor, *Az 1083. évi szentté avatások = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból*, szerk. FÜGEDY Erik, Bp., 1986, 1-32; Uő, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., Balassi, 2000, 108-138.

² PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei: A Siralmas Panaszz keletkezéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1973, (Irodalomtörténeti Füzetek, 83), 49-50; az újabb szakirodalmat áttekinti és jelentős újdonosságokkal szolgál Tüskés Gábor kötetünkben olvasható tanulmánya, amelynek eredményeire a továbbiakban külön hivatkozás nélkül is építek (bővebb változatát ld. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16-18. századi egyházi irodalomban*, ItK, 2000, 573-602).

³ KARSAI Géza, *Szent István király tisztelete = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDY Jusztinián, III, Bp., 1938, 155-208.

⁴ Átfogóan érinti a kérdéses korszakot, de megítélésem szerint nem szentel jelentőségéhez mért teret neki monográfiájában MAGYAR Zoltán, *Szent István a magyar kultúrtörténetben*, Bp., Helikon, 1996.

nük Pázmány Péter meghatározó szerepe (elég arra gondolni, hogy István ünnepe az ő kezdeményezésére került be a római breviáriumba),⁵ illetőleg egy első pilantásra különös körülmény: a magyar nemzeti-rendi reprezentáció szolgálatába állított Szent István-kultusz erőteljes délszláv (horvát) kötődése.

A feltűnő tartózkodás oka kézenfekvő. A barokk kultusz elterjesztésében kulcs-szerepe volt az első magyar királyt és utódait apostoli címmel felruházó ún. „Szilveszter-bullának”. Erről a mindenkori magyar királynak (és a mindenkori klérusnak) Rómával szemben rendkívüli jogkört biztosító dokumentumról már a 19. század végén egyértelműen kiderült, hogy hamisítvány, méghozzá (a bullát kritikai vizsgálat alá vető Karácsonyi János széles körben elfogadott feltevése szerint) a bosnyák püspök és zágrábi kanonok Marnavics Tomkó János műve, aki a szöveget VII. Gergely brévéinek és Hartvik püspök Szent István-legendájának elemeiből szerkesztette össze.⁶ Karácsonyi János még a kor viszonyaihoz mérve is rendkívül indulatos kritikával illette azt a Lánczy Gyulát, aki ezek után egyáltalán fel merte vetni, hogy a bulla az 1630-40-es évek magyar püspökarának érdekeit szolgálta volna a Kúriával szemben⁷ – amikor pedig Galla Ferenc 1940-ben gazdagon adatolt monográfiában tárta fel Pázmány és Tomkó szoros, éveken át töretlen kapcsolatának történetét,⁸ a Szilveszter-bulla ügye hosszú időre lekerült az egyháztörténet-írás napirendjéről. Egyre nehezebbnek tűnt ugyanis elhárítani a következtetést, hogy mivel a bullahamisítás kétségkívül a harmincas években történt, a Kúriával sokszor konfliktust vállaló s Tomkóval együttműködő esztergomi érseknek szintén lehetett hozzá valami köze. A hírhedett falszifikációról utoljára nyilatkozók közül Vizkelety András óvatosan fogalmazva „Habsburg-kezdeményezésre hamisított Pseudo-Szilveszter-bullát” említ,⁹ Dümmerth Dezső viszont siet leszögezni: a bullát Tomkó saját érdekeit szem

⁵ TUSOR Péter, *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus reform korában (A kongregáció alapításától 1689-ig)*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 1999, 1-2, 33-64. (Szent István ünnepeinek felvételéről a római liturgiába: 3-40.)

⁶ KARÁCSONYI János, *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla: Diplomatikai tanulmány*, Bp., 1891, 178-216; Uő, *Ki koholta a Sylvester-bullát?*, Századok, 1909, 361-376; Uő, *Világbolondító Tomkó János*, Uo., 1913, 1-11.

⁷ Vö. LÁNCZY Gyula, *Történelmi-irodalmi széljegyzet a Sylvester-bulla eredetének kérdéséhez* = L. Gy., *Magyarország az Árpádok korában*, Bp., 1897, 83-104; Uő, *Ki koholta a Sylvester-bullát?*, Századok, 1909, 495-498.

⁸ GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Bp., 1940. Galla óvatosan fogalmazva kitér a Lánczy-Karácsony vita ismertetésére, de nem foglal egyértelműen állást; mindazonáltal jelzi (i. m., 185-189), hogy Karácsonyi következtetéseit elhamarkodottnak tartja Tomkó szerzőségét illetően.

⁹ VIZKELETY András, *Szent István képe alakulása a középkori és a barokk irodalomban* = *Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Bp., Márton, 1994, 296. Ugyanilyen irányban nyilatkozott korábban GYÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., Gondolat, 19832, 151.

előtt tartva hamisította, boszniai püspöki címét akarván ily módon megerősíttetni a pápával. (Holott ezt már Galla Ferenc kizárta, bizonyítva, hogy Tomkó éppenhogy párját ritkító gyorsasággal nyerte el a pápai konfirmációt.) Dümmerth ugyanakkor mégis alapvető ellentmondásra hívja fel a figyelmet, mikor egyfelől a bullát nyomtatásban először közlő Inchoffer Menyhért művének erősen polemikus, nemzeti, már-már Habsburg-ellenes beállítottságát elemzi, másfelől regisztrálja, hogy éppen a bulla közzétevése a Habsburg uralkodók „abszolutista törekvését” segítette – ám az ellentmondásra nem ad kielégítő magyarázatot.¹⁰ Az alábbiakban – az újabb egyháztörténeti kutatásokra, főként Molnár Antal, Tóth István György és Tusor Péter eredményeire támaszkodva¹¹ – erre teszek kísérletet. Meggyőződésesem ugyanis, hogy nemcsak szűkebben vett egyháztörténeti és diplomatikai problémáról van szó. Szent István tisztelete a kora újkori és modern magyar nemzettudat egyik legfontosabb, politikai önazonosságot biztosító eleme. A falszifikált bulla a kultusz történetének csupán egyik összetevője (véleményem szerint vadhajtatása), s Pázmány vagy utódai megítélésének inkább árt, mint használ, ha bármilyen megfontolásból megpróbáljuk elkerülni a kérdés tárgyalását. Ellenkezőleg: tevékenységüket, törekvéseiket a megfelelő kontextusba helyezzük, talán a hamis bulla körül is rendezhetők az összekuszált szálak. Az alábbiakban – a kontextus ismertetése után – két olyan aspektust vonok be az elemzésbe, amelyek eddig háttérbe szorultak a kutatásban: a Szentszék, a királyi kormányzat és a magyar püspökök között mediáló, a második vonalban működő személyek egyéni stratégiáinak feltárását és az egyházpolitikai csatározásokat ekkor már ugyancsak meghatározó nemzeti szempontok elemzését, a horvát és a magyar érdekek erőteljesen jelentkező szétartását.

*

¹⁰ DÜMMERTH Dezső, *Inchoffer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641-1648): A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghíúsult reformja* = D. D., *Írástudók küzdelmei: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Panoráma, 1987, 155-203 (az idézett kijelentés: i. m., 177); vö. GALLA, i. m., 71-88, 187.

¹¹ MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572-1647)*, szerkesztés alatt a Balassi Kiadó Humanizmus és Reformáció c. sorozatában – a kéziratot a szerző szívességéből használhattam, amit ezúton köszönök meg. Időközben a könyv megjelent (a szerk.) TÓTH István György, *Pázmány Péter négy ismeretlen levele*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII (1997), 169-184; Uő, *A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622)*, Történelmi Szemle, XLII (2000), 1-2, 19-68; TUSOR Péter, *Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia (A magyar klérus és a római Kúria kapcsolatainak válsága és reformja)*, Századok, 2000, 431-459; Uő, *Jakusith György egri püspök római követjárása 1644-45-ben: A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni harcba*, Hadtörténelmi Közlemények, 2000, 237-265; Uő, *Pázmány állandó római követségének terve (1632-1634) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 151-175.

Pázmány Szent István-kultuszának pályája elején még kevés nyoma van. Mit ismerhetett Pázmány Szent István örökségéből, a korábbi kultuszkörből? Nyilván ismerte Szent István miséinek szövegét, a zsolozsmákat, a magyar liturgia hagyományos, középkori eredetű darabjait.¹² Bizonyára Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát széles körben elterjedt prédikációit is.¹³ A legendák közül a Hartvik-félét (valószínűleg Laurentius Surius átstilizált változatából, az 1578-as *Vitae sancto-rumból*).¹⁴ Ismerte Bonfini elbeszélését Szent István életéről, koronázásáról, haláláról, az ország felajánlásáról Máriának,¹⁵ s ha Bonfini olvasta, olvasnia kellett a Bonfini-kiadások függelékében rendszeresen megjelentetett *Intelmek* szövegét is. Bizonyára ismerte a protestáns Heltai Gáspár által Bonfini művéből készített fordítás-parafrázist, amelyből még nem hiányzik a *Patrona Hungariae* tisztelete sem. A király halála előtti utolsó rendelkezéséről itt a következő olvasható:

„Én az Magyarországot ajánlottam még régen a Szűz Mária asszonyunknak, és aszt választottam patrónának a magyaroknak, és az ő nevére verettem a magyaroknak pénzét. Ez okaért állhatatos szűvel szolgállyatok minynyáján Asszonyunknak. És ha valami veszedelem akarna jőni reátok, az ő palástyával befedezi és megöltalmazza a Magyarországot, mert ő a *Patrona Hungariae*.”¹⁶

A meglepően pozitív beállítás már Szekfű Gyulának is feltűnt, aki 1938-ban így fogalmazta meg a kutatás adósságát a Szent István-émlékkönyvben megjelent nagy tanulmányában:

„Sem az egyes szellemi irányok története nincs eléggé kidolgozva, sem pedig Szent Istvánnak ezekben való elhelyezkedése. Külön vizsgálatra volna szükség, amely az egész XVI-XVII. századi protestáns irodalomra kiterjedve meg tudná állapítani, meddig maradt meg Heltai felfogása, s mikor és

¹² VIZKELETY András, *Példaképzés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1988, 180-184; TÖRÖK József, *Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában*, Uo., 197-201.

¹³ OSVALDUS de LASKO, *Sermones de sanctis peritiles*, Hagenau, 1499; PELBARTUS de THEMESVAR, *Sermones Pomertii de sanctis hyemalis et estivales*, Hagenau, 1502 (52. sermo).

¹⁴ LAURENTIUS SURIUS, *Vitae sanctorum ex probatis authoribus et Mss codicibus*, Coloniae Agrippinae, 1617-16182.

¹⁵ ANTONIO BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Balassi Bp., 1995, 246-248 (*Decades* II, 1).

¹⁶ HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, KULCSÁR Péter, Helikon, Bp., 1981, 94.

mily gyorsan távolodott el tőle a katolicizmussal minden téren szembehelyezkedő protestáns felfogás.”¹⁷

Sajnos ez a feladat még ma is megoldatlan. Én azonban inkább úgy látom, nem a protestáns felfogás távolodott ettől a „középtől”, hanem az egyre erőteljesebben ideologizálódó katolikus. A protestánsok elfogadták István politikai örökségét, de nem tulajdonítottak neki kiemelkedő jelentőséget.¹⁸ Az államalapító király tiszteletének gyökerei a hitszakadás előtti időkre nyúltak vissza, ezért inkább integráló tényező volt, mint a konfesszionális összeütközésekben haszonnal forgatható fegyver; másfelől a politikai ideológiára sem lehetett akkora hatással, mint a wittenbergi történetteológia vagy a választott nép koncepciója, a zsidó-magyar párhuzam. A fejedelmi parainézisekben, az uralkodás művészetére felkészítő vagy tanácsokat megfogalmazó művekben kimutatható az *Intelmek* közvetlen vagy áttételes hatása. A koronát protestáns oldalon is annak tekintették, aminek Werbőczy óta mindig mindenki: az ország egységét szimbolizáló, sőt, megtestesítő tárgynak; de különleges fontosságra nem tett szert, sem pozitív, sem negatív irányban. Legföljebb a korona angyali eredetét és Mária védnökségét illették olykor racionalizáló kritikával, bár ez alól is akad kivétel. A luteránus Révay Péter még 1613-ban is olyan kommentárt szerkesztett az általa is „szentnek, angyalinak és apostolinak” nevezett magyar korona történetéről, amelyet később a frissen katolizált és erőszakosan térítő fanatizmusáról közismert Nádasdy Ferenc szinte változtatás nélkül nyomtathatott ki negyven évvel később.¹⁹

Pázmány eleinte még nem figyelt fel a Szent István hagyomány „gazdátlanságára”, a benne rejlő olyan ideológiai lehetőségekre, mint például a nemzeti önreprezentáció katolikus oldalról történő megfogalmazása. Ez nem is meglepő, hiszen a Rómából nemrégiben hazatért szerzetes 1606-ban még éppen hogy a pápaság, azaz Bellarminóék oldalán kapcsolódott be a velencei *interdictum* körüli vitákba, s a *politia ecclesiastica* autonómiájának álláspontját védelmezte, elutasítva a világi hatóságok beavatkozását egyházi ügyekbe.²⁰ A Magyarai István röpiratára írott *Feleletben* (1603) felveti ugyan István országfelajánlásának jelen-

¹⁷ SZEKŐ Gyula, *Szent István a magyar történet századaiban* = *Emlékkönyv Szent István ...*, 3. j.-ben id. kiad., III, 32.

¹⁸ LADÁNYI Sándor, *István alakja a protestáns kultúrában* = *Szent István és kora*, id. kiad., 202-214. A téma még további feldolgozásra vár.

¹⁹ Petrus de REWA, *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC. clarissimae, brevis commentarius*, Viennae, 1652, 50, 82. (1. kiad.: Augsburg, 1613).

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *De ecclesiastica libertate circa Veneti interdicti* = P. P., *Opera omnia*, IV, rec. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA, Bp., 1899, 789-808. Pázmány politikaelméleti tájékozódásáról bővebben ld. HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány Péter tevékenységének háttérében* = *Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, 1987, 405-448.

tőségét (mint amely aktus régiségéhez kétség nem fér, s amely az ország mint *corpus politicum* számára is virágzást hozott – ez a tendencia fordult meg a hitszakadás nyomán). Ekkor azonban még Bonfini, illetve a középkori tradíció mentén érvel: gondolatmenetében nem a nemzeti szempont, hanem az uralkodó Róma iránti tisztelete jut központi szerephez:

„... az Romai Papatul vagion orzagunknac Coronaia: [István] az Eztergomi Ersekeget akkor zerze: akkor tiztele fel azokkal az iozagokkal, mellicet te ciac latuannis iriglez: Az Papat vgi tiztele, hogi megh ciac mikor emlitenieiekis ötet, suueget vetne...”²¹

A fordulópontot 1617 jelzi: Pázmány elhagyja a jezsuita rendet, és elnyeri az esztergomi érseki széket, s már csak pozíciójából adódóan is a magyar rendi érdekek képviselője felé mozdul.²² Mindez azonban még nem járt szükségképpen és azonnal együtt a Szent István-tradíció ideologikus töltetű felhasználásával a hitvitában vagy az azzal sokszor összefonódó politikai publicisztikában. A harmincéves háború előtt erre mások sem igen gondoltak. Jó példa erre Pázmány közeli munkatársának, Balásfi Tamásnak Szenci Molnár Alberttel folytatott polémijája. Szenci, a *Jubileus esztendei prédikációhoz* illesztett latin nyelvű *Appendix*-ben, a loretoi „bálványimádás” ellen ragadott tollat, de a vitát jellemző módon nem a magyar érdekeltségű Szent István-kérdésre, hanem a nemzetközi porondon jelentkező Mária-kultuszra hegyezte ki. Mindössze „a pápai sötétség, zsarnokság és a Krisztus elleni cselszövés egyéb példái között” említette egy félmondattal, hogy „a pápa azért küldte Szent Istvánnak az angyali kéz által fabrikált koronát, hogy az később egész Magyarországot Máriához kösse végren-

²¹ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul irt könyvére (1603)*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Universitas, Bp., 2000, 242. A Magyarai-Pázmány vita újabban ismét az irodalomtörténeti és történeti érdeklődés középpontjába került, mint azt az 1998-i Pázmány-konferencián elhangzott előadások is bizonyítják: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Magyarai István nyomában = Pázmány Péter és kora*, id. kiad., 189-204; THIMÁR Attila, „Halhacza mit mond Zent Bernard ti felőletec” – gondolatok Pázmány Feleletéről, *Uo.*, 205-218; KEISZ Ágoston, *Magyarai és Pázmány vitája, Uo.*, 219-250.

²² HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása) = Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 311-335. Újabban: R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1994, 37-61.

²³ „... illa Angelica manu fabricata corona S. Stephano Regi a Pontifice missa, ut postea totam Hungariam S. MARIAE testamento legaret”. SZENCI MOLNÁR Albert, *Appendix de idolo Lauretano* = Sz. M. A., *Secularis Concio Euangelica, azaz jubileus esztendei predicatio*, Oppenheim, 1618 (RMNy 1166), idézi HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Helikon, 1980, 79-83; vö. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985 (Humanizmus és reformáció, 12), 58-62.

deletével”.²³ Balásfi hosszú és igen szórakoztató értekezésben mutatott rá a „pedagógusnak” titulált Szenci latintudásának hiányosságaira, a latin conjunctivus használatának szabályaira, Bonfini szótárral való olvasásának hasznosságára²⁴ – de egy szóval sem említette, hogy például István „apostoli királyi” címe valamiféle aktuálpolitikai töltettel rendelkezhetne, s talán még jellemzőbb, hogy ez vitapartnerének sem fordult meg a fejében.

A század későbbi évtizedeinek politikai publicisztikájára vagy katolikus énekköltészetében viszont már szembetűnő s rendkívül hangsúlyos az István- és a Mária-kultusz tudatos összekapcsolása, az apostoli királyság gondolatkörének egybefonása a protestánsok elleni polémiaiával. A Szőlősy Benedek által összeállított *Cantus Catholici* c. gyűjtemény (1651) Szent István-éneke például éppen az államalapító uralkodó *apostoli* voltára veti a hangsúlyt, elszakadva a középkori eredetű forrásszövegtől²⁵ (ahol ez még nem nyert különleges jelentőséget):

Királyi nevet a' Romai Pápa,
Más böcsületes nével szaporítá,
Mert Apostolnak nevezé, és hívá,
Magyar Országának.

Christusnak Annyát, áldott Szüz Mariat,
Alázatossan mint édes Aszszonyát,
Tisztelé, és rá bizá önnön magát,
És az Országát.

Innen hivattatik Pátronájának,
Magyar Országának óltalmazójának,
Ellenség ellen baj-vivó paisnak,
És biztatójának.²⁶

A század közepének legjelentősebb anonim röpiratában, a *Síralmas könyörgő levélben* önálló egységet képez az „Eretnekségről” beillesztett indulatos szónok-

²⁴ Thomas BALÁSFÍ, *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, paedagogi Oppenheimensis*, Viennae Austriae, 1621 (RMK III, 1321), 14-18.

²⁵ A 14. századi *Corde, voce, mente pura* kezdetű szekvenciáról, illetve ennek a Petrovai-énekeskönyvben fennmaradt (*Szent István király, Istennek zolgaia* kezdetű) magyar fordításáról van szó; közölve: *Katolikus egyházi énekek (1608-1650)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (RMKT XVII, 7), 154-155 (a magyar szöveg), 569 (a latin szöveg).

²⁶ [SZÖLLŐSI Benedek], *Cantus catholici*, Lőcse, 1651, 147-148 (RMNy 2381). Kiadva: RMKT VII, 7, 355-356. Az ideológiái üzenetről ld. ALSZEGHY Zsolt, *Szent István a magyar egyházi költészetben = Emlékkönyv Szent István ...*, id. kiad., 330; vö. HOLL Béla, *Szent István tiszteletének hagyománya egyházi énekeinkben = Szent István és kora*, id. kiad., 216-217.

lat, amely szemére hányja a magyar nemzetnek, hogy „a rusnya német Luther és Calvinus bűdös bugyogójából származott, kifecsegett és nagy álnokul elhintegetett hazugságin elindulhatott”, holott „annak előtte oly erős és állhatatos volt a Catholica Religióban, oly áhítatos az isteni és sok szentek tiszteletében”.²⁷ A szent királyok emlékével való cselekvésre buzdítást érdemes hosszabban idézni:

„Vedd elő lég inkább az egy igaz Cath. Religiót és hűtődben ualó egyességedet, szép alkuásodat, közönséghe szeretetedet, minden jóra ualó hailandóságodat, kikben az Eleink az Lutheranismus és Calvinismus minden emlékezeti előtt uoltak. (...) ama szélesen elterjed[t] népünknek csodássan megh térőtje, Sz. István Királiunk, Országunknak méltóságos Apostola, vallion el feleitie, semmi gondban haitiae ez[t] az Országot, kit oly geriedező szeretettel és tekélletes kiuán-sággal hozot rendbe, oly erős törvényekel és decretumokkal állétot és erőssétett? (...) Tehát hol lesz te Országunknak dicsőséges és kegyes Patronáia, Boldoghságos Szüz, Istennek Nemes Anyja? Ellenségink ellen erős oltalmunk, kész gyá-molunk, és Isten előtt foganatos szoszollónk? hol lesz a te kegyességed, Anniai conduiselésed? Országunk conduiselésed alatt hagiattatott, aiánl[t]atott, mink fiaid volnánk, ielen leszel, hidgyük. (...) Apostol Királyunk volt, tehát Országunk is Apostoli. (...) Nemes országh, sziues magyar nemzeth! Ez a négy kincsünk tehát, ugy mint nemességünk, szabadságunk, Apostoli Széktől származot böcsületes dicséreti nemzetünknek és az Szent Coronánk nem uolnának közönséghe dolgok és iátékokra való kis eszközök, hanem minden böcsületre ualo méltóságok.”²⁸

Mind a verses anyag, mind a röpiratok teljes mértékben kihasználják a szentkirály-kultuszban és az országfelajánlásról szóló legendában, valamint az apostoli királyság gondolatában rejlő politikai és egyházpolitikai potenciált: e képzetkörök révén lehetséges a nemzetközi Mária-kultuszhoz úgy kapcsolódni, hogy közben a Rómától nagy mértékben független nemzeti egyház dicsőíttessék, illetve a protestáns eretnekek ellenében fellépni úgy, hogy a Habsburgokkal szemben is érvényesüljön önálló államiségünk igénye és ideája.

²⁷ *A Siralmas könyörgő levél* betűhív kiadása: PÉTER, i. m., 69-119; az idézetek: 91.

²⁸ *Uo.*, 115-117.

Nyilvánvaló, hogy a két határpont, a tízes évek vége és az ötvenes évek eleje között keresendő az a fordulat, amelynek során létrejött az ideológiai összetevőknek ez a rendkívül hatékony, több társadalmi réteget is megmozdítani képes elegye. A magam részéről ezt a fordulatot Pázmány Péterhez látom köthetőnek: ő az, aki a határozott lépések sorával élesztette fel tetszhalálából Szent István középkori tiszteletét, s aki azt úgy tudta a jezsuiták mozgatta internacionális Mária-kultuszhoz kapcsolni, hogy ezzel egyszersmind a magyar egyház sajátos kiváltságait és hagyományait is hatékonyan védte meg a túlzott római befolyás ellen. Pázmány Boldogasszony-kultuszának dokumentumaira (az *Imádságoskönyvben*, illetve a *Prédikációkban*) legutóbb Tüskés Gábor és Knapp Éva irányították ismét a figyelmet.²⁹ Csak sajnálhatjuk, hogy az érsek Szent Istvánról szóló prédikációja végül kimaradt az 1636-i nagy gyűjteményes kiadásból, s azóta nyoma veszett.³⁰ Így Pázmány István király iránti megkülönböztetett érdeklődését csak közvetett forrásokból tudjuk rekonstruálni.

Ezt az érdeklődést eleinte nem világi politikai szempontok motiválták, hanem a húszas évek közepén akuttá váló egyházpolitikai ellentétek. Nemcsak azért, mert Pázmány ekkor már nem az egyéni térítésekre vagy rendjének megszervezésére koncentrált, hanem az ország, még hozzá mindhárom rész misszionálását tartotta szem előtt, beleértve a török hódoltság területét is.³¹ Nem is csupán azért, mert a főrendiház tagjaként a magyar rendek érdekeit kellett képviselnie az uralkodó előtt. Mindkét esetben hasznosnak bizonyult volna a Szent István-kultusz valamiféle újjáélesztése – ám a döntő aspektus az volt, hogy Pázmánynak, prímásként, a magyar püspöki kar érdekeit is képviselnie kellett Róma irányába, s olykor Rómával szemben is. Az új kihívást a hitterjesztésre létrehozott „Propaganda Fide” kongregáció megalakulása jelentette 1622-ben, élén a hajlíthatatlan titkárral, az évtizedeken át meghatározó tényező Francesco Ingolival. A Propaganda Fide kiemelt céljai közé tartozott a török uralom alá került balkáni katolikusok lelki gondozásának megszervezése, a felszámolódott hagyományos egyházi struktúrák új, hatékony szervezettel való pótlása. Törekvései azonban súlyosan ütköztek a magyar püspöki kar érdekeivel, hiszen ezek a területek a történelmi Magyar Királyság részei voltak, s *de jure* sem Pázmány, sem elődei vagy utódai soha nem ismerték el elszakadásukat. Éppen ezért a régi, a *Tripartitum* és a szokásjog által szentesített módon, a magyar király továbbra is kinevezte ezen egyházmegyék püspökeit, akik ugyan még ha akarták sem láto-

²⁹ TÜSKÉS, KNAPP, i. m., 585–586.

³⁰ VIZKELETY, i. m., 296.

³¹ MOLNÁR Antal, *Pázmány Péter és a hódoltsági katolicizmus*, kézirat (a kitűnő összefoglalást a szerző bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg neki).

gathatták volna híveiket, hiszen a török kémnek tekintette volna őket, viszont a cím viselése mellett valamely más egyházi jövedelmeiből húztak javadalmat, és részt vehettek a főrendek ülésein. A királyi kinevezések nyomán azonban a pápai megerősítés rendre késlekedett, eleinte csak az ügymenet nehézsége (és a püspökök által fizetendő horribilis taxa, a beiktatási adó) miatt, később azonban már a missziós – tehát valóban a területre utazó és ott *de facto* egyházi joghatóságot gyakorló – püspökök, pápai adminisztrátorok kinevezését támogató Propaganda Fide tudatos törekvése nyomán is. Bosznia esetében például az 1610-es évektől a harmincas évek elejéig négy királyi kinevezéssel bíró, de pápai megerősítéssel nem rendelkező püspökről tudunk (Balásfi Tamást Sennyei István, Deáky László, majd Posgay Miklós követte tisztében) – miközben a terület konkrét misszionálásáért, és az ezzel járó előnyök megszerzéséért a raguzai kereskedők által támogatott világi papok és a szívésen előrenyomuló bosnyák ferencesek kezdtek ádáz harcba; a római kongregáció hol egyik, hol másik felet segítette. Hasonló feszültségek jelentkeztek Erdély esetében is, ahol folytonos problémát jelentett a váradi püspöki szék betöltése.³²

Pázmány először 1622-ben nyilatkozott meg a kérdésben, a Propaganda felkérésére szövegezett *opinió*jában, s nagy óvatossággal foglalt állást, igyekezve fenntartani a királyságból kiinduló misszió lehetőségét. Ehhez kért anyagi segítséget és erkölcsi támogatást Rómától, papneveldek felállítására, a szertartásokat segítő könyvek íratására és beszerzésére gondolva. A Propaganda vezetése végül – alapos helyzetelemzés nyomán, a váci és a zágrábi püspök véleményét is kikérve – másképp döntött, s a geopolitikai realitásokkal is számolva, a balkáni missziót Bécs helyett Rómából kezdte szervezni.³³ A helyszínen tevékenykedő apostoli adminisztrátorok munkájának megkönnyítésére szükségessé vált a hitéletet elősegítő vallásos kiadványok megjelentetése, s ebben Ingoli igyekezett a Rómában élő bosnyák tudós, költő és történetíró, Marnavics Tomkó János (Ivan Mrnaviæ Tomko), valamint a horvát származású ferencrendi szerzetes, Levako-

³² Alapvető, monografikus feldolgozás: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*, Bp., 1895. A régebbi szakirodalom jó összefoglalása GALLA, i. m., 74-83; az újabb eredményekről: MOLNÁR, *Katolikus missziók...* (3. j.-ben i. m.), valamint TÓTH István György, *Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban*, Történelmi Szemle XLI (1999), 3-4, 279-329; Uő, *Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban*, Századok, 2000, 747-799.

³³ Az érsek 1622. június 20-i emlékiratát ld: PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei (Petri Cardinalis Pázmány ...epistolae collectae)*, s. a. r. HANUY Ferenc, I, Budapest, 1910, 291-295. Vö. MOLNÁR, *Pázmány Péter és a hódoltsági ...*, 31. j.-ben i. m.; TUSOR Péter, *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IX (1999), 21-27; Pázmány és a többiek memorandumainak részletes elemzése: TÓTH, *A Propaganda...*, i. m., 41-49.

vics Raphael (Rafael Levakoviæ) szakértelmére támaszkodni. 1622-ben ők ketten kaptak megbízást a glagolita misekönyv és breviárium elkészítésére.³⁴

Ezek után Pázmány és a Szentszék viszonyában – legalábbis a Propaganda Fide vonatkozásában – a húszas évek közepétől egyre kitapinthatóbb a feszültség, az érsek nézeteltérésbe is bonyolódik Caraffa bécsi nunciussal. Pázmány 1625 januárjában két levélben is figyelmezteti a nunciust a királyi püspökkinevező jog érvényére. Az egyikben úgy fogalmaz: „Mi, akik ma élünk, harminc, negyven, ötven évre visszamenőleg emlékszünk, hogy a boszniai püspököket mindig a királyi felség jelölte ki, a Szentszék pedig ugyanezeket erősítette meg hivatalukban.” A másikban leszögezi: „jöllehet ezen eljárás okát nem lehet pontosan meghatározni, a több évszázadon át feledésbe nem ment gyakorlat mégis elegendő alapot biztosít számára”.³⁵ Caraffa azonban másképp gondolta, s ennek több ízben kifejezést is adott, amiben számíthatott Róma támogatására.³⁶ Tény, hogy a Kúria jogászai korábban (a hírhedt Balásfi-eset kapcsán) még a királyi főkegyúri jog magyarországi gyakorlásának alapját is megkérdőjelezték, nemhogy a hódoltsági területen történő érvényesítését.³⁷ A források tanúsága szerint Pázmány ekkor kezdett az emlékezet és a szokás (*consuetudo*) helyett szilárdabb jogi alapot keresni a *ius patronatus* megtámogatására. Álláspontjának lényege élete utolsó évtizedében változatlan maradt, de a megfogalmazás módja a konkrét körülményekhez igazodott, s fokozatosan radikalizálódott, amit természetesen nemcsak a püspökkinevezések elhúzódása, hanem az 1632-i római követség egyéb természetű súlyos konfliktusai is magyaráznak.³⁸

Az érsek 1627. augusztus 5-én írja első levelét II. Ferdinándnak a kérdésről. Ebben már felveti, hogy a királyi kegyúri jog megerősítésre szorul, mert az azt

³⁴ GALLA, i. m., 35-39, 46-51; Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918*, I, Zagreb, Matica Hrvatska, 1992, 72, 102.

³⁵ „Et qui hodie supersumus, ab annis triginta, quadraginta, quinquaginta reminiscimur, semper a Regia Majestate Bosnenses episcopos fuisse declaratos, atque etiam a Sede Apostolica eos ipsos confirmatos.” „... quod etiamsi causa nulla hujus re assignari possit, immemorabilis tamen aliquot saeculorum consuetudo sat magnam huic rei auctoritatem conciliaret”. A két Caraffának címzett iratot idézi: TÓTH, Pázmány Péter..., i. m., 175-175, 179.

³⁶ A nuncius már korábban alaposan igyekezett tájékozódni – többek közt a horvát Levakovics segítségével is –, majd 1625-ben terjedelmes emlékiratban összegezte álláspontját: *De jure patronatus Regum Hungariae et de rebus Episcoporum Regni Hungariae anno 1625* (az iratról korábban azt hitték, hogy Levakovics állította össze, Caraffa szerzőségére csak 1926-ban derült fény, vö. ANTOLJAK, i. m., 105).

³⁷ Balásfi Tamás 1618-ban a király jelöltjével szemben Rómán keresztül szerette volna érvényesíteni saját győri püspöki jogait; ebben az ügyben szembekerült magával Pázmánnyal is: FRAKNÓI, i. m., 317-322. A vitát a Congregatio Consistorialis a maga részéről azzal zárja le, hogy 1626-ban elismeri a magyar király püspökkinevező jogát a szűkebben vett Magyar Királyság területére, de a címzetes vagy elenyészett püspökségekre nem; ld. *Uo.*, 325-326.

³⁸ Ezekről legújabbban: TUSOR Péter, *Pázmány állandó római követségének terve (1632-1634) = Pázmány Péter és kora*, id. kiad., 151-175.

megerősítő pápai bullák elvesztek, így a szokásjog mellett csak elszórt másodlagos forrásokkal lehet igazolni (mellékeli is a sebtében összeállított hivatkozási jegyzéket, Werbőczy, Hartvik püspök és Bonfini műveit, valamint II. Lajos király Aranybullát megerősítő oklevelét említve).³⁹ A problémát ezek után az jelenti (s néhány évvel később II. Ferdinánd fel is teszi a kérdést az érseknek), hogy vajon a királynak mint főkegyúrnak joga van-e a püspökök kinevezésére és az egyházi javadalmak adományozására is, vagy csak a választott püspökök Rómának történő bemutatására? Pázmány 1635. április 10-ről keltezett terjedelmes memorandumában válaszol a kérdésre. Általában a kegyurak a püspökségek alapításával csak a bemutatás jogát szerzik meg, ám szerinte Magyarország kivételt képez, itt ugyanis az egyházi javadalmak juttatása is uralkodói jog: „a pápát pedig, a kinevezett püspökök megerősítésén túl, ebben az országban semmiféle jog nem illeti meg az egyházi javadalmak tekintetében”. Álláspontját négy érveléssel támasztja alá:

1. a magyar királyok olyan feltétellel tettek alapításokat, hogy a kinevezés joga végig a kezükben maradjon;
2. a magyar királyok hat évszázadon keresztül háborítatlanul bírták a püspökkinevezés jogát, ebben a Szentszék nem akadályozta őket;
3. V. Márton pápa a konstanzi zsinaton bullával erősítette meg e jogot;
4. (mint legerősebb érv):

„Szent István, aki elsőként fundált püspökségeket, apátságokat és prépostságokat, nem csupán a Szentszék útmutatására, hanem saját szándékát követve vezette a kereszténységre a magyarokat. A püspökségek megalapításakor pedig, a pápa

³⁹ Pázmányhoz eredetileg az apja életében, 1625-ben magyar királlyá koronázott III. Ferdinánd fordult az István utódjainak apostoli jogait illető kérdéssel; az érsek az apának válaszolt. Ebben FRANKÓI, *i. m.*, 343–344. súlyos bizonyítékot lát arra nézve, hogy Pázmány nem értett egyet a kezdeményezéssel, sőt, már a kérdésfelvetéssel sem. Véleményem szerint feleslegesen apologizál: Pázmányt igenis érdekelt a probléma, 1627-i levelével nemhogy kitért a válasz elől, hanem egyrészt már azzal is politikai súlyt tulajdonított neki, hogy a fiú helyett az apának válaszolt, másrészt a következő esztendőben következetesen tovább építette az itt felvázolt gondolatmenetet – még akkor is, ha Frankói szándékosan előbb tárgyalja az 1630-as években keletkezett Pázmány-memorandumokat (*i. m.*, 334–336), nehogy azok (amint a kronológia megkövetelné) a Habsburgok apostoli címét illető kezdeményezése és a Szilveszter-bulla közé kerüljenek. Így egyfelől le tudja írni azt, hogy „az apostoli cím felelőtlenségének kérdése attól [ti. 1629, az ifjú király második sikertelen diplomáciai kísérlete után – B. S.] fogva több mint egy évszázadig el volt temetve” (*i. m.*, 348), ami nyilvánvalóan nem igaz, hiszen a Szilveszter-bulla igencsak messzehangzón elevenítette fel a kérdést). Másfelől, a bullával kapcsolatban, azt az abszurd állítást teszi, hogy „a Szilveszter-bulla feltűnése és közvétele a XVII. század közepén, a királyi kegyúri jog tárgyában fennforgó vitás kérdésekkel összefüggésben nincs”. (Előzőleg – mintha magát győzködné – a biztonság kedvéért kijelenti: „A hamisítás időpontja, célja és szerzője homályban marad ezután is.”) Vö. *i. m.*, 367.

beleegyezésével ugyan, de maga nevezte ki a püspököket, méghozzá olyan alkalmas személyeket, akik az ő tetszését elnyerték. Amit bizonyítanak részben a Szent István magyar király ünnepén énekelt szövegek, részben a szent királynak a püspökségek alapításáról kibocsájtott oklevelei.”⁴⁰

Pázmány ez alkalommal is felveti a problémát (ti. hogy a megfelelő, a magyar királyok jogait bizonyító pápai bullák elvesztek Buda török kézre kerülésekor a királyi levéltárral), mégis hitelt ad a jogszokásnak és a bullák valamikori meglétére következtetni engedő országgyűlési iratoknak.

A memorandum alapján készített követutasítás megteszi a kívánt hatást, de csak részben. A római Congregatio consistorialis jóváhagyja a kegyúri jog ilyen kiterjesztett értelmezését, ám tartja magát korábbi álláspontjához, mely szerint ez a jog nem érvényesíthető az elenyészett püspökségekre, illetve a címzetes püspökségekre, amelyeknek egyházmegyei területe kívül esik az aktuális pillanatban *de facto* létező határokon. Ilyen természetesen a bosnyák és az erdélyi egyházmegye helyzete. Pázmány a hírek kézhezvétele után rögtön újabb, az előzővel lényegében megegyező tartalmú memorandumot szerkeszt (1635. június 16.), amelyben azonban kitér a címzetes püspökségek kérdésére is, figyelmeztetve a királyt:

„Bármelyik címzetes püspökségre a magyar koronát régtől fogva megillető adományozási és kinevezési jogot az Apostoli Széknek nem engedheti át, hanem elődei példájára a szent korona részére megőrizni köteles.”⁴¹

Ezekben az állásfoglalásokban és a kor egyházpolitikájának egyéb dokumentumaiban végig érezhető, hogy Pázmánynak több tényezőt kellett egyidejűleg figyelembe vennie. Mint érsek, a magyar egyház feje, határozottan törekedett a hazai liturgia modernizálására és római szellemben történő egységesítésére, ennek során összeütközésbe is került a hagyományos rítushoz legtovább ragaszkodó zágrábi egyházmegyével. Másrészt viszont Pázmánynak alapvető érdeke volt a magyar egyház belső függetlenségének védelme a túlzott szentszéki centralizálással szemben, aminek legfőbb és leghatékonyabb eszköze a királyi kegy-

⁴⁰ PÁZMÁNY *Összegyűjtött...*, i. m., II, 565-568. Az idézetek eredetije: „Summum vero Pontificem, praeter confirmationem, nullam in hoc regno jurisdictionem exequi circa beneficia (...) Quia Sanctus Stephanus qui primus Episcopatus, Abbatias, Praeposituras fundavit, non per Apostolicae Sedis praedicationem tantum, sed per institutionem etiam propriam, ad Christianitatem adduxit Hungaros. Et ab ipso Praelaturarum fundationis initio, ex nutu Summi Pontificis, idoneis, quibus voluit, ipse solus contulit Praelaturas. Quod constat partim ex prosa in Festo S. Stephani Regis Ungariae cantari solita, partim ex privilegijs ejusdem Sancti Regis super Ecclesiarum fundationibus emanatis.”

⁴¹ Közölve *Uo.*, 589-592; az itt idézett fordítás: FRANKÓI, i. m., 340.

úri jogok érvényesítése lehetett a püspökkinevezéseknél. Végül pedig e kegyúri jogok mértéken felüli kiterjesztését is meg kellett akadályoznia, azaz a magyar klérus autonómiáján a világi hatalommal szemben is őrködni kellett – ez motiválta például az elhalt püspökök örökségének egyházi célú felhasználását a kamara kisajátító törekvéseivel szemben.⁴² E három pólus – a királyi hatalom, a magyar egyház és a római Kúria – között rugalmasan igyekezett képviselni az egyensúlytartás elvét. Mindezzel már a régebbi egyháztörténeti kutatás is kimerítően foglalkozott, az újabb pedig jelentős adalékokkal árnyalta a képet. Magam e jogi-történeti háttér ismeretében inkább egy „járulékos” elemet hangsúlyozok, amely azonban messze túlmutat a kultúrtörténeti érdekesség kategóriáján. Nevezetesen azt, hogy Pázmány valószínűleg a *ius patronatus* körüli viták jogi kérdéseinek végiggondolása során figyelt fel a Szent István örökségében rejlő lehetőségekre. Többek közt arra, hogy az említett egyensúlytartás leghatékonyabb eszköze az apostoli királyság koncepciójának folyamatos hangsúlyozása. Meg kell azonban jegyezni, hogy mivel ez az eszköz nem a protestánsok, hanem a Szentszék viszonylatában jutott kiemelt jelentőséghez, talán éppen itt kell keresnünk a Hargittay Emil és S. Varga Katalin által már régen jelzett álláspontváltozás vagy módosulás magyarázatát is. Pázmány magatartása, mint a szerzőpáros meggyőzően dokumentálta,⁴³ a harmincas évekre jut el a protestánsokkal való merev szembenállástól az ország (pontosabban az országhatárokon túlterjedő nemzet) érdekében mutatott gyakorlati együttműködésig: az érsek feltűnően jó kapcsolatot tart I. Rákóczi György fejedelemmel, s mint Kemény János *Önéletírásának* sokat idézett helyéből tudjuk, ennek magyarázata a közös magyar érdekek képviselésében rejlik (különben „könnyen gallérink alá pökik az német”).⁴⁴ A konfesszionális szempont, amely a Bethlen-korszakban, az Alvinczivel folytatott vita idején még együtt tarthatónak bizonyult a politikaival (a katolikus Habsburg hatalom egyúttal a magyarság érdekeit, azaz a majdani országegyesítés célját is szolgálja) egyértelműen háttérbe szorul.⁴⁵ A politikai szempont primátusa azonban a katolikus egyházon belüli ellentétek, illetve a királyi és a pápai hatalom viszonyában jelentkező egyházpolitikai feszültségek szorításában érlelődik meg: Pázmány a húszas években kénytelen feladni korábbi, a *Feleletben* kifejtett és a *Kalauzban* még fenntartott elméleti álláspontját, mely szerint a világi hatalom illetéktelen az egyház ügyeiben, és elfogadni, hogy

⁴² Ld. FRANKÓI, *i. m.*, 313-314.

⁴³ HARGITTAY, S. VARGA, *i. m.*, 319-330.

⁴⁴ KEMÉNY JÁNOS *Önéletírása* = Kemény János és Bethlen Miklós művei, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980 (Magyar Remekírók), 100.

⁴⁵ Pázmány „élete végére, ha nem is felismerte, de megerezte a politika primátusát a vallás felett abban a korban, amikor e tényezők már egyre inkább szétváltak”. HARGITTAY, S. VARGA, *i. m.*, 324.

a nemzeti egyház érdekeit csak az uralkodói hatalom képes megfelelően támogatni. Ebből a teoretikus váltásból pedig logikusan következik a katolikus és protestáns világi hatalmak (azaz például Erdély és a királyi Magyarország) viszonyának gyökeres ártértelezése is. Mindez a reprezentáció szintjén István király kultuszának megerősítésében jelent meg: az országfelajánlás emblematisztikus jelenetében a politikai-ideológiai üzenettel telítődő István-alak súlyban, fontosságban a Boldogasszony, a Patrona Hungariae mellé emelkedett. Melyek voltak ennek e folyamatnak a konkrét lépései?

Az érsek már az 1625-i országgyűlésen kezdeményezte István és Adalbert ünnepének felvételét a római kalendáriumba. Az ügy lassan haladt, de nem tűnt reménytelennek; Pázmány öt esztendő elteltével, 1630. október 14-én fordult II. Ferdinándhoz azzal a kéréssel, hogy vegye pártfogásába a korábban elnapolt kérelmet a Szentszéknél, majd november 18-án maga is levelet küldött VIII. Orbán pápának és Francesco Barberini bíboros államtitkárnak. A kérdést legutóbb tárgyaló Tusor Péter a továbbiakról így ír:

„Ezt követően az ügy igen különös fordulatokon ment keresztül. VIII. Orbán 1631. március 15-i brevében megtagadta a kérés teljesítését, s május 18-án Pallotto [a közvetítésre felkért bécsi nuncius – B. S.] is – közelebbről nem részletezett – áthághatatlan nehézségekről számolt be. Fél évvel később azonban, szeptember 25-én Pázmány, két nappal később az ő értesüléseire hivatkozva maga az uralkodó mondott köszönetet a pápai döntésért, hogy Szent István ünnepét mégiscsak kiterjesztik az egész világegyházra.”⁴⁶

A váratlan fordulat mögött feltételezésem szerint az ügyben kulcsszerepet játszó Francesco Barberini bíboros magatartásának változása húzódik meg. Nem lehet véletlen, hogy Pázmány (mielőtt még a hír közzétételére felhatalmazó pápai brevét kézhez vette volna) 1632. január 2-án éppen neki, s *mindenekelőtt* neki köszöni meg meleg hangú levélben az ügy pártolását.⁴⁷ Az események pontos rekonstrukcióját csak levéltári kutatások segítségével lehetne elvégezni, annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy a sikerhez köze lehetett Marnavics Tomkó János bosnyák püspöki kinevezésének, illetve az általa írott, III. Ferdinánd választott magyar király és Francesco Barberini számára dedikált „illír” szentéletrajz-gyűjtemény, a *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas* 1631-i római

⁴⁶ TUSOR, *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio...*, 5. j.-ben i. m., 39.

⁴⁷ PÁZMÁNY, *Összegyűjtött...*, i. m., II, 231.

megjelenésének.⁴⁸ A bosnyák származású, sibeniki születésű (1580) Tomkó ekkor már régóta Barberini kegyében állott.⁴⁹ Az 1606-i velencei-pápai viszály során szülővárosában, a székesegyház kanonokjaként a Szentszék oldalán agitált, ezek után a Köztársaság területén komolyabb előmenetelre nem számíthatott, és Rómában telepedett le, ahol részben Barberini bíboros pártfogását élvezte, részben – mint fentebb említettem – a Propaganda Fide Kongregáció szolgálatába állt, mint délszláv szakértő és a glagolita misszálé és breviárium fordítója. Nyilván Barberini keze volt már abban is, hogy 1626-ban Domitrovics Péter zágrábi püspök Tomkót kanonokká nevezte ki; Domitrovics 1628-ban bekövetkezett halála után pedig a bíboros-államtitkár II. Ferdinándnál kezdeményezte Tomkó kinevezését a megüresedett főpapi székbe. Akkor a kérést az ügyel hivatalból is foglalkozó Pázmány nem mozdíthatta elő, mert néhány héttel korábban az uralkodó már visszavonhatatlanul Ergely Ferencet nevezte ki zágrábi püspökké. A „kárpótlást” a boszniai címzetes püspöki cím megadása jelentette Barberini embere számára: Pázmány ezt 1631. március 5-én kérte II. Ferdinándtól, s Tomkó a nyár folyamán meg is kapta a királyi kinevezést. A döntés szerencsés kompromisszumot jelentett, hiszen olyan emberről volt szó, aki egyszerre bírta a magyar egyházfő és Róma bizalmát, a hagyományos összecsapás tehát ezúttal elmaradt a hódoltsági püspöki cím szentszéki konfirmációja körül: Tomkó kinevezését 1631. november 10-én VIII. Orbán pápa is megerősítette.⁵⁰

Az események alakulásával párhuzamosan érdemes felidézni az illírek mellett a magyar szentek életrajzát is tartalmazó *Regiae sanctitatis* keletkezésének menetét. Tomkó a Francesco Barberininek címzett – és Pázmányt dicsérő – ajánlását 1631. február 5-én keltezi; ezután a kiadás némi késedelmet szenved, mert a szerző Magyarországra utazik, s a nyár folyamán ott tartózkodik; Suarez cenzor pedig három héttel a titkos konzisztórium döntése előtt, október 17-én adja meg az engedélyt a munka nyomtatására. Figyelembe véve, hogy a műben nagy terjedelemmel és a leghangsúlyosabb helyen szerepel Szent István életrajza,⁵¹ ebből csakis az a következtetés adódik, hogy a magyar államalapító király ünnepének felvétele a római breviárium kalendáriumába egyfajta egyházpolitikai alku eredménye lehetett. Francesco Barberini elmozdította a holtponton az ügyet, cserébe viszont címzetes püspökséget szerzett pártfogoltja számára.

⁴⁸ Joannes TOMCUS MARNAVITIUS, *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas, Romae*, 1631.

⁴⁹ Tomkóról az eddig idézetteken kívül alapvető: Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici u hrvatah iz preve polovine XVII. veka s ove strane Velebita*, Zagreb, 1869, 93–116. Az itt közölt szöveg változatlan lenyomata az egy évvel korábban (1868-ban) az *Arhiv za poviestnicu jugoslavensku* lapjain (Zagreb, IX, 242–265) megjelenteknek.

⁵⁰ A fentiekről vö. GALLA, i. m., 42–46, 71–74, 84–88.

⁵¹ TOMCUS MARNAVITIUS, i. m., 201–226.

Tomkó személyes ambícióit, karrierépítő törekvéseit (saját magának legendás ősi leszármazást koholt, s számtalan más történetírói túlzás vagy kitaláció is a nevéhez kapcsolódik) régóta elítélően pertraktálja a magyar szakirodalom.⁵² Személyisége és történelmi szerepe azonban jóval összetettebb annál, semhogy ilyen sommás erkölcsi minősítéssel „elintézhető” volna. A horvát irodalomtörténet-írás például igen jelentős szerzőként tartja számon, aki Illíria hősi múltjának megszállott propagátoraként, latin és nemzeti nyelven kiadott irodalmi és történeti művei sorával az illír eszme előfutára, a horvát nemzeti öntudat egyik legfontosabb ébresztője volt a 17. század elején.⁵³ A bonyolult kérdés tárgyalásába itt nem bocsátkozom; a konkrét eset kapcsán inkább azon gondolkoznék el, hogy a fenti történetben ki tévesztett meg kit, ki érvényesítette saját érdekeit a legteljesebben? Az illír gondolat híveként Tomkó nyilván azt tarthatta sikerének, hogy a magyar szentek életrajzát Illíria szentkoszorújába illesztette (ezzel mintegy megelőlegezve a kései utód, Pavao Vitezoviæ Ritter gesztusát, aki egész Magyarországot „bekebelezi” majd megalomán Illíriájának határai közé).⁵⁴ Francesco Barberini szintén elégedett lehetett: közbenjárásáért cserébe sikerült egy régóta húzódó személyi elképzelését érvényesítenie, amit a magyar érsek közreműködése nélkül nem vihetett volna keresztül. Meglehet azonban, hogy csalatkozott számításában: Pázmány ugyanis nála jóval korábbról ismerte Marnavics Tomkó Jánost. Legalább a tízes évek közepe óta, mikor tanulmányai után ismét megfordult Rómában, a horvát polihisztort pedig az ugyancsak horvát származású magyar püspök Verancsics Faustus bizalmasaként, tehetséges történetíróként mutatták be neki.⁵⁵ Mikor Verancsics meghalt, Tomkó örökölte tőle gazdag irathagyatékát, benne még Verancsics Antaltól származó dokumentumokkal, majd ő tartotta meg fölötte azt az emlékbeszédet, amelyet 1617-ben Velencében – Pázmánynak ajánlva! – nyomtatásban is megjelentetett.⁵⁶ A következő magyar tárgyú Tomkó-mű, a magyar királyi koronáról (*De Coronis Ungaricis*) írott értekezés (1627-ből) pedig talán már az újkeletű együttműködés eredménye.⁵⁷

⁵² Példaként Karácsonyi Jánost idézném: „Tomkó János olyan ember volt, a ki czélja elérése végett az eszközökben nem válogatott s a kinek a hazugság, a hamisítás úgyszólván mindennapi kenyeré volt.” KARÁCSONYI, *Világboldondító...*, i. m., 6.

⁵³ KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, 116; ANTOLJAK, 79.

⁵⁴ SZÖRÉNYI László, *Paulus Ritter Szent László-életrajza*, ItK, 1999, 416-448.

⁵⁵ GALLA, 34-35.

⁵⁶ Ioannes TOMCUS MARNAVICIUS, *Oratio habita in funere illustrissimi ac reverendissimi viri Fausti Verantii episcopi Chanadiensis celebrato a venerabili capitulo et clero Sicensi concivisuo die vigesima secunda Februarii 1617*, Venetiis, 1617. Modern kiadása (facsimile szöveggel): Ivan TOMKO MRNAVLE, *Govor na pogrebu Fausta Vrančevića*, prev. Olga Perić, Šibenik, 1993.

⁵⁷ Ioannes TOMCUS MARNAVITIUS, *Ad Laurentium Magalottum S. R. E. Card. amplissimum de Coronis Ungaricis nota brevis*, az 1627-i mű csak kéziratból ismert (ld. ZSÁK I. Adolf, *A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 1909, 341-342); GALLA, i. m., 55-56. nyomtatványként hivatkozik rá.

Az „ügymenet” további ismertetését csak címszavakban végezhetem el, de az adatok meggyőzőnek tűnnek abban a tekintetben, hogy a saját pályáját is ügyesen építő Marnavics kezdettől sokkal inkább tekinthető Pázmány emberének, mint Barberini kreatúrájának. Tomkó 1630 és 1633 között a római illír zarándokház és kongregáció elnöke.⁵⁸ Pázmány ekkor, 1630-ban nyeri el a bíborosi kinevezést – s ezt mindenki más előtt Francesco Barberininek köszöni meg levelében.⁵⁹ Egybehangzóan nyilatkozik Tomkó, aki a *Regiae sanctitatis* ajánlásában nem fukarkodik a jelzőkkel a magyar főpap dicséretében:

„A magyar nemzet ékessége, a magyar haza oszlopa, a magyar egyház főpapja, Pázmány Péter, akit a Te közbenjárásod [ti. Barberinié – B. S.] révén tisztelhet Magyarország a bíborosok szent testületében.”⁶⁰

Ezek után az sem lehet véletlen, hogy Pázmány éppen az illír kongregáció kezelésében levő templomot kapja bíborosi titulus-templomként. 1632-ben használja először a tituláris címet,⁶¹ de már korábban megkezdí a pénzgyűjtést a templom renoválására, amely majd 1635-re készül el, és a templomban ma is olvasható hálás felirat VIII. Orbán mellett a magyar kardinálist említi legfőbb jótévőként.⁶² „Magyar” (azaz boszniai) püspöki kinevezése előtt Ferdinánd már korábban megajándékozta Tomkót a királyi tanácsosi címmel,⁶³ pápai megerősítése után pedig, az 1633-i nagyszombati nemzeti zsinat küldötteként, ő próbál majd közbenjárni püspöktársai konfirmációs bulláiért is.⁶⁴ Közben – nyilván szintén Pázmány támogatásának eredményeként – megbízzák a pálos rend magyarországi vizitációjával és a rendi reform előkészítésével.⁶⁵ Ezekután már nem csodálkozhatunk rajta, ha ott találjuk Pázmány kíséretében az érsek 1632-i római követsége alkalmával.⁶⁶ Tomkó a következő években folyamatosan ingázik Róma, Pozsony és Zágráb között, s Pázmány 1637-ban bekövetkező haláláig (akit ő

⁵⁸ *Arhiv za poviestnicu...*, id. kiad., 245-246; Alessandra GHIDOLI TOMEI, *G. Puglia, il Bastarino: i tre dipinti per la chiesa della nazione croata = Chiesa Sistina 1589-1989*, a cura di. Ratko PERIĆ, I, Roma, Pontificio Collegio Croato di San Girolamo, 1989, 137-139; Slavko KOVAČIĆ, *Personaggi illustri legati alla Chiesa di San Girolamo*, *Uo.*, II, 85.

⁵⁹ PÁZMÁNY, *Összegyűjtött...*, i. m., 90-91. (Levele 1630 január 18-án Francesco Barberinihez.)

⁶⁰ „Ungarici generis decus, Ungaricae patriae praesidium, Ungaricae Ecclesiae summum Antistitem, Petrum Pazmanum, inter Eminentissimos sacri Senatus Patres, te agente in primis, veneratur Ungaria.” *I. m.*, *Francisco Cardinali Barberino* (sztlan).

⁶¹ GALLA, i. m., 20.

⁶² *Uo.*, 153. A tábla szövegét közli Tomkó a *Regiae sanctitatis...*, id. kiad. 226. lapján.

⁶³ *Arhiv za poviestnicu...*, id. kiad., 245.

⁶⁴ GALLA, i. m., 73-74.

⁶⁵ *Uo.*, 96-100.

⁶⁶ *Uo.*, 97.

maga is csak két héttel élt túl) amolyan közvetítői szerepet játszik a Barberiniek, a Propaganda Fide és a magyar egyházi vezetés között. Ilyen minőségében, Pázmány modernizáló törekvéseit támogatva, például határozottan szembeszegül a zágrábi régi liturgia elszánt védelmezőjével, Vinkovics Benedekkel (aki ekkor még a káptalan prépostja, de nemsokára viszontlátjuk mint zágrábi püspököt is).⁶⁷ Még lényegesebb volt talán a mediáció politikai, egyházpolitikai oldala, hiszen a magyar érsek és Francesco Barberini közötti viszony megromlása, majd egyre súlyosabb elmérgesedése időszakában Marnavics maradt az egyik legfontosabb összekötő kapocs a két kardinális között.

A Pázmány, Barberini és Tomkó közti furcsa együttműködés alapja, pontosabban a különböző egyéni stratégiák és intézményes érdekek közös nevezője Szent István király kultusza volt. E kultusz alakulásának vagy inkább tudatos alakításának a fent ismertetett egyházpolitikai alku és az azzal szorosan összefüggő *Regiae sanctitatis* megjelentetése mellett legfontosabb emléke Szent István zágrábi fejedelmje, illetve az a díszes ezüst mellszobor ereklyetartó, amelyet 1635-ben készíttetett és ajándékozott a Szent László alapította zágrábi Szent István székesegyháznak Francesco Barberini, s amelyet természetesen Marnavics Tomkó juttatott el Zágrábba. A fejedelmje-tartó adományozásának ötlete egy Tomkó és Barberini között zajlott beszélgetésen merült fel, amelyet Bosznia püspöke a templomok díszeiről és az ereklyékről írott, 1635-ben publikált és egy másik, fiatalabb családtagnak, Antonio Barberininek ajánlott munkában, a *Pro sacris ecclesiarum ornamentis et donariis, contra eorum detractores*ben örökített meg. Előadása szerint a fejedelmje régi díszes tartóját a tizenöt éves háború kezdetén a horvát bán parancsára pénzzé tették a katonai kiadások fedezésére, s ezek után a fej negyven éven át dísztelenül hevert a neki szentelt székesegyház kincstárában. Francesco Barberini Tomkótól tudta meg, hogy meztelen a király (*nuditatem reliquiae Sanctissimi regis, erga cuius cultum exardescit perpetuo*), s nemes felindulástól hajtva elkészíttette az új tartót, az apostoli szent korona hasonlatosságára (*ad imitationem Angelicae Apostolicaeque Coronae Ungaricae*).⁶⁸ Az ereklyetartó készítésének és jelentőségének méltatására Tomkó ugyanebben az évben versgyűjteményt állított össze a Rómában tartózkodó magyarok és horvátok költeményeiből. (A végül kéziratban maradt ciklus felfedezése és az első közlés érdeme Galla Ferenc Tomkó-monográfiájáé.)⁶⁹ A cím-

⁶⁷ A zágrábiak vonakodásáról az egységes rítus bevezetésével kapcsolatban TUSOR, *A magyar egyház és a Sacra Rituum Congregatio...*, i. m., 37-38. Tomkó és Vinkovics ellentétéről: GALLA, i. m., 127. Egy korabeli pletyka szerint Tomkót egyenesen Vinkovics (akkor már zágrábi püspök) tette el láb alól, méghozzá méreggel: *Uo.*, 204.

⁶⁸ *Pro sacris ecclesiarum ornamentis et donariis, contra eorum detractores ... dissertatio*, Romae, 1635, 71-75.

⁶⁹ A szövegközlés: GALLA, i. m., 207-229; a gyűjtemény elemző ismertetése: *Uo.*, 193-199.

lapon Szent Istvánt, „a magyarok apostolát” ünneplő ciklus Francesco Barberini dicsőségét zengi, aki új életre keltette István örökségét, az első király megteremtette boldog aranykort (*seculum felix et aureum*). A szerzők ismert vagy a későbbiekben ismertté váló egyházi emberek, Leleszi Varró István, Telegdy György, Borkovics Márton, Posgay Miklós, Hoffmann Pál voltak (bár nincs kizárva, hogy többjük csak a nevét adta a vállalkozáshoz, a szövegek Marnavics tollából kerekedtek ki). Csupán néhány sort idézek az egyik versből, prózai fordításban:

„Hálátlan magyar nemzet, amely a haza atyjának nevére
feledekezett, / annak nevére, akinek vezérletével egykoron
Ibériáig terjedt hatalma, / uralkodója maradványait elhagyta,
és atyjának / szent ereklyéjét nem temette méltó sírba.”⁷⁰

A magyarok tehát bűnösök, mert elfeledték saját szent királyukat – akit viszont most Barberini kardinális közreműködésével a horvátok vezetnek vissza Pannóniába, még hozzá Zágrábba, amelynek püspöksége a katolikus hit és a magyar államiság utolsó mentsvára, pajzsa és védőbástyája. Azaz – vonhatjuk le a paradox következtetést – a horvátok jobb magyarok a magyaroknál, amíg és amennyiben Istvánhoz ragaszkodnak – legalábbis így véli Bosznia püspöke. Vagy talán inkább a tollát vezető Pázmány Péter? Pázmány befolyásáról az egész akciósorozatra részletesen értesülünk Tomkó másik, többször említett művéből, a *Regiae sanctitatis*ből – érdemes lesz most ezt is alaposabban szemügyre venni, hiszen ugyanez a koncepció bontakozik ki belőle.

Tomkó már a Barberini kardinálishoz címzett ajánlásban a magyarok nagy barátjaként és tisztelőjeként említi az államtitkárt, aki belső lakosztályában Mátyás király képmását őrzi. A Szent István király életéről szóló fejezet végén azután személyes kapcsolatuk részleteiről és magáról az életrajz-gyűjtemény kiadásának körülményeiről is beszámol. Eszerint, mikor Francesco Barberini megtudta, hogy Tomkó éppen Szent István és az illír/magyar szentek életrajzát készül megírni, beszélgetés közben felfedte neki a szent király iránti adósságát. István ugyanis többek közt Ravenna mellett is alapított és bőkezűen javadalmazott egy Szent Péternek ajánlott templomot és apátságot (*monasterio S. Petri ad vincula*),⁷¹ amelynek sok évszázad múltán ekkor éppen Barberini lett a titulárisa – aki az István iránti „tartozása” fejében azonnal magára is vállalta Tomkó munkájának megjelentetését. A magyarok támogatásához azonban Zágrábon keresztül vezet az út. A Szent István alapította zágrábi püspökség kitüntetett jelen-

⁷⁰ „Immemor at patris patriae gens Ungara, nomen / Quo duce ad externos quondam protendit Iberos, / Reliquias oblita ducis, sacrumque parentis / Nescia condigno pignus tumulare sepulchro...” *Uo.*, 212.

⁷¹ Az esetleges alapításról és a vele kapcsolatos kételyekről: GYÖRFFY, *i. m.*, 303-304.

tőségű hely a Magyar Királyságban. Mint Tomkó ugyancsak az István-élet-
rajzban írja:

„Hogy mily nagy érdemei vannak és lesznek Isten előtt
mindörökké eme legszentebb királynak, arról az egész világ
előtt tanúságot tesz a mi zágrábi püspökségünk is. Midőn
ugyanis az összes többi magyar püspökség vagy a török igája
alatt nyög, vagy az eretnység pestise csonkította meg, az
egész királyságban egyedül ez az apostoli szent királyunknak
ajánlott székesegyház maradt ment mind a török beszennye-
zéstől, mind az eretnység dögvészétől, és ragaszkodik szűzi
tisztasággal az apostoli trónhoz. Amíg az összes többi egy-
házmegye, az országot ért csapások közepette, megfogyatko-
zott a magyar apostoli királyok iránti köteles tiszteletben,
egyedül ez az apostoli királyunk és utódai védelmét élvező
zágrábi egyház maradt erős vár, amelyet nem mocskolt be
hűtlen eltévelyedés.”⁷²

Meglehet tehát, hogy Marnavics Tomkó Pázmány támogatását a saját illír
ideái terjesztésére is hasznosította, ám úgy tűnik, Pázmány is felhasználta horvát
munkatársát a maga programjának propagálására.

Következtetéseimet az alábbiakban tudnám summázni. Az 1620-as évek
közepén, főként a „Propaganda Fide” kongregáció megalakulása nyomán,
kiéleződnek az ellentétek a Szentszék és a magyar püspöki kar között. Pázmány
a kérdés megoldását a magyar király főkegyúri jogának erősítésében látja, amit
részben a Habsburg udvar bevonásával, jogi érveléssel, részben azonban
közvetlen római kapcsolattal, az ott élő délszláv értelmiségiek, mindenekelőtt a
Barberiniek és a Propaganda Fide köreiben egyaránt otthonosan mozgó
Marnavics Tomkó segítségével, közreműködésével igyekszik elérni. Az eszköz
természetes módon a magyar püspökségeket megalapító „első kegyúr”, Szent
István király tiszteletének a középkorias kultuszformákon messze túlmutató,
barokk stílusú és erős ideológiai töltettel rendelkező újraélesztése. Az a gondolat

⁷² „Quanti porro meriti apud Deum sanctissimus Rex extiterit et extet omne in aevum, ut complurima alia missa
faciam, Zagrabienensis nostra, universo orbi testatur Ecclesia. Cum enim reliquae omnes Ungarici Regni
Ecclesiae, vel Turcicum iugum subierint, vel haeretica labe deformatae fuerint, ex Cathedralibus, unica toto
in Regno, nostro sanctissimo Apostolico Regi dicata, et a faeditate Turcica, et a labe Haeretica prorsus immu-
nis, Apostolico throno pura adhaesit perpetuo. Dumque Apostolicis Regibus Ungaricis, reliquae omnes,
diversis Regni revolutionibus debitam subtrahunt reverentiam, haec una Apostolico Rege suis successoribus
firmissimam arcein Zagrabienensis Ecclesiae tuente, adulterinis nunquam adhaesit amplexibus.” TOMCUS
MARNAVITIUS, *Regiae...*, i. m., 224-225.

pedig, amelynek révén a magyar főpap be tudja vonni az illír eszme megszállottját e sajátos Szent István-kultuszba, nem más, mint a fentiekben Tomkó műve alapján ismertetett elképzelés: Zágráb a katolikus magyar államiság utolsó bástyája, államalapító királyunknak szentelt temploma a magyar és a horvát nép érdekközösségének és hivatásbeli közösségének szimbóluma.

A Pázmány és Tomkó közötti együttműködés azonban nem állt meg ezen a ponton. A következőkben gondolatmenetem már inkább a hipotézis szintjén mozog, azonban feltevéseimet talán így is érdemes vitára bocsátani. Van ugyanis egy olyan elem az összes eddig ismertetett Tomkó-munkában, amely félreismerhetetlenül az 1630-as években a Habsburgok szentszéki politikájának (vagy a Szentszék közép-európai politikájának) kontextusára utal, és egyértelműen a Szilveszter-bulla koncepciója felé mutat: Szent István apostoli király voltának fokozott hangsúlyozása. Ennél pontosabban is érdemes megfogalmazni a tételt: Szent István *utódainak* apostoli királyi jogköréről van szó. Az országa lakóit megtérítő István király közismerten apostoli küldetést teljesített és ennek megfelelően „apostolica legatiót” nyert Magyarországra, amely magában foglalta nemcsak a káptalanok által választott püspökök bemutatásának jogát a Szentszéknél (amelynek nyomán a pápa nevezte ki őket), hanem az említett püspökök kinevezését és javadalmaik adományozását is. Hartvik püspök Szent István-legendája szerint a pápa „keresztet küldetett a királynak, mintegy az apostolság jeleként, így szólván: »Én apostoli vagyok, ő viszont méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa, ezért rendelkezésére bízunk, miként az isteni kegyelem őt oktatja, az egyházaknak és népeiknek mindkét törvény (*utroque iure*) alapján történő igazgatását.«”⁷³ Werbőczy *Tripartituma* Szent István apostoli jogköréből származtatta az ország címerében szereplő keresztet.⁷⁴ A történetírói hagyomány azonban úgy tudta, István utódaira nézve szintén érvényes volt a legátusi jogkör. Bonfini például *expressis verbis* leírja:

⁷³ A fordítás: *István király emlékezete*, szerk. GYÖRFFY György, Bp., 1988, 124. Az idézett szöveghelyet – éppen politikailag problematikus volta miatt – III. Ince pápa kiiktatta Hartvik szövegének végleges jóváhagyásakor 1201-ben – a tilalmat azonban nem mindenütt tartották be. (Vö. KARÁCSONYI, *Ki koholta...*, i. m., 373-374.) A legátus-kérdéssel és az apostoli jogkörrel kapcsolatos 19. századi viták összegzése: KARÁCSONYI János, *A Hartvik-vita sarkpontjai*, Századok, 1894, 1-20, 97-122; Uő, *Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor?*, Uo., 1901, 991-1008; az újabb irodalmat ismerteti, kommentálja, az apostoli felhatalmazást a legendaszerző invenciójának tartva KLANICZAY Gábor, *Szent István legendái a középkorban = Szent István és kora*, id. kiad., 195 (34. j.); Hartvik állításainak autenticitásáról GERICS József, LADÁNYI Erzsébet, *A Szentszék és a magyar állam a 11. században = Magyarország és a Szentszék*, szerk. ZOMBORI István, Bp., 1996, 16-17.

⁷⁴ *Tripartitum opus iuris consuetudinarii Regni Hungariae*, I, 11, 3; vö. FRANKÓI, i. m., 12. A kettős kereszt hagyománya feltehetően a II. Baszileiosz császártól Istvánnak küldött, kettős kereszt formájú ereklyetartóba foglalt Szent Kereszt-ereklyére vezethető vissza, ld. GYÖRFFY, i. m., 305-308.

„... a legkeresztényibb uralkodó nemcsak királyi koronát kapott, nemcsak megerősített apostoli tekintéllyel királyságában, és nemcsak jóváhagyták tetteit az általa felállított püspökségekkel együtt, hanem mint az isten igaz és hű katonáját, mint apostolt, tekintélye növelése érdekében azzal is megtisztelték, hogy ő is, a következő királyok is mint örökös apostoli legátusok visszavonhatatlan engedélyt kaptak ennek jelvénye, a kereszt viselésére.”⁷⁵

A problémát az jelentette, hogy az Istvánt apostolnak nevező bulla, amely állítólag utódainak is hasonló jogot biztosított, elveszett. Révay Péter tudni véli, hogy az egykor a koronázási jelvények körébe tartozó kettős kereszt is elkallódott valahol:

„A pápa (...) a koronával együtt kettős keresztet is küldött, amelyet a magyar király előtt kellett hordozni. Ez a kereszt majdan bekövetkező szerencsétlenségek előjátékaként és előjeleként – ki tudja, vajon az időekkel együtt járó bajok vagy az embereket jellemző gondatlanság miatt? – elveszett s ma is érezzük hiányát; mert helyén megszaporodva mindmáig nő a nyomorúság, olyannyira, hogy Magyarországot nem minden alap nélkül nevezte valaki Gyötrelemföldjének, ahol folytonos szenvedésben telik az élet.”⁷⁶

Nos, első látásra úgy tűnik, a hírhedt Szilveszter-bulla ezen a hibán segített: gondoskodott a hiányzó bizonyítékról. A bulla ugyanis világosan nyilatkozik: István apostoli kiváltsága utódaira és követőire (*heredes et successores*) is kiterjed! Ez az erős állítás 1644-ben került nyilvánosságra Inchoffer egyháztörténeti művében, amely már 1641-ben nyomtatásra készen állt;⁷⁷ sőt, Levakovics Raphael későbbiekben ismertetésre kerülő levele már 1638-ban létezőként beszél a bulla szövegéről. Korábbi említés nem ismeretes. Pozitív bizonyítékkal tehát

⁷⁵ BONFINI, i. m., 247.

⁷⁶ „... Pontifex (...) coronam (...) una cum cruce gemina Regi Hungariae praeferenda transmisit. Crux haec expectandarum adversitatum praeludium et symbolum, nescio temporumne injuria, an hominum potius incuria? amissa desideratur, auctis ejus loco hucusque grassantis calamitatibus, ita ut Ungariam non omnino abs re Angariam quod illam perpetuo angore agi oporteat quidquam alius dixerit.” REWA, i. m., 6; ugyanezt a gondolatot ismétli, megegyező szójátékokkal bővebb munkájában UÓ, *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem (...) quas emendatas et auctas publicabat comes Franciscus de Nadasd*, Francofurti, 1659, 149 (cent. VII.).

⁷⁷ Melchior INCHOFFER, *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*, Romae, 1644; a bulla szövege: 256-257; a szöveg különböző fázisainak kronológiájáról: DÜMMERTH, i. m., 162-168.

nem rendelkezünk Pázmány életéből, sem pedig az állítólagos hamisító Marnavicséből – mindazonáltal nem árt szemügyre venni azokat a momentumokat, amelyek a bosnyák püspök műveiből ebbe az irányba mutatnak.

Említettem már, hogy a Szent István fejereklje-tartójának Zágrábba kerülését ünneplő versgyűjtemény milyen hangsúlyosan hivatkozik a szent király apostoli szerepére, s szó esett róla, hogy a *Pro sacris* külön kiemeli a magyar korona apostoli voltát.⁷⁸ Fontosabbnak tűnik azonban a már több szempontból bemutatott *Regiae sanctitatis* tanúságtétele. A Barberini-dedikáció mellett ugyanis szerepel a kötet élén egy másik ajánlás is, III. Ferdinánd apostoli királynak (*Ferdinando tertio Apostolico Regi*) címezve.⁷⁹ Ez egyértelmű provokáció, hiszen egyházi körökben köztudott volt, hogy a még apja életében magyar királlyá választott III. Ferdinánd 1627-ben és 1629-ben két kísérletet is tett Rómánál az apostoli cím megerősítésére, újbóli használatára, de a Szentszék – ez esetben a nunciusok munkáját összefogó Francesco Barberini – rendre kitért a kérés teljesítése elől.⁸⁰ Tomkó tehát azzal a címmel illeti az ifjú uralkodót, amelyet nemrég a Szentszék megtagadott tőle. A dedikáció indoklása hangsúlyozottan közjogi (és nem nyelvi-etnikai) érvekre hivatkozik. Azért ajánlja a királynak az illír és magyar szentekről szóló gyűjteményt mindazon uralkodók között, akik a hatalmas illír földön uralkodnak, mert szentkoszorúja csak olyanokból áll, akik születési-működési területe fölött Fedinánd a magyar „apostoli szent korona fensége” (*majestate Sacrosantae Apostolicae Coronae*) révén gyakorol hatalmat! A további argumentációt érdemes szó szerint idézni:

„... boldogságod nem csupán abból jogcíméből ered, hogy az apostoli szent korona országainak gyeplőjét törvényes utódlás és népeid szabad választása révén kezeden tartod, hanem szerencsés egybeeséssel abból is, hogy Illíria szenteket termő földje téged az örökösödés jogán is elismer. Senki sem kételkedik ugyanis, hogy te bizonyosan az isteni magyar királyok sarja vagy, de ugyanúgy törvényes leszármazottja Dalmácia, Horvátország, Bosznia, Szerbia, Thrákia és Mace-

⁷⁸ Francesco Barberini a felyerekje-tartót „ad imitationem Angelicae Apostolicaeque Coronae Ungaricae” készítteti el: TOMCUS MARNAVITIUS, *Pro sacris...*, i. m., 75.

⁷⁹ „Ferdinando tertio apostolico Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Ramae, Serviae, Bulgariae, Lodomeriae, Haliciae etc. Regi Illyrica tellus foecunda SS. regum parens quorum imagines typis expressas Mariae Austriacae Hungariae reginae dicaverat eosdem historica veritate animatas similem prolem principi suo augurando D.D.D.D. Io. Tomco Marnavitio Bosnensi auctore”. TOMCUS MARNAVITIUS, *Regiae sanctitatis...*, i. m., szftan.

⁸⁰ FRANKÓI, i. m., 345-348; GALLA, i. m., 61-62.

dónia uralkodóinak is, akiknek családjai többszörös házassági kapcsolatot áptak a magyar királyokkal.”⁸¹

Ezúttal eltekintek a genealógiai „bizonyítás” részletes ismertetésétől (Tomkó természetesen a Habsburgokig vezető Nagy Konstantin császár leszármazási tábláját),⁸² és csupán az érvelés két lényegi elemére hívom fel a figyelmet: Tomkót csak azon országok szentjei érdeklik, amelyek fölött Ferdinánd a magyar apostoli szent korona jogán uralkodik; továbbá a leszármazás mellett erőteljesen hangsúlyozza a rendek által történő választás szükségességét és legitimáló erejét. Véleményem szerint ebben nem túlzás, ha Pázmány Péter politikai intencióját, netán egyenesen sugalmazását látjuk, annál is inkább, mert az érsek már azt a bizonyos, főntebb ismertetett 1627-i memorandumát is Ferdinánd felkérésére írta, megtámogatandó a fiatal uralkodó kezdeményezését az apostoli címhasználatra!⁸³ Az ajánlás utolsó, legmerészebb ötletéről ezt már nem állítanám ilyen biztonsággal, de nincs kizárva a lehetőség. (Arról van ugyanis szó, hogy Tomkó „bebizonyítja”: Ausztria, jóllehet németül beszélnek benne, mégis az illír Pannónia része, azaz Ferdinánd az Ausztria fölötti hatalmat is a magyar apostoli szent korona jogán bírja.)⁸⁴

Végül, az utolsóként említésre kerülő Tomkó-munka, a Boldog Ágostonról (Augustinus Gazzottius), Zágráb 14. századi püspökéről írott és Esterházy Miklós nádornak ajánlott életrajz, pontosabban az abba illesztett két fiktív oráció ugyancsak a *Regiae sanctitatis* koncepciójához hasonló elképzelést hirdet. A művet Sigismundus Ferrarius közölte domonkos rendtörténete függelékeként, immár Tomkó halála után.⁸⁵ A Ferrari-mű egészének konkrét célja ismét csak a kanonizáció volt, ezúttal Árpád-házi Margit boldoggá avatása, ennek keretébe illeszkedett a szintén domonkos szerzetesből püspökké lett Gazzotti életrajza.⁸⁶ Az életrajz teljes terjedelmében közli a püspök által Károly Róbert királlyá

⁸¹ „... eiusmodi felicitas non eo solo nomine est tua, quo tibi fortunatissima sorte, sacrae Apostolicaeque Coronae Regnorum legitima successione, et libera tuorum populorum optione, fraena debentur; sed eo, quo ipsa sanctitatis Illyricanae foecunditas, haereditaria praerogativa, te suam sobolem agnoscit. Te etenim Divorum Hungariae Regum prolem certissimam, uti terrarum orbis fatetur, ita Dalmatiae, Croatiae, Bosnae, Serviae, Thraciae, Macedoniaeque Principum posteritatem legitimam, non ambigit, dum eos omnes connubijs vicissim perpetuis, Ungaricis Regibus iunctos agnoscit.” TOMCUS MARNAVITIUS, *Regiae sanctitatis...*, i. m., sztlan.

⁸² KARÁCSONYI, *Világboldondító ...*, i. m., 4; GALLA, i. m., 61.

⁸³ Vö. 39. j.

⁸⁴ „Austriam enim, Pannoniae Illyricanae provinciae portionem, nullus est, qui nesciat...” TOMCUS MARNAVITIUS, *Regiae sanctitatis...*, i. m., sztlan (*Ferdinando tertio...*).

⁸⁵ Joannes TOMCUS MARNAVITIUS, *Vita B. Augustini Zagradiensis et Lucerini Episcopi, ex Ordine Praedicatorum* = Sigismundus FERRARIUS, *De rebus Ungaricae provinciae Sac. Ordinis Praedicatorum commentarii*, Viennae, 1637, 1-44 (*Appendix*).

⁸⁶ TUSOR, *A magyar egyház és a Sacra rituum Congregatio...*, i. m., 40.

választása érdekében az 1310-i országgyűlésen mondott beszédet,⁸⁷ amelynek a Sylvester-bullával egybehangzó elemeire (a nemzet csak azt fogadja el királynak, akit István koronájával koronáznak, a rendek választanak és a pápa erősít meg) már Karácsonyi János felhívta a figyelmet.⁸⁸ A beszéd hamisítvány volta már a 18. század óta bizonyítást nyert⁸⁹ – de különösebben bizonyítani sem kellett, hiszen maga a kontextus is kétségtelenné teszi, hogy Tomkó szerkesztményeiről van szó.

Összefoglalva (és némileg kibővítve-kiegészítve) ezek azok az érvek, amelyek Karácsonyit arra a következtetésre vezették, hogy a magyar királyok apostoli jogkörét igazoló s ezzel a magyar püspökök érdekeit is kiszolgáló Szilveszter-bulla hamisítója nem lehetett más, mint Marnavics Tomkó János. Jóllehet Karácsonyi következetesen mellőzi Pázmány lehetséges befolyását a bullahamisításra (de legalább a bullahamisítóra), a fenti összefüggések alapján úgy tűnik, ezzel is számolnunk kell. Mi hozható fel ellenérvül? Mindenek előtt az, hogy Pázmány álláspontja, érvanyaga az apostoli királyság kérdésében a harmincas évek elejére lényegében kialakult, s ebben István királynak (és a kegyúri jog István alapításaira hivatkozó megerősítésének) jutott hely, hamis adománylevélnek nem. Az érsek a Szent István körül keltett kultusszal Róma és Bécs között keresett politikai, egyházpolitikai mozgásteret, de szakításról szó sem volt, nem is lehetett, mert azzal saját munkájának sikerét veszélyeztette volna. Márpedig egy a Szilveszter-bullához hasonló dokumentum, megfelelő uralkodói támogatás esetén, akár egy gallikán típusú, Rómával szakító nemzeti egyházszervezet létrehozását is lehetővé tehetné volna. Ezt a kockázatot Pázmány szempontjából nem volt értelme vállalni, hiszen ebben az esetben a protestánsokkal szembeni rendkívül komoly pozícióvesztés veszélye fenyegetett volna. Kívülről szemlélve később sem, azonban a magyar főpapok, a körülmények összjátéka folytán, egyszer eljutottak ennek küszöbéig. Méghozzá nem sokkal a Pázmány halála után, az 1630-as évek végén, az 1640-es évek elején. 1639-ben, a püspökkinevezések pápai megerősítésének akadozása miatt végképp elmergesedett légkörben, Lósy

⁸⁷ TOMCUS MARNAVITIUS, *Vita B. Augustini...*, i. m., 24-32.

⁸⁸ KARÁCSONYI, *Világboldítót...*, i. m., 7-10.

⁸⁹ A beszédet (*Oratio S. Augustini Gazzotti. Dicta in Campo Rakos pro Carolo Anno Domini 1310*) újra közli Balthazar Adamus KERCSÉLICH, *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagrabienensis partis primae tomus I*, Zagrabiae, s. a., 11-114; már ő is kétségbevonta mindkét szónoklat hitelességét – egyszersmind utalt rá, hogy maga Tomko is az „ut fertur” fordulattal élt bevezetésül (i. m., 104-105). Ugyancsak kétellyel nyilatkozott Carolus Andreas BEL, *De Maria Ludovici primi principe filia, Hungariae non rege sed regina commentatio historico-critica*, Lipsiae, 1745, 6; a szövegek részletekbe menő elemzése egy névtelenül (monogrammal) megjelent értekezésben: F. X. S. A., *De duobus sermonibus Augustini primum Zagrabienensis, dein Lucerini Episcopi a Joanne Tomco Vitae Beati huius viri insertis quorum ĀHÓĒĪŌ'ŌA discussit et examinavit F. X. S. A.*, Vindobonae, 1764.; ld. még. GALLA, i. m., 202-203.

Imre érsek püspöki konferenciát hívott össze Nagyszombatban,⁹⁰ amelynek résztvevői memorandumot intéztek az uralkodóhoz. Ennek szövege gyakorlatilag megegyezik Pázmány 1635-i felterjesztésével, csak hogy az óvatos zárlat helyére (ti. hogy az uralkodó „a pápai tekintély megsértését mellőzve” járjon el) Lósyék egy hosszabb bekezdést csatoltak, vad episzkopalista nemzeti szellemben:

„... hajdani uralkodóink az ősegyház azon gyakorlatát is foganatosíthatták volna, hogy a királyi választás után az ország püspökeit metropolitájuk szentelje fel, két másik püspök közreműködésével; mégis a királyi választásnak a felszentelést lehetővé tevő megerősítését Róma legszentebb főpapjára ruházták át, és számára rezerválták, jöllehet az ősegyház gyakorlatát (...) a magyarság megtérésének kezdetétől bevezethették volna.”⁹¹

Azaz: a pápai kánoni konfirmáció joga királyi adomány! Ebbe a türelmetlen katolikus térítő szándékot a Kúriával szembeni kemény fellépés, olykor egyenesen a szakítás igényével ötvöző szellemi kontextusba illeszkedik inkább a Szilveszter-bulla üzenete, nem pedig a másfél évtizeddel korábbi, távlatosabb, ám a politikai realitásokkal is józanabban számot vető pázmányi elképzelésbe.

Mindezzel azonban még nincs megoldva a probléma. Főként azért, mert ha a hamis bulla a harmincas évek végén bukkan is fel, ez még önmagában nem zárja ki sem azt, hogy Marnavics Tomkó hamisította volna, sem pedig azt, hogy Pázmány ne tudott volna a szándékról – legfőljebb annyi volna bizonyosan állítható, hogy ha így lett volna is, sem egyik, sem másik nem tartotta időszzerűnek a *publikálást*. A kérdés megoldásához célszerű ismét csak az eszmetörténet és az irodalomtörténet módszereit segítségül hívni. Egyszerűen belátható például a fentebb több ízben megfogalmazott tétel: a Szilveszter-bulla hatékony fegyver lehetett a Rómával szemben érdekeit érvényesítő magyar püspöki kar kezében, és a Habsburg uralkodók ambícióit is megfelelően szolgálta. Természetesen ez a két érdekkör nem volt egymással mindig szükségszerű összhangban: a Szilveszter-bulla kétélű fegyver, a nemzeti egyház érdekei mellett az abszolutista hatalom egyházellenes pragmatizmusát is jól védelmez(het)i. Az azonban már csak a korabeli kontextus ismeretében tűnik szembe, hogy nem is két-, inkább három élő fegyverről volt szó. A Szilveszter-bulla szövegét figyelmesen olvasva ugyanis meg kell állapítani, hogy *szinte* semmi sincs benne, ami a korabeli

⁹⁰ FRAKNÓI, *i. m.*, 355-356.

⁹¹ Az iratot felfedezője közlésében és fordításában idézem: TUSOR, *Az 1639. évi nagyszombati...*, 11. j.-ben *i. m.*, 440.

magyar (katolikus) rendi közgondolkodásban ne lett volna benne akár már évtizedekkel a bulla feltételezhető megszövegezése (1638) és megjelenése (1644) előtt. A választó királyság intézményrendszere, a szent korona szimbolikus értelmezésre épülő kultusza, István apostolátusa, a nemzeti egyház sajátos közjogi helyzete és funkciója – mind közhelyek, Werbőczitől, sőt a középkori krónikahagyományból adatolható gondolatformák. Nem véletlenül írta a Rómában követséget járó Jakusith György egri püspök III. Ferdinándnak a bulla olvastán:

„Mindenképpen szükségesnek tartom, hogy Felséged ennek a bullának hiteles példányát megszerezze – ezzel ugyanis csodás módon fogjuk az ügyet elősegíteni és Felséged jogait a Szentszéknél biztos sikerrel megvédelmezzük.”⁹²

Jakusith nyilván a bullának arra a pontjára gondol, ahol nemcsak személy szerint Istvánra, hanem a királyságban utódaira nézve ez áll: „...azt engedjük, hogy (...) mind Te, mind ők [ti. utódaid – B. S.] a mi, 's mi utánunk következőknek képekben intézhessétek és rendelhessétek birodalmadnak mostani 's jövődöbéli egyházait”.⁹³ Ám a rendi választó királyság hívei is találhattak benne ínyükre való megfogalmazást: „...örököseid és utánnad következőid, minekutánna az Ország Rendjei által, azon méltóságra törvényesen fognak választatni” – szól a bulla a királyi méltóságról.⁹⁴ Azt mondtam, *szinte* minden közhely a Szilveszter bullában: kivéve azonban azt az elemet, amely mind az apostoli királyi jogkörnek, mind a választó királyságnak alapját képezi, s amelyre a kortársak igen érzékenyen reagáltak is. A bulla elején olvasható:

„Egyszersmind magaddal együtt sz. Péternek ajánlott országot, és ezután élő magyar nemzetet, mellyet a' Római Anyaszentegyház őltalma alá fogadunk, gondviselésre és minden törvényes maradékaidnak birtokába, és igazgatásába ajánlyuk és bizzuk. Melly örököseid és utánnad következőid, minekutánna az Ország Rendjei által, azon méltóságra

⁹² A levelet – amely egyúttal bizonyítja azt is, hogy a hamisítás semmiképpen sem történhetett a magyar püspökök tudtával és beleegyezésével – FRANKÓI közli (*i. m.*, 363). Jakusith a keltezetlen (de 1645-i második római követségéből küldött) levélben arra buzdítja III. Ferdinándot, hogy tegyen meg mindent Velencében a bulla eredeti példányának megkerítéséért – semmiképpen sem inzisztált volna, ha tudja, hogy az irat hamis.

⁹³ „Tu et illi (...) possis et valeas, atque illi possint valeantque (...) Ecclesias regni Tui praesentes et futuras, nostra, ac successorum nostrorum vice disponere, atque ordinare.” (INCHOFER, *i. m.*, 257.) A bulla szövegét a továbbiakban DECSY Sámuel 18. század végi fordításában idézem: *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája*, Bécs, 1792, 94-95.

⁹⁴ „... quidem haeredes et successores Tui quicunque, posteaquam per optimates legitime electi fuerint...” DECSY, *i. m.*, 93.

törvényesen fognak választatni, hasonlóképpen kötelesek legyenek vagy személy szerint, vagy követtyeik által, illendő tiszteletet 's engedelmességet mutatno hozzánk és hivatalbeli követőinkhez, egyszersmind magokat a' Római Anyaszentegyház jobbágynak lenni meg mutatni, a' melly nem úgy szokott bánni jobbágyaival, mint szolgálkkal, hanem mint fiaival, és így kötelesek legyenek a Római hitben, és Urunk Kristus Jézusnak vallásában áthatatosan meg maradni, 's azt öregbíteni."⁹⁵

Ez a formulázás egyértelművé teszi: a bulla szerzője némi taktikai engedmények (a kegyúri jog apostolivá alakítása és öröklése) árán a pápai hatalom hűbéresévé teszi Magyarországot! S az is rögtön világossá lesz, mi *nincs* benne a bullában: a Máriának ajánlott Magyarország koncepciója, ami pedig középkori elem, a legendától kezdve Bonfini históriáján át Révay Péterig mindenütt szerepel a magyar tradícióban, s ami valós történeti gyökerekre megy vissza: István koronázásának sajátos összetevői mellett arról tanúskodik, hogy az ország a császársággal jogilag egyenrangú, és a pápaságnak sem alávetett, önálló állami entitás. Az fejeződik ki benne, hogy nem a pápa tette királlyá Istvánt, hanem csupán elismerte István államának létét, és befogadta azt a nyugati kereszténység kötelékébe.⁹⁶ Ez a legfőbb ok, amely gyakorlatilag kizárja, hogy Pázmány álljon akár a még oly távoli háttérben is, hiszen az érsek környezetében működő egyháziak kivétel nélkül Mária magyaroknak nyújtott különleges pártfogására építették ellenreformációs ideológiájukat. Balásfi helyett hadd idézzem itt Kopcsányi Márton jezsuitát, aki az Esterházy Miklós nádor feleségének, Nyáry Krisztinának ajánlott *A' bódog Szűz Mária élete* című művében (amely a nemzeti szempontú Mária-kultusz politikai felhangoktól sem mentes nyitányának tekinthető), már 1631-ben így ír:

„Nagy könyörületességéből lőn az Istennek, hogy a' mi nemzetünk is úgy nem jára a párt ütését a' mint Austria, Styria, Cheh, és Morva ország. Bizony nem a' mi erőnknek, nem a' mi sokasagunknak, nem a' mi eggyezésünknek tulaidonit-

⁹⁵ „... regnum quoque a munificentia Tua sancto Petro oblatum, sub protectionem S. Romanae Ecclesiae acceptantes, prudentiae Tuae, haeredibus ac legitimis successoribus Tuis habendum, tenendum, regendum, gubernandum, ac possidendum reddimus, et conferimus. Qui quidem haeredes ac successores Tui quicunque, posteaquam per optimates legitime electi fuerint, teneantur similiter nobis, et successoribus nostris per se, vel per legatos, debitam obedientiam ac reverentiam exhibere, seque Sanctae Romanae Ecclesiae, quae subiectos non habet ut servos, sed ut filios suscipit universos, subditos esse ostendere, atque in Catholica fide, Christique Domini ac Salvatoris nostri religione firmiter perseverare, eandemque promovere.” INCHOFER, *i.*

m., 256; DECSY, *i. m.*, 93.

⁹⁶ Vö. TUSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 581.

hattyuk, hogy mijs el nem tapodtatánk, szabadságunkat el nem vesztk: En minden bizonnyal el hittem, es ilyen hitem mellet kész vagyok megis halni; hogy a' mi kegyelmes Urunk magáért, az ő Sz. Annyáért, és Sz. Istvánért oltalmazta meg ezt a' mi nyomorult nemzetünket.”⁹⁷

A Mária helyett Szent Péter földi helytartójának ajánlott, a pápasággal hűbéri viszonyt létesítő ország elképzelése ugyanakkor egyértelműen délszláv szerző felé mutat: a koncepció ugyanis adott volt a horvát Zelemér (Zvonimir, Suinmir) király által VII. Gergely pápának tett fogadalomlevélben, amely levelet Baronius már korábban közölte, így az a 17. század harmincas éveiben már széles körben ismert volt.⁹⁸ Ilyen messzire azonban nem is szükséges visszamenni. A Szilveszter-bulla háttérében álló, az egyházi és világi hatalom viszonyát sajátos konstrukcióba rendező elképzelés ugyanis részletes kifejtést kap Marnavics Tomkó Ágoston-életrajzában korábban említett fiktív orációjában. Gazzotti püspök ebben arról igyekszik meggyőzni a magyar országgyűlést, hogy a trónviszályok után a pápa által magyar királynak javasolt és Magyarországra küldött Anjou Károly Róbert megkoronázása nem áll ellentétben a hagyományokkal és nem sért rendi jogokat. A politikaelméleti tételt, amelyből kiindul, a következőképpen foglalja össze: „... a szokásos rövidséggel szeretném felidézni a Szentírás számotokra igen jól ismert néhány helyét, amelyek szerint – s ezzel egybehangzó minden egyházatya véleménye is – az Isten egyháza a világi hatalomnál mindig magasabbrendű egyházi tekintély letéteményese (...) mindezt mégis úgy értem, hogy az egyház nem közvetlenül gyakorolja világi hatalmát, hanem közvetetten”. (Ti. az állam politikai szervezetének közbejöttével.)⁹⁹

⁹⁷ KOPCSÁNYI Márton, *A' Boldog Szűz Mária élete*, Bécs 1631, 420–421 (RMNy 1489). Kopcsányi szövegében a Mária-kultusz a hitvitával köttetik össze; már a Nyáry Krisztinának szóló ajánlásban jámborul elmélkedni kezd a luteránusok elégetésének üdvös és felettébb hasznos voltáról, majd később visszatér a gondolathoz: „Kövelték pedig a' régi keresztyén Magyarok fejenként az ő sz. Királyoknak áitatosságát, minek előtte a' Magyar nemzet meg mételesednék a' minapi dögletes úi vallásoktól. Azt végezték volna azért a' mi régi jámbor eleink (...) hogy a' Luteranusok minnyájan ki gyomláttassanak az országból, és valahol találtatnának, nem csak az egyházi személyek által hanem a' külső állapotban valók által is, szabadon meg fogattatnának, és meg égettetnének. Ilyen vallásban volt Magyar ország Sz. Istvan Király után öt száz esztendeig, így oltalmazták Bódog Aszony tisztességét.” (*I. m.*, 414.) A fentebb idézett sorok azonban újdonsággal szolgálnak: bennük ugyanis politikai érvelés alapját adja a Mária mellé egyenrangúként emelt István hagyománya – amint az már Szekfű Gyulának is feltűnt: HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, IV, Bp., 1935, 122. Kopcsányi művéről ld. még TÖSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 586–587.

⁹⁸ GYÖRFFY, *i. m.*, 152.

⁹⁹ „Quamobrem consueta brevitate, aliquot Sanctae Scripturae loca vobis ignota minime, attingam, quibus constans omnium Sanctorum Patrum sensus et consensus, auctoritatem Ecclesiasticam, superiorem potestati saeculari in Ecclesia Dei stetit semper, subscripsit (...) quod tamen ita intellexerim, ut non directe habeat jurisdictionem in illa [sc. in omnia temporalia] sed indirecte...” TOMCUS MARNAVITIUS, *Vita B. Augustini...*, *i. m.*, 28–29.

Bellarmino horvát fordítójától¹⁰⁰ nem meglepő ez a bellarminista tétel¹⁰¹ – annál inkább figyelemre méltó az a pseudo-történeti érvelés, amellyel azt Tomkó alátámasztja. A régi magyarok, mint írja, annyira tisztelték a római Szent-széket, hogy

„... a keresztény világ összes uralkodói között egyedül a magyar király apostoli, azaz úgymond az Apostoli Szék bizalmas legátusa, amely különleges kiváltság Szent Istvánról minden utódjára átszáll és megszakítatlan sorban fennmarad. (...) Amíg Dalmácia és Horvátország királyai kishíján hatszáz éven át uralkodtak, Hérakliosz császár idejétől egészen a mi Szent László királyunkig mindig az Apostoli Szék kedvezményezett adófizetői voltak, hasonlóan Bosznia bánjaihoz (...) hogy befejezzem, magát Magyarország Szent és Apostoli királyát, Istvánt is – akinek utódjáról ma tárgyalunk – II. Szilveszter római pápa tette királlyá és ékesítette fel az örökös apostoli címmel.”¹⁰²

Mindez természetesen érintetlenül hagyja a magyar nemzet királyválasztó jogát: az fizet (a pápának), akit megválasztanak királynak – cserében gyakorolhatja apostoli jogait az egyház irányításában. Lényegében tehát Marnavics Tomkó posztumusz szövegében adott a Szilveszter-bulla minden állítása, s még jellemző és jelentős hiányai is a bulla felé mutatnak. Véleményem szerint azonban ez még nem jogosít arra, hogy Tomkót tartsuk a bulla falszifikátorának. Ezt két megfontolás is lehetetlenné teszi. Az egyik: Tomkónak, lévén minden probléma nélkül kinevezett és megerősített boszniai püspök, nem fűződött személyes érdeke a bulla királyi jogokat deklaráló részéhez – ami pedig a nagyobb horderejű alapkoncepciót, a magyar közjog „illírizálását” illeti, erre másutt is talált irodalmi terepet (mint éppen a felsorolt példák igazolják). Túl nagy lett volna a kockázat is: a bullahamisítókra rendkívül szigorú büntetés várt, VIII. Orbán

¹⁰⁰ Tomkó Bellarmino két kétéjt fordította horvátra, vö. GALLA, i. m., 56-57.

¹⁰¹ Quentin SKINNER, *Az ellenreformáció tomista filozófusai = A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 80.

¹⁰² „... inter omnes Christiani Orbis Reges solus Ungaricus Apostolicus, et Sedis Apostolicae a Latere, ut ajunt, Legatus, singulari praerogativa per Sanctum Stephanum in omnes successores perpetuo transfusa dicatur, et habeatur. (...) Quamdiu Reges Dalmatiae, et Croatiae, per sexcentos ferme annos regnarunt, ab Heraclij Imperatoris temporibus, ad nostrum Sanctissimum Regem Ladizlavum, semper beneficiarij, semper tributarij Sedis Apostolicae fuerunt, sicuti et Bani Bosnenses (...) ut finem huic rei faciam, ipse Sanctissimus Apostolus Ungariae Stephanus, de cujus successione agimus, a Romano Pontifice Sylvestro secundo, Rex declaratus et perpetua legatione Apostolica decoratus...” TOMCUS MARNAVITIUS, *Vita B. Augustini...*, i. m., 27-28.

1627-ben meg is újította a *Decretum contra falsarios literarum Apostolicarum*.¹⁰³ A másik szempont, ami Tomkó szerzőségét kizárja, az a stílus szempontja. Karácsonyt itt félrevezette saját felfedezésének szellemi izgalma, s nem vette észre azt, ami a kérdés korábbi vizsgálói közül már többeknek szemet szűrt: a Szilveszter-bulla igencsak gyenge hamisítvány. Mint Decsy Sámuel a 18. század végén írja: a stílus „inkább illik egy együgyű Legendistához, mint egy olyan tudós papi fejedelemhez, mint a’ minémű volt Sylvester Pápa”.¹⁰⁴ A szöveget köztudottan VII. Gergely levélformuláiból és a Hartvik-legendából toldozta össze a hamisító, s méghozzá nem az eredeti középkori Hartvik-műből, hanem annak Laurentius Surius által a 16. század végén elegáns latinságúra stilizált átdolgozásából. Tomkó valóban, professzionális szinten értett a hamisításhoz, ilyen elemista hibát róla egyszerűen nem tudnék feltételezni. Annál is inkább, mert az állítólagos bulla-hamisítás előtt évekkel megírta a *Regiae sanctitatis*ban: az általa adott István-életrajz forrása Hartvik, azaz egy olyan szöveg, amelyet „ő [ti. Hartvik – B. S.] készített, mi azonban a Laurentius Surius által átírt stílusú változatot közöljük”.¹⁰⁵ Az azonban lehetséges, valószínű – s a továbbiakban ezen a nyomon indulnék tovább –, hogy valamely nála szerényebb tehetségű, de vele azonos szemléletű s műveit ismerő pályatársa követte el a bullát, méghozzá éppen a Gazzotti-oráció szemléletéből kiindulva, azt vezérfonalul használva.

Olyan Rómában otthonosan mozgó, a magyar ügyekkel (a püspökök és a Szentszék ellentéteivel, a Habsburg uralkodó apostoli ambícióival) is tisztában levő egyházi embert kell tehát keresnünk a hamisítvány szerzőjeként, akit nem kötöttek a magyar tradíció olyan elemei, mint a Mária-kultusz, aki a Szentszék politikai befolyását kívánta erősíteni Magyarországon, de akinek ugyanakkor egyénileg érdekében állt az uralkodó püspökkinevező jogának történeti legitímálása, s végül Tomkóhoz is lehetett valami köze. Azaz – szűkebbre vonva a kört – az 1630-as évek végén Rómában tartózkodó, a Propaganda Fide és a Barberiniek köréhez tartozó, feltehetőleg délszláv (horvát vagy bosnyák) egyházi férfit keresünk, aki nagy valószínűséggel saját püspöki kinevezésének pápai konfirmációját szerette volna elnyerni valamely címzetes (azaz az aktuális határokon kívül eső) magyar püspökségre. (Hacsak nem számolunk valamely bosnyák fe-

¹⁰³ KARÁCSONYI, *Ki koholta...*, i. m., 375. Igaz ugyan, hogy Pázmány is mentegetődző levelet küld VIII. Orbánhoz 1630 elején (PÁZMÁNY, *Összegyűjtött...*, II, i. m., 80-81), amiért a bíborosi eskü formulájából kihagyott egy „apróságot”, a pápai bullák megismerésének kötelmét (mivel Bethlen katonái elvitték az érseki könyvtárból a bulláriumot) – de ezt az információt mégis erőltetett lenne összefüggése hozni a később hamisított Szilveszter-bullával...

¹⁰⁴ DECSY, i. m., 134.

¹⁰⁵ „ex ipsius penu, sed stylo per Laurentium Surio mutato hic referemus”. TOMCUS MARNAVITIUS, *Regiae sanctitatis...*, i. m., 201; Tomkó a *Pro sacris*ban is név szerint hivatkozik Hartvikra (i. m., 18).

rencessel, aki a Propaganda részéről már elnyert támogatást szeretne volna Bécsben a magyar királynál konkrét kinevezésre váltani.) Tudomásom szerint egyetlen olyan személy létezett, aki az adott időpontban minden fenti követelménynek eleget tett: Levakovics Raphael, a király által kinevezett szendrői püspök, aki a harmincas évek végén Rómában a Propaganda Fide balkáni szakértőjeként és Francesco Barberini körének tagjaként részben a maga szendrői, részben Vinkovics Benedek zágrábi kinevezéséhez szeretne volna elnyerni a pápai konfirmációt – történetírói minőségében pedig a Szilveszter-bullát végül közlő Inchoffer Menyhérttel is személyes kapcsolatban állt.¹⁰⁶

Levakovics szerzőségének lehetőségét nem én vetem föl először: felmerült az már Kollár Ádám Ferenc és Kercselics Boldizsár levelezésében, majd a 18. század végén Decsy Sámuel tudós szentkorona-történetében. A 19. század végén Láczy Gyula szintén ebbe az irányba tapogatózott.¹⁰⁷ Csakhogy a bizonyítékok elszórva, különböző, egymással össze nem egyeztethető argumentációk kontextusában tűntek fel, s főként hiányzott az esztörténeti háttér tisztázása, a horvát és magyar elképzeléseket elválasztó elem (a Máriának szóló országfelajánlás jelentőségének) hangsúlyozása.

Az eseményeket a következőképpen tudnám rekonstruálni. Levakovics, aki korábban Tomkó munkatársaként szerzett kapcsolatokat és jutott befolyáshoz mind a Propaganda Fide titkárnál, Francesco Ingolinál, mind Barberini kardinálisnál, mind pedig Bécsben, a Habsburg uralkodók (II. és III. Ferdinánd) környezetében,¹⁰⁸ 1637 végétől tartózkodott Rómában, említett céljainak meg-

¹⁰⁶ Levakovicsról összefoglalóan: ANTOLJAK, i. m., I, 101-107.

¹⁰⁷ Kollár korábbi művében (*Historiae diplomaticae juris patronatus apostolicorum Hungariae regum libri tres*, Vindobonae, 1762, I, 9) még a bulla valódiságának állítására hajlott (vö. SZALAY László, Kollár Ádám Ferenc mint jogtudós = Sz. L., *Válogatott történeti tanulmányok*, szerk. Soós István, Bp., Osiris, 2000, 152-153); Krčelić-csel történet levélváltásról Kollár maga tudósít: Adamus F. KOLLAR, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Ungariae*, Vindobonae, 1764, 155-163, ahol közli a később idézendő Levakovics-levelet is. Ld. még Balthasar Adamus KERCESELICH, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae, s. a., 296 (vö. még 251-253); DECSY, i. m., 137-138; LÁNCZY, *Történelmi-irodalmi...*, i. m., 92. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Láczy nem zárja ki Inchoffer szerzőségének lehetőségét sem; későbbi, rendkívül zavaros, az idegi felbomlás jegeit mutató cikkében (Vatikáni anyagok Magyarországnak Szent István király által pápai hűbérül való felajánlásához, Századok, 1901, 905-921) pedig immár kibogozhatatlan, mit is állít – érdemes volna szándékoltan homályos levéltári utalásainak alaposan utánajárni.

¹⁰⁸ A Vinkovics Benedeknek Rómából, 1642. augusztus 10-én írott levelében Levakovics a Barberini-kapcsolat mellett hivatkozik a III. Ferdinánd gyónatójával tartott szoros kapcsolatára; egyúttal a levél jól dokumentálja a nyelvi öntudatra épülő nemzeti érzés genezisét: Levakovics ekkor már a pravoszláv vlahok körében végzendő térítő munkára gondol, ezért szeretné magát Vinkovics suffraganeusának kineveztetni – ha pedig nem járna sikerrel hazájában, mint írja, „akkor bizonyára másutt is a skizmatikusok üdvösségének szentelem életemet, különösen azokért, akik a mi nyelvünket beszélik”. („... si non in patria, alibi certe etiam vitam proposerem amittere pro salute Schismaticorum, praesertim qui nostri sunt idiomatis”). KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 409.

valósításán dolgozva. Püspöki kinevezésének megerősítését jó kapcsolatai ellenére sem tudta keresztülvinni, ezért döntő lépésre szánta el magát: ekkor már halott barátja és munkatársa, Marnavics Tomkó műveinek felhasználásával bul-lát hamisított. A Szilveszter pápának attribuált szöveget a Surius-féle Hartvik-átdolgozásból és VII. Gergely brévéiből ollózta össze (a források tekintetében nyilván a *Regiae sanctitatis* István-életrajza igazította útba), a koncepciót pedig Tomkó Ágoston-életrajzából merítette hozzá. A létrehozott szöveg egyrészt alkal-masnak tűnt a király püspökkinevező jogkörének alátámasztására (s ily módon saját szendrői címének római elismertetésére), másrészt ott volt benne az az elem, amely azt a Kúria számára is vonzóvá tehetette, azaz a magyar királyság mint pápai hűbér eredetmondája. A hamisítványt Levakovics éppen erre hivatkozva próbálta nyilvánosságra hozni. 1638-ban Ippolito Aldobrandini kardinálishoz, a magyar királyság egyházi ügyekben illetékes „protektorához” fordult az ötlettel, s levelében nyilvánvaló kétértelműséggel utal a dokumentum hamis voltára:

„A magyarok erősen meg vannak győződve róla, hogy királyságukra a pápa semmilyen joggal nem rendelkezik, mivel saját királyaik térítették meg őket valamikor. Hogy jobb belátásra térítsem őket, összeszedtem bizonyos írásokat Szilveszter pápától, amelyeket szeretnék valamilyen for-mában nyilvánosságra hozni. Arra gondoltam, úgy kellene terjeszteni őket, mintha Rómában kerültek volna elő, de főfőtisztelendőséged tudta és engedélye híján nem tehetek döntő lépést – bővebb információval Ingoli főfőtisztelendő szolgál majd, akihez elküldöm a másolatot.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ „Gran persuasione anno gli Ungheri, che nessun diritto abbia il Papa al regno loro, essendo convertiti dai suoi Rè. Per generare a loro opinione migliore, ò dato certe lettere del Papa Silvestro, e procurerò, che vengano al pubblico in qualche maniera. Pensava di promulgarle come trovate a Roma ma senza la permis-sione e saputa di V. S. Illma non mi fidai: come Monsig. Ingoli, al quale indirizzo la copia, tutto ragguaglierà.” A keltezetlen, de 1637-38-ra datálható szöveget (1639. február 3-án Vinkovics püspök már az Aldobrandini halála után kinevezett új protektort köszönti levelében, KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 367) közli KOLLAR, *De originibus...*, i. m., 160-160. A levél – Inchoffer később idézésre kerülő tudósítása mellett – a legfontosabb bizonyíték Levakovics szerzőségére, ezért kulcskérdés az „ho dato certe lettere” kifejezés helyes fordítása. Lánczy Gyula – Fraknoi nyomán – amellett érvel, hogy Levakovics a ki tudja honnan feltalált leveleket „átadta” a magyaroknak (LÁNCZY, *Történeti-irodalmi...*, i. m., 91), a ‘dare’ tehát itt – meglehetősen pongyola módon – a ‘consegnare’ (‘átad’) helyett állna. Véleményem szerint azonban ebben a kontextusban helyesebb a ‘dare’ ige ‘bead, megtéveszt’ jelentésárnyalatát megközelítő fordítást keresni – annál is inkább, mert Levakovics végül még évekig nem fogja „átadni” a magyaroknak a kérdéses iratot (vagy iratokat, hiszen a többes szám ismét csak kétértelmű lehet). Bármely furcsa tehát, Decsy Sámuel ten-denciózusnak tűnő fordítása („Annakokáért, hogy józanabb gondolatokat indíthassak benne, egy levelet írtam Sylvester pápa neve alatt, és azon igyekezem, hogy azt valami módon közönségesse tehessem közöt-tök” – DECSY, i. m., 137-138) tűnik helyesebbnek.

Felteszem, hogy sem Aldobrandini, sem a Propaganda Fide vezetője, Ingoli, nem találták elég meggyőzőnek az érvelést: a magyar királlyal szembeni heted-félszáz éves jogok érvényesítése nehéz lett volna, az irat viszont nagyonis konkrét fegyvert adott az uralkodó kezébe saját kegyúri jogai közvetlen érvényesítésére. A hamisítás maga szintén túl merész eljárásnak tűnt – s talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy vélem, a két filológiai kitűnően képzett és a „káderpolitikában” is hasonlóan jártas egyházipolitikus átlátott a szitán, rájöttek, hogy a falszifikált bulla elsősorban a falszifikátor személyes érdekeit segítette volna elő, ezért végül ejtették az ügyet. Levakovics pedig, miután nem tudta hivatalos formában közzétenni a bullát, új terepet keresett a publikálásra. Ekkor már hosszabb ideje irodalmi és történeti munkákon is dolgozott; ezekről Vinkovics püspöknek számolt be leveleiben. Az egyik mű megírására éppen Barberini kardinális buzdította: a *Dialogus de antiquorum Illyricorum lingua* a szlávok illír eredetét és pannóniai őslakosságát igyekezett bizonyítani.¹¹⁰ A másik, történetírói szempontból ma is fontos értekezés a zágrábi püspökség történetét tárgyalta. A szerző, levelei tanúsága szerint, együttműködött Inchoffer Menyhérttel, de ugyanakkor vetélytársának is tekintette a magyar egyháztörténeten dolgozó jezsuitát. 1642-i levelei bepillantást engednek a történetírás szakmai és finanszírozási problémáiba. Április 23-án így ír:

„Ami a históriám kibővítését illeti, bizonyos vagyok benne, hogy sok forrást rejtegetnek a római levéltárak, különösen a Vatikán levéltára, de innen semmihez sem lehet hozzájutni, hacsak nem pénzért, amit a könyvtárosoknak és a beosztott levéltárosoknak juttatni szokás; amiként Inchoffer atya is igen sokat fizet *Annalese* gazdagítása érdekében. Én ennyit nem tudok áldozni, ezért abba kell hagynom a munkát.”¹¹¹

¹¹⁰ Vinkovics Benedeknek, Róma, 1642. április 23: KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 397-398. A *Dialogus de antiquorum Illyricorum lingua cum tractatu de patria S. Hieronymi* c. értekezés kéziratának végül nyoma veszett – már ha egyáltalán befejezte Levakovics; vö. ANTOLJAK, i. m., I, 107. Hasonlóan elveszett Levakovics másik, szintén nemzeti tematikájú műve (*Historia universalis de Illyrica natione et eiusdem vera origine*), amelyről ugyanebben a levelében tudósítja Vinkovicsot.

¹¹¹ „Quantum ad historiam ampliandam, non dubito, quin multa in archivis Romanis et praesertim Vaticano reperire possemus, sed nullus quidpiam inde extrahere potuit, nisi pecunia mediante, quae custodibus et iis, qui ad eiusmodi officium deputati sunt, dari solet; quemadmodum etiam P. Inchoffer iam multam impendit pro suis Annalibus faciendis. Ego eiusmodi impensam facere nequeo, proinde etiam supersedere debeo.” KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 397. A hivatkozott mű (*Historiola episcopatus et diocesis ecclesiae Zagrabienensis*), ellentétben a másik kettővel, végül elkészült, és fontos történeti forrásmunkának bizonyult: ANTOLJAK, i. m., I, 104-105.

A nyár folyamán pedig – egy augusztus 16-á kelt levél tanúsága szerint –, az újabb nehézségek mellett, egyfajta nemzeti versenyszellemről is értesülünk, amely úgy látszik, ekkor már nemcsak a világi történetírást, hanem a *historia ecclesiasticá*t is áthatották:

„... azon a meglehetősen zavaros anyagon kívül, amit itt összegyűjtöttem, semmim sincsen. Magyarországról minden fontos forrást elküldtek Inchoffer atyának, aki azokat beleszővi *Annales*ébe. Az emberek pedig majd ezt fogják olvasni, míg a mi dolgaink emlékezete, saját gondatlanságunk miatt, elenyészik.”¹¹²

Feltehetőleg Levakovics arra használta az ekkor már évek óta hasznavehetetlenül nála heverő bullát, hogy cserébe némi szakmai segítséget kapjon ki a nála sokkal jobban menedzselte magyar egyháztörténet-írótól. Inchoffer, aki végül közli a szöveget, részletesen tudósít a körülményekről, amelyek között az kezébe jutott – talán éppen azért, mert benne is kételyek ébredhettek a hitelesség tekintetében. Mint írja, már készen állt munkája első része, mikor „váratlanul, de nagyon jókor, megemlítette a tisztelendő horvát minorita ferences atya, Levakovics Raphael, a szent teológia doktora és Rómában az illír egyház számára készülő liturgikus szövegek sajtó alá rendezője, hogy ő magánál őrizi Szilveszter pápa oklevelének egy példányát. (...) S nehogy a hitelesség tekintetében kétely ébredjen (habár a stílus igencsak magáért beszél), a bizonyosságot megerősíti az, amit ugyanezen, hivatásához méltó férfi saját kezű levelében leírt.”¹¹³ Ezekután Inchoffer kivonatolja Levakovics kísérőlevelét, amelyben a ferences azt állítja, hogy az iratot Verancsics Antal találta a trauí (Trogir) levéltárban, majd annak halála után, többszörös közvetítéssel jutott őhöz. „Végül pedig mi – lelkesedik Inchoffer –, akikhez a mondott alkalommal érkezett, hogy a jövőben sokak hibájából (s hogy ne mondjam: az egyház kárára irányuló vágyából) ne lappangjon tovább magánemberek titkos fiókjainak sötét mélyén, a jog és a nyilvánosság érdekében közöljük ezekben az évkönyvekben; annak egyetértésével, aki azt a

¹¹² „Quum praeter illa, quae istic collegeram satis confuse, nihil habeo. Neque Domini Canonici quidquam dederunt, aut transmiserunt. Alii omnes ex Hungaria praestantiora quaeque ad P. Inchoffer transmiserunt, qui eadem suis Annalibus inseret. Legentur haec, memoria autem nostra peribit, incuria nostra.” Vinkovics Benedeknek, Róma, 1642. augusztus 16: KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 409.

¹¹³ „inopine, sed peropportune, suggessit Reverendus frater Raphael Levacovicz Croata, ordinis minorum observantium, Sacrae Theologiae Lector, atque in urbe Sacrorum Illyricanae Ecclesiae codicum corrector, haberi apud se literarum Sylvestri Pontifici exemplum. (...) Et ne de fide religio incesset, tametsi stylus abunde pro se loquatur, auctoritatem faciunt, quae idem suo Vir ordine dignus manu addidit”. INCHOFER, i. m., 255.

maga *Isten szőlőskertje Illíriában* c. munkájából kivéve, fáradozásaink során nálunk letétbe helyezte mint zálogot, hogy cserében mindazok, akik olvasni fogják, hálát adjanak neki s együtt emlegessék Mártonnal, Pannónia védőszentjével.”¹¹⁴

Levakovics tehát valósággal megdicsőül – a bullahamisítást önmagában vizsgálva pedig meg is állhatnék ezen a ponton, a falszifikátort vele azonosítva.¹¹⁵ További zágrábi és vatikáni levéltári kutatások nyilván újabb érdekes adalékokkal szolgálhatnának az ügyben, hiszen jó okkal gyanítható, hogy Kercselics Boldizsárnak egyéb dokumentumok is rendelkezésére álltak, mikor Levakovicsnak attribuíta a Szilveszter-bulla szövegét, s erről Kollár Ádám Ferencet is szerette

¹¹⁴ „... demum nos, qua diximus occasione, habitas, ne amplius desiderio et errore multorum, ne dicam insigni Ecclesiae damno, in privatis scriniis, adeoque in tenebris delitesceret, hisce annalibus inserere, et publici juris, et lucis esse volumus; ita etiam optante eo, qui ceu pignus, et depositum argumenti sui *De vinea Domini in Illyrico*, in nostris lucubrationibus exstare voluit; ut hoc propter, qui has lecturi probaverint, gratiam acceptam eidem referant, unaque meminerint Martini Pannoniorum Divi tutelaris.” *Uo.*, 256. Természetesen a hivatkozott *De vinea Domini* nem Levakovics eredeti műve, hanem Marnavicsé (KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 114; Adalbertus Baritius [B. A. Kercselich?], *Scriptorum ex Regno Sclavoniae a saeculo XIV. usque ad XVII. inclusive collectio*, Varasini, s. a. [1774], sztlan, egyaránt felsorolják Marnavics munkái között); nem ez az első s nem is az utolsó eset, hogy a ferences atya Tomkó szövegeit sajátjaiként igyekszik forgalmazni: az a gyanúm, hogy a fentebb említett két elveszett értekezés sem más, mint Marnavics egyik munkájának valamiféle – tervbe vett – átdolgozása. Legalábbis a *Dialogus*, illetve a *Historia universalis de Illyrica natione* tartalmi leírásai nagyban emlékeztetnek a Tomkó-féle *De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII*-re: vö. ANTOLIAK, i. m., I, 74. A maga részéről persze Tomkó is bizonyára felhasználta Verancsics Antal kéziratban maradt *Illyrica historiáját*, vö. *Uo.*, 71. A feltevéseket természetesen további kutatásoknak kell alátámasztaniuk, hiszen a Tomkó-, illetve a Verancsics-kéziratok ma is feldolgozatlanok.

¹¹⁵ A másik szóba jövő gyanúsított az Inchoffernél – Levakovicsra hivatkozva – ugyancsak említett (i. m., 256) Athanasius Georgiceo (Georgiceus, Georgievich, Jurjevica) lehetne: rá céloztam, mikor az imént egy esetleges bosnyák akciót emlittem a Szilveszter-bulla hátterében. Georgiceóról (1590? – 1640?) igen keveset tudunk, a szakirodalom alig foglalkozik vele, pedig a korszak egyik kulcszereplője lehetett: II. Ferdinánd diplomatája (a lengyel királynál és az orosz cárnál járt követségben, bizonyára kiváló nyelvismerete miatt – királyi adománylevele szerint „linguarum slavicarum interpretes admirabilis” volt) egyúttal a 17. század eleji horvát nyelvű vallásos irodalom fontos úttörője is. Ő adta közre az első kottákkal ellátott énekeskönyvet, vallásos elmélkedéseket szerzett és – akárcsak Pázmány – lefordította anyanyelvére Kempis Tamás *Krisztus követése* c. munkáját. (Vö. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 49-54; MARGALITS Ede, *Horvát történeti repertórium*, I, Bp., 1900, 102; *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1958, 453.) Georgiceo 1626-ban II. Ferdinánd megbízásából bejárta Boszniát, tájékozódott a terület esetleges visszafoglalásától várható gazdasági hasznokról (ásványkincsekről, kereskedelmi útvonalak nyitásának lehetőségeiről), de az utazásról készített jelentésében a terület egyházi viszonyairól is beszámolt, továbbítva az uralkodónak a bosnyák ferencesek azon óhaját, hogy közülük nevezzon ki püspököt – ebből politikai hasznót is húzhatna, hiszen, „sempre vivrebbe in quelle parti un affetto et una divotione verso la M. Ces. et il Regno d’ Ungheria”. (A jelentés kiadva: Athanasio GEORGICEO, *Relatione data all’ Imperatore del viaggio fatto in Bosna l’ anno 1626* = M. N. BATINIĆ, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine 17 (1885), 116-149.) Georgiceo szerzőségét a Szilveszter-bulla esetében ugyanakkor erősen valószínűtlenné teszi az a körülmény, hogy semmiféle kapcsolata, ismeretsége nem mutatható ki a Barberiniek irányába – az uralkodói alárendeltség pedig önmagában nem indokolhatná a fentiekben ismertetett különös „hübéri” viszony tételezését a Szentszék és a Magyar Királyság között. Mindazonáltal ez az irány is tovább vizsgálható, és vizsgálandó is, hiszen Levakovics személyesen ismerte Georgiceót, s nyilván nem véletlenül hivatkozik rá, mint a bulla közvetítőjére.

volna meggyőzni. Azonban éppen itt látom célszerűnek két további kérdés felvetését.¹¹⁶ Az egyik: mi az oka annak, hogy az Inchoffer-féle *Annales* körül bábkodó magyar főpapok, Lósy Imre esztergomi érsek és Jakusith György egri püspök hozzájárultak a szöveg megjelentetéséhez?

A válaszhoz főként a kronológiát kell tisztán látni. A bulla keletkezése 1638-ra tehető; fentebb Tusor Péter kutatásaira támaszkodva azt valószínűsítettem, hogy a király széleskörű egyházjogi felhatalmazásának tétele ekkor volt időszzerű, Lósy, valamint Lippay György (ezekben az években a kancellária vezetője, később maga is esztergomi érsek), Rómával szembeni ellentétek kiéleződése légkörében, ekkor jutottak el a gallikán típusú nemzeti egyház létrehozásával való fenyegetőzésig. Az 1639-i püspökkari konferencia azonban ennél nem is lépett tovább, az egyházpolitikai kérdésben a Kúria némi engedmények árán le tudta szerelni az elégedetlenkedőket. Mire az *Annales ecclesiastici* végül megjelent, már egy másik, immár világi politikai kérdés volt napirenden: a Habsburg uralkodó a francia orientációtól igyekezett elfordítani a Szentszéket, és anyagi segítséghez szeretett volna jutni a harmincéves háború folytatásához. A cél csak kerülő úton tűnt elérhetőnek: a pápa a franciákkal való szakításhoz nem járulhatott hozzá, viszont a katolikus uralkodó államát fenyegető eretnek (erdélyi) és pogány (török) támadás ellen igenis adhatott pénzt. III. Ferdinánd a magyar kancellárián keresztül bonyolította az akciót, és az 1644-ben ismét Rómába érkező Jakusith püspök a pápai taxák kérdését immár csak ürügynek használta, valódi célja és legfontosabb megbízatása a pápai segítség megszerzése volt világi politikai célokra. Ehhez pedig ismét csak kapóra jött a Szilveszter-bulla, azonban annak másik, főntebb hangsúlyozott üzenete: a pápát Szent István koronázása óta segítségnyújtásra kötelezte volna István állítólagos gesztusa, a Szent Péternek szóló országfelajánlás. Jakusith fel is használta Inchoffer frissen megjelent művét a mindent eldöntő pápai audiencián¹¹⁷ – persze sikertelenül: Ince pápa már koráb-

¹¹⁶ Levakovics hátrahagyott egy igencsak rejtélyes értekezést, *De Hungarorum origine, imperio et privilegiis ecclesiasticis, quoad fundationem et nominationem episcopatum illius* címmel, amelyben már a Szilveszter-bulla ismeretében vitatja annak állításait: ha Baronius nem közzölte, nem is létezett, valamint ha István kapott is jogot az általa alapított püspökségek püspökeinek kinevezésére, az a jog nem szállhatott át az utódokra is. Látszólag tehát ez az irat cáfolná Levakovics szerzőségének feltételezését – csak hogy az irat elveszett vagy egyelőre lappang, mindössze egy korabeli kivonatból ismeri a kutatás. Annyi azonban így is kiderül, hogy Levakovics már ohridai érsek korában készítette, hiszen a címlapon szerepel ez az új titulusa („Rafaelis Levakovitii Archiepiscopi Achridensis dissertatio”), amelyet 1646-ban nyert el, Rómában (vö. KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 156; ANTOLJAK, i. m., i, 103). Ehhez azonban éppen azt volt tanácsos bizonyítania, hogy a Macedóniában fekvő egyházmegye javadalmainak megszerzéséhez nem volt szükséges a magyar királyi kinevezés; azaz Levakovics ekkor már nyíltan is azon az oldalon állt, ahol éppenséggel a püspökökinevezés Rómához (és kizárólag Rómához) kötöttségét volt célszerű igazolni, s érthető, hogy saját korábbi (akkor még a szendrői püspökség megszerzésének reményében hangoztatott) téziseit is megtagadta. (Az iratról ld. MARGALITS, i. m., I, 120; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Književnici...*, i. m., 160.)

¹¹⁷ Az eddigiekről alapos elemzés: TUSOR, *Jakusith...*, 11. j.-ben i. m., különösen 252; vö. még a 92. j.-ben írottakkal.

ban elígerte a török ellen mozgósítható forrásokat a Velencei Köztársaságnak. A könyv viszont megjelent, benne az immár „gazdátlan”, a konkrét érdekek hálóján kívül került Szilveszter-bullával – amely ily módon nyitva állt a későbbi századok termékeny vagy éppen terméketlen félre- (vagy túl-) értelmezései előtt.

A másik kérdés éppen ezzel kapcsolatos, az értelmezések történetének kezdetét firtatja: hogyan illeszkedett a Szilveszter-bulla Inchoffer Menyhért művének koncepciójába? Ennek megválaszolása kapcsán érdekes következtetések adódnak a történetírói (értelmiségi?) autonómiára nézve is. Az eredeti megrendelés, 1638-39-ben, Habsburg-hű, Rómával szemben viszont a magyar klérus jogait hangsúlyozó – s ilyen értelemben nemzeti szellemű – munkára szólhatott.¹¹⁸ A jezsuita szerző maga írja meg az *Annales* előszavában, hogy munkájára Jakusith György püspök ösztönözte, első, 1639-i római követsége alkalmával, az esztergomi érsek Lósy Imre folyamatosan segítette anyagilag és szakmailag – s az sem érdektelen motívum, hogy Inchoffer végül Lósy utódának, Lippay Györgynek dedikálta a mű első, 1644-ben megjelent részét. A koncepciót illetően azonban igen nagy szabadsággal, az aktuálpolitikai elvárásokat félretolva járt el. Egyfelől, mint arra Dümmerth Dezső joggal hívta fel a figyelmet, Inchoffer valóban nemzeti szellemű egyháztörténetet írt, de a nemzeti öntudat éppenséggel nem a Szentszékkal, hanem Béccsel szemben bontakozik ki munkájából. (Isteni pártfogás jelét látja Szent István II. Konrád császár elleni győzelmében, az Árpád-házi uralkodóknak francia mintára szakrális gyógyító erőt tulajdonít, amellyel a császárok közismerten nem rendelkeztek, folyamatosan hangsúlyozza a magyar korona római eredetét, stb.)¹¹⁹ Másfelől, ha el is ismeri a magyar állam római kötődésének jelentőségét, nagyon nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a pogány magyarok megtérése a szokásosan feltételezettnél jóval ősbib időre megy vissza, s a pápaság beavatkozása nélkül valósult meg a maga teljességében. Inchoffer szerint ugyanis a magyarok a harmadik században (!) érkeztek Pannóniába, és fokozatosan terjedt köztük a kereszténység. A hunok már a magyarok második hullámát képviselték, s véletlenül pogányok voltak, de – mint hosszan bizonygatja – még Attilának is tiszta istenfogalommal kellett rendelkeznie, máskülönben nem nevezhette volna magát Isten ostorának. Inchoffer vadul tiltakozik az olyan elméletek ellen, mint például Volterranóé, aki szerint nyelvünk illír dialektus – sőt, a magyarság dicséretének legfőbb motívumát a műveltség (!!!) mellett nyelvének romlatlan megőrzésében leli fel. (Implicit módon tehát Levakovicsnak is ellentmond, aki éppen Volterranóra hivatkozik

¹¹⁸ „A hazai igények történeti alapjainak igazolására Jakusith 1639-es római útja során megbízást ad Inchoffer Menyhért jezsuitának az *Annales* megírására...” TUSOR, *Az 1639. évi nagyszombati...*, i. m., 460.

¹¹⁹ Vö. DÜMMERTH, i. m., 165-175.

annak igazolására, hogy a Pannóniában használatos nyelv mindig is az illír egyik dialektusa volt.) A magyar szentekről, mint Szent Mártonról vagy Szent Jeromosról (akit az illír kollegák természetesen szintén maguknak vindikáltak!) már nem is beszélve. A Magyarországról rendkívül fiatalon elkerült, s nevéből ítélve nem is magyar származású jezsuita elbeszélését erőteljesen áthatja a nyelv és kultúra ősiségére épülő nemzeti reprezentáció szelleme:

„Nem csodálhatjuk eléggé, hogy a magyarok az ősi időben történt bevándorlástól kezdve, oly sok nép között romlatlanul megőrizték nyelvüket, s vegyülve vagy bármiképpen érintkezve más nemzetekkel a legkevésbé sem változtattak rajta; ha van ebben az állhatatosságban dicsőség, akkor az semmi esetre sem közös más népekével. (...) Ezért aztán alaptalanul fantáziál Volaterranus, midőn a magyarokat állítólagos rokonaikhoz, a csehekhez és a lengyelekhez hasonlóan szokásukra és nyelvükre nézve illírizálni akarja.”¹²⁰

Az *Annales* tehát minden lényeges ponton ellentmond a Levakovics által képviselt eszmekörnek (amelynek alapeleme a magyarság szláv közvetítéssel történt megtérése, a Pannóniában használatos nyelv szláv volta, a magyarok kulturálatlansága), de szembefordul a magyar főpapok részéről egy adott helyzetben elvárt Habsburg-lojalitással is. A Szilveszter-bullát pedig közli ugyan, de rögtön saját elképzelésének megfelelően magyarázza annak jelentését. Elsiklik afölött, hogy a bulla szerint István Szent Péter trónjának ajánlotta fel a magyar állam fölötti jelképes fennhatóságot – ám ezt a tételt már önmagában is cáfolja a magyarok ősi megtelepedésének és önálló megtérésének hosszú elbeszélése, valamint az, hogy Inchoffer nem győzi kiemelni Mária magyar patróna-voltának jelentőségét, illetve hogy Szent István életének tárgyalása során megkülönböztetett figyelemmel kezeli az ország Máriának történt felajánlását. Ugyanakkor, rögtön a bulla közlése után, arról elmélkedik, hogy „a kiváltság mégsem szállt át az utódokra oly mértékben, és jogszerűen nem is élt vele vele senki úgy, hogy azután a püspökök az uralkodó ítéletének és véleményének legyenek kényszerűen alávetve.”¹²¹ Azaz Szent István és utódai felhatalmazása csupán a püspökök kinevezé-

¹²⁰ „Porro non vacat admiratione, Hungaros, a tam vetusta migratione incorruptam in tot gentibus servasse linguam, nec ulla nationum affusione, aut quovis commercio, vel minimum demutasse; ut si quid gloriae huic insit constantiae, commune cum aliis populis esse nequeat. (...) Ut proinde nimirum halucinari videatur Volaterranus, dum Hungaros habitu et dialecto Illyricisare velit, non secus atque consanguineos eorum Bohemos, et Polonos.” INCHOFER, *i. m.*, 11.

¹²¹ „... tamen privilegium non eatenus in successores transijt, nec rite a quibusdam usurpatum est, ut praeterea Episcopus etiam Regis iudicio et sententiae submissos cogitarent”. *Uo.*, 261.

sére vonatkozott, nem pedig arra, hogy a továbbiakban bármilyen beleszólással rendelkezzenek az egyház ügyeibe. Majd általános politikai megfontolásból kiindulva, az egyháznak az államba olvadását kimondottan veszélyesnek minősíti, amely belharcokhoz, széthúzáshoz, végül magának az államnak a széthullásához vezethet. Példája éppen a gallikán egyház és a francia állam viszonya!¹²²

Összefoglalva a tanulságokat, megállapítható, hogy Inchoffer – Levakovics irányában mutatott minden szóbeli nagyrabecsülése mellett – visszatért a Pázmánytól örökölt hagyott egyensúlypolitikához (amint azt aktuális kihívások és kísértések elmúltával a hazai klérus is rendre tette). Ennek az örökségnek az értelmében az uralkodói hatalom túlsúlya nem pusztán a püspökök vagy akár az egész püspöki kar egyházpolitikai érdekeit veszélyeztető tényező lehet, de a nemzeti autonómiát is súlyosan fenyegetheti – ami nyilván nem zavart egy olyan horvátot, aki egyébként is a magyarokkal rivalizálva kergette az illír dicsőséget, a magyar egyháztörténetet író Inchoffer számára azonban igencsak lényeges aspektus lehetett. Az *Annales* szövege – bármilyen furcsa is, ha úgy tetszik a közlő szerző szándékától függetlenül – idegen testként kiveti magából a Szilveszter-bulla minden olyan elemét, amelyek a távlatosan felfogott magyar érdekeket sérthették, egyszersmind azonban összekapcsolja a Mária-kultuszt a Pázmány által újjáélesztett és politikai tartalommal feltöltött Szent István kultusszal. Ennek a gesztusnak pedig óriási jelentősége lett nem csupán a szerző életében, hanem a mű megjelenését követő bő másfél század folyamán is. Inchoffer egyháztörténete nem véletlenül lett a 18. század egyik legtöbbet forgatott, még iskolai színjátékok alapjaként is használatos, a katolikus egyházi oktatáson és prédikációs gyakorlaton keresztül a társadalom hajszálereibe szétáramló nagy narratívájává: az *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* a katolikus magyarság számára is megteremtette a nemzeti identitás történeti legitimációját, méghozzá olyat, amely a transzcendens távlatra is nyitott maradt, s így képes volt felvenni a versenyt a protestáns történetteológiával, a választott nép koncepciójával. A protestáns függetlenségi tradíció így kiegészült egy katolikus függetlenségi hagyománnyal, amely azután a 18. század latin nyelvű, hazafias (sokszor

¹²² „Nunquam enim bene cessisse Regnis Ecclesiastica jura, quovis etiam pio praetextu vendicantibus, nedum ambitione usurpantibus, experientia seculorum, non uno exemplo docuit; ut ea de causa plura cecidisse Regna, Principumque excisas generationes, quam hostium gladijs, recensere in promptu sit. Et frustra malorum, quibuscum populi frequenter conflictantur, rationem aliunde, quam ex hoc fonte ducimus; ex quo pene quotidianae calamitates manant, ut Christianus Achior noster dilucide ob oculos ponit, sed et Concilij Gallicani Patres luculenter attestantur.” *Uo.*, 262.

honfoglalási) tárgyú jezsuita epikáján át végül szintén a reformkor nemzeti ideológiáiban laicizálódott véglegesen, és olvadt össze – részlegesen.¹²³

Inchoffer persze, személy szerint, bizonyára szívesen vette volna, ha az ördög viszi el az egész okvetetlenkedő eretnek hordát, fejedelmestül, Károli-bibliástól, zsidó-magyar párhuzamosdistól. Ennél azonban az eszmetörténeti következmények ismeretében lényegesebbnek tűnik, hogy, mikor leírta a „Hungaria Regnum Mariae dictum” szókapcsolatot (az eddigi kutatások szerint ebben a formában ő írta le elsőként!),¹²⁴ hangsúlyosan *magyar* regnumra gondolt. Rómából talán nem látszott pontosan a hazai érdekcsoportok küzdelmének, napi marakodásának minden apró részlete. Rómából (talán éppen ezért?) mégis messzebbre lehetett látni.

¹²³ Bitskey István legutóbb meggyőzően mutatta ki a konfesszionizmustól a felekezetek feletti nemzeti egység ideájaig ívelő gondolatok csíraszerű jelenlétét Pázmány Péter életművében, majd kiteljesedésüket Zrínyinél és Zrínyi szellemi örököseinél: BITSKEY István, *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 194-205. Véleményem szerint azonban ez a konstrukció inkább az értelmiségi elit erőfeszítéseit jellemzi mind a 17., mind a 18. században. (S később is.) A zömré nézve jellemzőbbnek érzem a felekezeti megoszlás szerint „a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését a 16-17. században” – TÖSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 601. (S később is.) A két ellenirányú mozgás, az elválás és közeledés/közelítés – az említett toposzok kiüresedése ellenére – ma is megfigyelhető. Az elkülönülés folyamatáról példaszerű leírást ad – a prédikáció és az iskoladráma műfajainak történeti hosszsmetszetében vizsgálva a Patrona Hungariae-toposz alakulását – TÖSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 594-600. István alakjáról az iskoladrámában újabban: VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17-18. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 147), 58-70. A hun és honfoglalási tematika kapcsolódásáról az István-hagyományhoz a jezsuita epikában: SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993, 54-64.

¹²⁴ TÖSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 589.

A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma

A magyar imádság irodalma

Az imádság elhanyagolt, kevésbé feltárt irodalmi műfaj. Akár protestáns, akár katolikus imádságos könyvet vizsgálunk, azt tapasztaljuk, hogy bár több százra rúg az imádságos könyvek száma, mégsem történt meg a magyar nyelvű imádságirodalom tudományos számbavétele. Egy-egy jelentős személy imádságos könyvéről ugyan említést tesznek az irodalomtörténeti, egyháztörténeti kézikönyvek, de a műfaj összefoglaló, tudományos vizsgálata terén még nagyon kevés történt. A kutatómunka megkezdését viszont több ok sürgeti. Minden kétséget kizáróan az imádságos könyvek voltak a Biblia után a legolvasottabb magyar nyelvű irodalmi alkotások. Pázmány Péter *„Keresztyéni Imádságos Könyv”*-e 1606-tól 1885-ig 27 kiadásban jelent meg.¹ Szikszai György *„Keresztyéni Tanítások és Imádságok”* című könyve viszont 1786-tól legalább 76 kiadást ért meg.² De a 18. század első felének imádságos könyvei között is találunk sokszor kiadottakat. Ács Mihály *„Aranylánc”*-át 1696 és 1793 között tizenkétszer adták ki és még 1858-ban is – kissé átdolgozva – megjelent. Még tartósabbnak mutatkozott az „Arany Tsésze” sikere, melyet 1903-ban és 1904-ben is kiadtak és belőle tizennégy kiadást sikerült összeszámlálni. A kor gazdag imádságirodalmában a négy-öt kiadást megért művek nem tartoznak a ritkaságok közé. Ezért nyelvi, irodalmi hatásuk feltétlenül figyelemreméltó. A magyar nyelv fejlődésében kiemelkedő szerepe volt az imádságos könyveknek. Incze Gábor már 1931-ben a széleskörű nyelvi, irodalmi hatásra utalva buzdított az imádságirodalom kutatására. „Azok az irodalmi munkák, melyeket a hivatalos középiskolai, meg egyetemi irodalomtörténet-tanítás annyira kiemel, vonatkoztat, szár-

¹ HOLL Béla: *Anyanyelvünk, imádságunk*. In: *Vigília* 1957. 23-28. vö. *A magyar nyelvű katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*. 1958 (kézirat)

² PAPP János: *A „Keresztyéni Tanítások” eddigi kiadásai*. In: *Református Egyház* (a továbbiakban RE) 1957. 187-193. 212.

SZABÓ Aladár: *Szikszai György élete és munkássága*. In: *Theológiai Szemle* (a továbbiakban ThSz) 1927. 232.kk. – PAPP János: *Adalékok a „Keresztyén Tanítások és Imádságok” történetéhez*. In: *Egyháztörténet*, 1959. 101-113.

maztat és analizál ... nem tettek olyan nagy hatást a néplélek fejlesztésére, a nemzeti nyelv formálására, és nem is váltak olyan széles körökben ismertekké, mint imádságos és énekes könyveink ... Az irodalomtörténet mégis nagyon kevés gondot fordított és nagyon kevés sort áldozott ennek az irodalmi műfajnak az ismertetésére, feltárására, pedig a Barlaám és Jozafát, Salamon és Markalf mese-motívumok, melyek olyan nagy vándorutat tettek meg ... semmivel sem érdekesebb problémák, mint az olyan imádságok, imafoszlányok vagy szólamoknak a vándorlása és vonulásuk útjának megrajzolása, melyek legtöbbször ismeretlen forrásokból eredve, Nyugat-Európa népeinek keresztyéniségén keresztül folyva jutottak el a magyar evangéliumi egyházak szószékeire vagy egyes buzgólelkű híveinek titkon ajtókat behajtó magányos és csendes áhítatába.”³

Az imádságos könyvek vizsgálatát a 18. század első felének irodalmában az is sürgeti, hogy a magyar nyelvű irodalom jelentős hányada ekkor imádság. Révész Imre megállapítása ma is igaz. Ezeket az imádságos könyveket ma is mindenki emlegeti, de senki nem olvassa.⁴

Eddig két figyelemre való feldolgozás született. Incze Gábor a protestáns, Gajtkó István a katolikus imádságokat vizsgálta. Incze a reformációtól 1711-ig megjelent protestáns imádságirodalmat vizsgálja alapos szemelvényekkel és nagy felkészültséggel, de főként teológiai szempontból. Célja: a hatalmas anyag áttekintése.⁵ Gajtkó csak a 17. századi katolikus anyagot - közel 40 imádságos könyvet - vizsgálta át.⁶ Rajtuk kívül csak László Vince kevésbé ismert, kézíratos disszertációját lehetne idézni, melynek anyagát Gajtkó is felhasználta, de László sem lépi túl az 1711-es korszakhatárt.⁷ Jelentős vállalkozás Holl Béla kézíratos bibliográfiája, mely a 18. század végéig dolgozza fel a katolikus imádságos könyvek gazdag anyagát 157 tételben, mely közel sem teljes.⁸

A protestáns imádságoskönyv-irodalom 18. századi gazdag termése és a Régi Magyar Könyvtár újabban előkerült anyaga teljesen feldolgozatlan. Az anyag bősége és változatossága miatt ennek a dolgozatnak csak a körvonalak felvázolása, a további kutatási program előkészítése lehet a célja.

³ INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931. 4.l. vö. INCZE Gábor: *Boldog halál szekere*. In: *Egyházi Értesítő*. Bp. 1927. 24.sz.

⁴ RÉVÉSZ Imre: *Régi magyar imádkozók és imádságaik*. In: *Protestáns Szemle* (a továbbiakban PSZ). 1924. 75.l.

⁵ INCZE Gábor: *im.* 6-7.l.

⁶ GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádság irodalma*. Bp. 1936.

⁷ LÁSZLÓ Vince: *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig*. Bp. 1926. A Budapest-i Pázmány Péter Tudomány Egyetem Bölcsészeti Karának az 1925/26-ban elfogadott értekezése. 113.l. (kézirat)

⁸ HOLL Béla: *A magyar nyelvű katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*. 1958. (kézirat)

Az imádsággal foglalkozó magyar nyelvű teológiai irodalom is szegényes. Az egyetlen, újabkori magyar nyelvű imádságtan (euchetika) Csiky Lajos⁹ tollából több mint 100 éve jelent meg. Ennek a munkának számunkra legértékesebb szakasza a bibliográfia, mely a további kutatás alapjául szolgálhat. A kisebb terjedelmű tanulmányok közül¹⁰ Révész Imre tanulmánya¹¹ emelkedik ki, melyben az egyháztörténeteseket a magyar protestáns kegyességtörténeti kutatás művelésére és ezen belül az imádságirodalom tudományos igényű vizsgálatára buzdítja. Sok érdekes adalékot és nagyvonalú vázlatot ad ehhez a munkához. Az irodalomtörténetesek munkái közül Gorzó Gellért Ráday Pál imádságos könyvéről írt tanulmánya¹² emelkedik ki, melyben vázlatosan áttekinti a magyar imádság műfaj történetét. Az utóbbi években megelénkült a magyar protestáns teológiában az imádság utáni érdeklődés. Ennek jele néhány kisebb tanulmány¹³ és Szőnyi György¹⁴ disszertációja, a magyar református gyülekezeti – tehát a liturgikus keretek között élő – imádságról. Egyes régi imádságos könyvek népszerű bemutatását Bottyán János végezte el a Reformátusok Lapjában.¹⁵

Bár külföldön jelentős gyűjtemények vannak¹⁶, magyarul csak két protestáns imádságyűjtemény jelent meg a régi imádságanyagból, de ezek sem tudományos igényű szöveggözlések. Kovács Sándor¹⁷ nem közli pontosan forrásait, csak könyve bevezetőjében sorol fel hat régi könyvet, melyből anyagát

⁹ CSIKY Lajos: *Imádságtan* (Euchetika). Debrecen, 1886

¹⁰ pl. INCZE Gábor: *Boldog halál szekere*. In: *Egyházi Értesítő*. Bp. 1927. 24.sz. - ESZE Tamás bevezető tanulmánya RIMASZOMBATI KAZAI János: *Zöld olajfa ágát szájában hordozó Noé galambja*. Bártfa 1708. c. könyvének 1944-es kiadásában.

¹¹ RÉVÉSZ Imre: *Régi magyar imádkozók és imádságaik*. In: *Prot.Szle*. 1924

¹² GORZÓ Gellért: *Ráday Pál imádságai*. In: *Itk*. 1915. 151-172.

¹³ DULOS: *Az imádságról*. In: *RE* 1959. 443-444. – CSERI Kálmán: *Az imádság célja*. In: *RE* 1968. 6. 130-131. – HAFENSCHER Károly: *Imádságok korunk nyelvén*. In: *Lelkipásztor* 1971. 227-230.

¹⁴ SZŐNYI György: *A magyar református gyülekezeti imádság - különösen is a 18. századtól napjainkig*. Miskolc, 1971. 200. (kézirat) Tézisei: *RE* 1970. 186-187. Ism.: KONCZ Sándor: *RE* 1971. 10. 238.

¹⁵ A „Régi híres imakönyveink” sorozatban a következő cikkek jelentek meg:

Az első magyar imakönyvek. In: *Reformátusok Lapja* (a továbbiakban RL) 1959.márc.1.

Ecsedy Báthory István imádságai. RL 1959.márc.15.

Ráday Pál: Lelki Hódolás. RL 1959.márc.29.

Árva Bethlen Kata imakönyve. In: RL 1959.ápr.5.

Az „őreg Szikszay” In: RL 1959.ápr.12.

Tompa Mihály Olajága. In: RL 1959.ápr.26.

Dobos János: Keresztyén imák. In: RL 1959.máj.3.

¹⁶ Robert IARAC: *La priere des Siciles*. Paris, 1921

Samuel McCOMB: *Prayers for Today*. 1918. - *Anthology of Prayers for Public Worship*. 2.ed. 1908. Lewis HIND: *100 Best Prayers* 1927.

Selina FRITZHERBERT FOX: *A Chain of Prayers accross the Ages*. V., ed. Leiden, 1930. stb.

¹⁷ KOVÁCS Sándor: *Keresztyén imádságos könyv*. Balassagyarmat, 1899. 2.kiad. uo. 1900.

vette. Az imádságok szövegeit meglehetősen átstilizálta és nagyon nehéz visszakövetkeztetni arra, hogy az egyes imádságok mely forrásokból származnak. Révész Imre munkája¹⁸ terjedelmében kisebb, de a forrásokat pontosabban közli. Az eredeti stílust megtartja, de néha rövidít. A Reformátusok Lapja is közöl imádságrovatában régi imákat, de legtöbbször rövidített, átdolgozott formában, így ez sem tekinthető tudományos igényű forrásközlésnek. A legnevezetesebb forrásközlő vállalkozás Incze Gábor nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett forráskiadványok között több imádságos könyvet is találunk. Kiadta Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-át, Otrokocsi Főris Ferenc *Hálaadó és könyörgő imádságait*, Szöllősi Mihály 1678-ból való tábori imádságos könyvét és Rimaszombati Kazai János imádságait is sajtó alá rendezte.¹⁹

Az imádságról, mint irodalmi műfajról

Augustinus nyomán Debreczeni Péter így határozza meg az imádságot: „Az te könyörgésed Istennel való beszélés, mert midőn olvasz az Isten szól tenéked, midőn penigh könyörögsz, Istennek beszélsz; mert minden tiszta és szentségies imádság, Istennel való beszélgetés.”²⁰

Az imádság is a való világnak szubjektív tükröződése, melyben a vallásos kifejezési forma mögött kitapintható a társadalmi valóság. Éppen ezért beszélhetünk az imádság műfaján belül realizmusról és antirealizmusról. Tolnai Gábor Bethlen Miklós imádságai kapcsán „pszichológiai realizmusról” beszél, szerinte imádságos könyve „egyik csúcspontja ... a régi magyar irodalomban először Szenci Molnár Albert műveiben kibontakozandó polgári irányú prózastílusnak.”²¹ De ugyanez elmondható II. Rákóczi Ferenc, Ráday Pál imádságairól és a többi jól sikerült imádságos könyvről is.

Az imádság viszont nem teljes mértékben individualizálódott alkotás. A legtöbb imádságíró használatra, továbbmondásra írta imáit. A megjelent imakönyvek „köszükségletet” elégítettek ki, ezért többször is kiadták legjobbjait.

¹⁸ RÉVÉSZ Imre: *Az imádkozó magyar. Református eleink társalkodása a Szentháromság egy Istennel.* Debrecen, 1922.

¹⁹ A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi irodalma:

3. SZÖLLŐSI Mihály: *Bujdosó Magyarok füstölő csepűje.* (1676) Bp. 1935.

4. MEDGYESI Pál: *Praxis pietatis.* (1636) Bp. 1936

13. OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: *Hálaadó és könyörgő imádságai.* (1682) Bp. 1939

17. RIMASZOMBATI KAZAI János: *Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja.* 1708. Pb. 1944.

²⁰ *Tizenkét Idvösséges Elmélkedésec (?)* MTA példánya „Szegeedett ékes virágok” c. szakasza. vö. INCZE: 51. Augustinus. Sup.Psal. 55.1.

²¹ BETHLEN Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I.köt. 27. TOLNAI Gábor előszava.

Az imádságírók tudatosan törekedtek olyan imák megalkotására, melyek a legkülönbözőbb élethelyzetben élő emberekre érvényesek, alkalmazhatók.

A történelmi helyzet, a kor társadalmi tudata átsüt a magyar imádságirodalom java alkotásain. Esze Tamás Rákóczi imádságainak²² kapcsán mutatta ki a fejedelem valláspolitikájának meggyőződésbeli alapjait, amelyet a korábbi kutatás, egyéb művek és emlékek híján, hézagosan látott. Egy másik tanulmányában Rimaszombati Kazai János 1708-ban kiadott imádságos könyvét vizsgálja. Ebben az imakönyvben találjuk „A Magyar Nemzetért való Könyörgés” című imát. Ebben Rimaszombati Kazai - eltérően a kuruc történet szemlélettől - a szabadságharcot az elpártolt nemzet büntetésének látja. Szerinte „nem léssen ez a Nemzet méltó arra, hogy ennek az élő Isten a Nemzetek között állandó békességet szerezzen.” Később így folytatja: „Óh Isten! kétségkívül jobban volna ennek (ti. a nemzetnek) dolga, ha ennek a Nemzetnek régel elmúlt előljárói közül csak egyet adhatnánk olyant, akinek előtted megpróbált jósága és kegyessége.” Így ez az imádság kifejezi Rimaszombati Kazai fenntartásait Rákóczi személyével kapcsolatban. Esze Tamás szerint: „e nagyszerű bűnbánati imádságban ugyanaz a fanyar tárgyilagosság nyilvánul meg, mint nevezetes kortársa, az egyháztörténet-író Debreczeni Ember Pál korszemléletében”.²³ Arra is érdemes felfigyelní, hogy mennyire összecseng az imádságoskönyv címe Bethlen Miklós nevezetes béke-iratával (*Olaj-Ágat Viselő Noé Galambja*). Jogos az a következtetés, hogy ez az imádság „annak a békeváagnak a kifejezője, mely mint egy föld alatti bujkáló, de olykor feltörő hegyi patak átvonul a kuruc felkelés történetén, s különösen az egyházi emberek lelkében volt erős”.

A 18. századi protestáns imádság-irodalom teológiai alapjai

Az imádságirodalom igazi virágzása a 18. század első felében következett be. Ezt nemcsak az egyre-másra megjelenő imádságoskönyvek hosszú sora jelzi, hanem az is, hogy az imádság szerepe megnő irodalmunk egészében. Az imádság egyre alkalmasabb lett arra, hogy kifejezze a kor belső ellentmondásoktól feszülő valóságát. A kor nemesi irodalma egyre vallásosabb hangneművé válik, a haladó politikai és nemzeti törekvések egyesültek benne az érzelmekkel teli kegyességgel és személyes vallásossággal. A megváltozott világban a vallásosságnak egy szubjektív változata honosodott meg. Ez fejeződik ki abban a kegyes-érzelmes irodalomban, mely végképp legyőzi a protestáns orthodoxia hideg, hitvitázó szárazságát.

²² ESZE Tamás: *II. Rákóczi Ferenc imádságai*. In: RE 1953. 12. 6-8. 24.

²³ RIMASZOMBATI KAZAI János: *Noé galambja*. 1708. Bp. 1944. 48-49. – ESZE Tamás: *Az eperjesi ref. egyházközség c. bevezető tanulmánya*.

A protestáns orthodoxia,²⁴ amely csaknem egy évszázadon keresztül uralkodott, végképp összeomlik, kudarcba fullad. A 17. század végére az orthodoxia ellenfelei tökéletes diadalt aratnak. A presbiteriánus eszmék – bár megszelídített formában – meghódítják az orthodoxiát. A puritán vallásgyakorlat bázisai megerősödnek, a coccejánizmusnak nem tudja útját állni az orthodoxia és a cartesianizmus, mint az új idők előszele, könnyen lerázza a régi minden szörszálhasogató okoskodásait.

Az orthodoxia éltető eleme a polémia volt, ez viszont végképp elveszti népszerűségét. „Az ifjabb lelkészemzedék már nem rajong az orthodox eszméért. Belátja, hogy a sok szörszálhasogató okoskodás, az ádáz küzdelem nem vezet célhoz, legfeljebb gyűlölséget és ellenségeskedést eredményez. Az orthodoxia időszaka magyar földön már lejárt. A lelkek kiábrándultan fordulnak el tőle.”²⁵

Jól tükrözi a megváltozott légkört Szathmári Pap János imádságról írt művének egyik mondata. „Az emberek indulatainak, indulatokból származó különb-különbféle ítéleteknek, kívánságoknak, vágyaknak és mindeneket szorgalmasan vizsgáló, s a közszó beszéd szerint szörszálhasogató kérdéseknek megfelelni és eleget tenni teljes lehetetlenség; azzal magamat fárasztani haszontalannak, s illetlennek tartom.”²⁶ A hitviták helyett egyre nagyobb teret nyert a vallásegysítő irányzat.²⁷ Segítette ezt egyrészt a janzenizmus térhódítása Magyarországon,²⁸ másrészt pedig Spinola de Roxas (1626-1695) bácsújehelyi (?) püspök egységpártoló irányzata.²⁹ Ezeknek hatása nemcsak Rákóczi vallássosságán mutatható ki,³⁰ hanem meglehetősen széles rétegekben is elterjedtek. Érdekes példája ennek az a kéziratos versecske, amelyet Torkos András „Engesztelő Áldozat” című imádságos könyvének az OSzK-ban őrzött példányának belső lapjára írt egykorú írással valaki:

²⁴ MÁTHÉ Elek: *Mi a protestáns orthodoxia?* In: Psz. 1932. 1-3. – SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943.

²⁵ SZABÓ Géza: im. 135.

²⁶ *Kegyes Ajakak Áldozó Tulkai*. 1707. Előszó

²⁷ BUCSAI Mihály: *A keresztyén egység ügye a magyar ökumené történetében*. In: ThSz 1968. 35-43. – MESZLÉNYI Antal: *A keresztyén egység útkeresései*. In: *Vigilia* 1971. 39.kk – BALANYI György: *A valódi egység egy lelkes ferences munkálója a XVII. században*. 1944. – ESZE Tamás: *A magyar Napraforgóvirág*. In: *Egyháztörténet*. 1943. 330-345. – RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája*. In: *Századok*. 1962. 1-24.

²⁸ CZAKÓ Jenő: *A janzenizmus*. Cegléd. 1943. – ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Klny. Minerva. 1933. – Uő.: *Magyar jansenisták*. Minerva. 1924-25. – Uő.: *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. Deutsch-slawische Kochselseitigkeit in sieben Jahrhunderten*. Berlin. 1956.

²⁹ SCHMIDT: *Leibnitz und die Kirchenvereinigung Grenzboten*. 1860. – H. WEIDEMANN: *G.W.Molanus*. 1-2. Bd. 1925.29. – K. HEUSSI: *Kompendium der Kirchengeschichte*. Tübingen. 1957. 11. Aufl. (irodalom itt). BALANYI György: im.

³⁰ ESZE Tamás: RE 1953. 12. sz. 6-8.

„Keresztény szüléktől Ember szölettetem
s a kereszténységhre megh keresztettem.
Chrisztusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
De Luther Mártonyban én soha nem hittem,
Mind az által hidgyed, butsut én nem járok,
Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;
Idvözült szenteknek Tisztességet adok,
De én eö közülük edgyet sem imádok.
Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
Így hasonlóképen nem is Calvinista;
Hanem csak egyedül hiszek Chrisztusomban
Ki érettem megh holt, üdvözülök abban.”³¹

Payr Sándor – aki a verset közli – „a felekezetközi harcok által felidézett ellenhatás visszhangjának” tartja és azt is megemlíti, hogy a pietistákat, többek között Tóth Sipkovits Jánost is, szinkretizmussal vádolták. Ezeket az egységesítő törekvéseket csak a szatmári béke után nyíltan és gátlástalanul támadó ellenreformáció hűtötte le és csak a Türelmi Rendelet után éledtek fel újra.³²

A kor vallásosságának legkifejezőbb műfaja az áhítatos elmélkedés mellett az imádság volt. Ennek a műfajnak felvirágzását segítette a továbbélő puritanizmus, mely a házi istentiszteletek gyakorlását szorgalmazta. Borosnyai Nagy Zsigmond így buzdított erre: „Minden Tselédes Gazdának s Gazda Asszonynak nem tsak magánosan; hanem tselédivel, a’kik reá bízattattak, s’ a’kitől számot adnak minden nap kell könyörögni, és így a’ maga Házát – is Templommá, sőt magát s’ minden tselédét Sz.Lélek templomává kell tenni”.³³ A sokoldalú hatások betetőzője a 18. század első éveiben elterjedő pietizmus volt.³⁴ Lényegét Payr Sándor-ral így foglalhatjuk össze: „A merev, élettelen orthodoxiával és dogmatizmussal szemben a keresztyén hitigazságoknak a szívben és a gyakorlati életben való gyümölcsoztetése, a gyermekek vallásos nevelése szorgalmas katekizálás és alapos konfirmációi oktatás által, a Bibliának mélyebbreható tanulmányozása, az igének népies nyelven való hirdetése és az életre való alkalmazása, a templomok látogatása mellett a házi áhítatosság, a népnek hű és lelkiismeretes gondozása, a lelkészek tudományos és erkölcsi színvonalának emelése, amiket a pietisták sürgettek.”³⁵

³¹ PAYR Sándor: *Magyar pietisták a XVIII. században* 1893. 29-30.

³² BALÁZS László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1790-1830*. Bp. 1935.

³³ BOROSNYAI NAGY Zsigmond: *Az igaz embernek papi tisztiról*. Amsterdam, 1736. 146.

³⁴ PAYR Sándor: *Magyar pietisták a XVIII. században*. Bp. 1898. Uő.: *A pietizmus paedagogikája*. Pozsony, 1908.

SENTIVÁNYI Béla: *A pietizmus ügye Magyarországon*. In: *Századok*, 1935. 1-38., 157-180., 321-333., 414-427.

³⁵ PAYR Sándor: *Magyar pietisták ...* 1.

A Halléban járt magyar lutheránus teológusok voltak az új irány kezdeményezői, de a reformátusokat sem hagyta érintetlenül. Főként a Hollandiában elterjedő pietizmus visszahatása számottevő. Jó szálláscsinálója volt a pietizmusnak egyrészt a puritán hagyományok tudatos művelése, másrészt a lutheránus misztika felelevenítése. Az utóbbi irányzatnak nagyhatású képviselője volt J. Arndt (1555-1621)³⁶ és J. Gerhardt (1582-1637)³⁷. A pietizmus elindítói – Ph.J. Spener és A.J. Francke – az ő hatásukra vezették vissza működésüket, a pietizmus megindítását. Spener gyermekkori olvasmánya volt Arndt-nak az *Igaz kereszténységről* írt könyve és Bayly *The Practice of Piety*-ja³⁸. Bayly nagyhatású, iskolateremtő művéről, illetve annak magyarországi történetéről legutóbb Petróczi Éva írt az angol eredeti és a hazai ősműfordítás szemelvényeit is összehasonlító tanulmányt.³⁹

Ezek a könyvek hamar megjelentek magyarul is. Gerhardt neves könyvét, a *Meditationes Sacrae*-t már 1616-ban kiadta Zólyomi Perinna Boldizsár semptei, majd szeredi ev.esperes⁴⁰, melyet 1710-ben Ács Mihály újra kiadott javított formában. A munka 25. fejezete az imádságról szól (*Az imádság üdvösséges hasznáról*)⁴¹. Ezzel egy kötetben egy másik Gerhardt fordítás is megjelent, a „*Kegyes és keresztyén életnek négyrendbeli gyakorlása*, amit Ács Mihály újra kiadott, de külön kötetben. Gerhardt többi építő irányú művei is hamarosan megszólaltak magyarul. Inczédi József fordítja le a *Liliomok völgyét* (Szeben, 1745.). Miskey Ádám az „*Ama gonosznak minden tüzes nyilait megoltható hitnek paisa*” (Lipcse, 1741) című művében szólaltatta meg Gerhardtot magyarul. „*A világi hiúságról való elmélkedések*” (Nagyszében, 1748) című Gerhardt-művet is Inczédi József fordította le.

J.Arndt hatása nem jelentéktelenebb a magyar pietizmusra. Arndt 1605-ben megjelent munkája, a „*Wahre Christenthum*” nemcsak Németországban, hanem világszerte mindenütt sikert aratott⁴². Bár a teljes magyar fordítás csak 1741-ben (Jena) jelent meg Wázsonyi Márton fordításában, kinek Bárány György átjavította, Szabó János pedig kibővítette munkáját (*Arndt Jánosnak Az igaz keresz-*

³⁶ E. KOEPP: *Johann Arnds Untersuchungen über die Mystik in Luthertum*. 1912.

³⁷ BOTTCHE: *Das Leben Dr. Johan Gerhards*. 1858.

³⁸ PAYR Sándor: *A pietismus paedagogikája*. 8.

³⁹ PETRÓCZI Éva: *Egy fordítás háttértörténete - Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál. Praxis Pietatis*, In: *Irodalomtörténeti közlemények*, 1997, 5-6. 634-650.

⁴⁰ *Ötven Szentséges Elmélkedések*. 1616. RMK I.460.

⁴¹ *Ötven Szentséges Elmélkedés*. Bártfa 1710. (RMK I. 1771)

A kegyességnek mindennapi gyakorlása. Bártfa 1710. (RMK I. 1772) – 1650 körül Madarász Márton is lefordítja.

⁴² F.J.WINTER: *Johannes Arndt, der Verfasser des „Wahren Christentums“, Ein Christliches Lebensbild*. Leipzig 1911.

tyénségről írott négy könyvei, 928.l.), de Petrőczy Kata Szidónia már 1705-ben részleteket fordít belőle „A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket ébresztő jó illatú XII. Liliom”-ban.

Arndt-nak másik neves munkája a „*Paradiesgärtlein voller christlichen Tugenden*” (1612), melyet a református Huszti István⁴³, az egykori hallei diák, orvosdoktor fordított le és adott ki még 1693-ban „*Keresztyéni jószágos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske*” címen. Ez az adalék is bizonyítja a református puritán hagyományok és a pietisták szellemi rokonságát. A könyvet másodszor Bél Mátyás adta ki 1724-ben (Norinberga) javítva és bővítve. Arndt és Gerhardt műveivel párhuzamosan a többi nagy misztikus kegyes elmélkedése is hatott.

Bél Mátyás 1725-ben Kempis Tamás nevezetes művét, az „*Imitatio Christi*”-t Ifj. Ács Mihály pedig Szent Bernát „*Szép áhítatos Elmélkedései*”-t adta ki újra, ami még 1649-ben Lőcsén Madarász Márton fordításában jelent meg először. Ezért írja Payr azt, hogy a pietizmus „lényege nem volt egyéb, mint a középkori mysticizmus feléledése, protestáns alakulásban, fő elve: a merev, élettelen orthodoxizmussal szemben a keresztyén hitnek a szívben és a gyakorlatban való gyümölcsözése.”⁴⁴ Valójában itt nem a középkor felélesztéséről van szó, hanem az új, szenzibilis vallásosságnak tudatos hagyomány kereséséről.

A források bizonytalansága

Ezek a hatások jelentős mértékben kimutathatók az imádságirodalomban is. Az imádságok szövegei az új vallásosság igényeinek megfelelően átalakultak. Sokszor – megfelelő adatok híján – alig követhető módon külföldi mintaképekre utalnak. Ezt az imádságos könyvírók nem titkolják, de a források megnevezését sem tartják fontosnak. Csuzi Cseh Jakab így ír erről: „Ne törje senki elméjét azon, honnan legyen ez kis munkácska, hanem azon szorgalmatoskodjék, miképpen élhessen vele. Használ a’ Paticaban rendesen egyben timperaltatott orvosság, ha szintén a beteg nem tudgy is rendel, micsoda edényből vétetett s’ hányféle ingredientiak-bul elegyített is öszve.”⁴⁵ Az eltitkolt „edény” és a megnevezetlen „ingredientia” felkutatása több évszázados távlatból nagyon nehéz, hiszen a külföldi imádságirodalom feldolgozása, irodalomtörténeti értékelése is csak hiányosan történt meg és sokszor a forrásul szolgáló munka is fordítás, vagy éppen kallódik valahol. A hatás, a szellem világos és egyértelmű.

⁴³ MÁTRAI László: *Régi magyar filozófusok a XV-XVII. században*. Bp. 1961. 167-183., 220-221.

⁴⁴ Id. INCZE G.: im. 62.

⁴⁵ *Kincses Tár-Ház*. 1668. Bevezetője

A pietizmus imádság-eszménye a szabadon fogalmazott, önálló imádság. A pietista pedagógia egyik célja ezért a szabad imádkozásra való felkészítés. Francke elemi iskoláiban az egyik legfontosabb követelmény ennek begyakorlása volt. „A gyermekek felváltva maguk imádkoztak, egy-egy naponként fennhangon, külön helyen állva összetett kezekkel... A gyermekek tanítás közben abban is gyakorolták magukat, hogy bajaikat, vágyaikat vagy a tárgyalt bibliai hely és kátészakasz tartalmát rövid imádság alakjában tudják elmondani.” Francke imaórákat szervezett gyermekek számára, hogy „minél jobban megtanuljanak saját szavaikkal szabadon imádkozni. Ajánlja úgy szintén, hogy a gyermekek maguk között is többször gyülekezzenek össze közös imádkozásra. A nagyobbak ezt megtették, s a tanórák közt a szünetekben összeálltak, s imádkoztak. Kirándulások, séták alkalmával is az úton imádkoztak és szent énekeket zengedeztek a hív gondolatok elűzése végett.”⁴⁶ A szabad imádkozás gyakorlata végigkíséri a századot.

Az imádság másik tartalmi jellegzetessége az ima és a cselekvés összhangja. Huszti István Arndt fordításában így ír erről: „Gyalázatra és büntetésre való dolog könyörögni és meghallgattatni akarni; mégis mindazonáltal gonosz étellel Isten ellen tusakodni, szóval Istenhez közelíteni és tselekedetekkel őket gyalázní. Ennek a tévelygésnek és vakságnak kinyilatkoztatására, hogy az Isten eképpen ne gyaláztassék: állítottam én elő ezt az Imádságos Könyvet.” Ezután a könyörgés grádicsairól beszél. Ezekből nagyszerűen kitűnik a század bensőséges, lírai és mégis gyakorlati gyümölcsöket termő imádság-fogalma. Az első grádics: „minden dolgok felett bűnödnek bocsánatját szíves fájdalommal és megbánással az Úr Istentől kérjed”. A második: „elevenen imádkozzáll és a keresztyéni jószágos tselekedeteket az Istentől megnyerjed és szívbe plántáljad: különben könyörgésed tsak tsupa hízelkedés és tsúfolkodás”. „Könyörögj szívvel, szájjal és szent étellel.” A következő lépcsőfok: örvendezve kell imádkozni, míg az utolsó: „könyörögni vagy tüzes szeretetből” kell.

Az imádságok megítélése szempontjából fontos volt ebben a korban az átélés mélysége. Petróczi Kata Szidónia egy szép hasonlattal ezt így világítja meg: „Az igazi könyörgés, mely a Sz.Lélek munkája, a szívnek mélységéből foly, mint a bővizű friss mély források vagyon, és mennél mélyebben kerestetik ki a forrás, annál feljebb megyen a víz a csőkön által. Christus az örök boldogságnak bővizű kútja: Mindnyájan szomjúhoztok, igyatok. Ésa 55,1 – Mert valamint hogy az erősítő gyenge víz, a virágokból az erőt magához vonja és felveszi: úgy az ember is virága Istennek, kit az Úr plántált.”⁴⁷

⁴⁶ PAYR Sándor: *A pietizmus paedagogikája*. 40-41.

⁴⁷ *Jó illattal füstölgő Igaz Szív*. 1707. Bev.

Ennek a pietista kegyességnek és ezen belül az imádságszemléletnek elméleti megfogalmazása A. H. Franckének magyar nyelven is megjelent írása. Wázsonyi Márton már 1711-ben kiadta a „*Rövid és együgyű de Fundamentamos Utmutatása*”-t, melynek harmadik része „*Utmutatás az Igaz és Isten előtt kedves könyörgésre*”. Eszerint „aki igazán akar imádkozni, egészen meg kell nekie újolni, sőt a Krisztusban ujj teremtetett állattá lenni”. Az imádság szubjektív tartalmáról, a szabad imádkozás belső szükségéről is tanít. „Egyik a másiknak ugyan utat mutathat az imádságra, de senki mást nem taníthat Isten előtt kellemes imádkozásra, mert az egyedül tsak az Istenhez való megtérésben tanultaik meg... Sokan ha egy-nehány imádságokat tudnak könyv nélkül eliprétyák, azt vélik, hogy a már igaz imádság legyen.”⁴⁸

Ha a pietizmus hatása alatt a szabad imádkozás gyakorlata terjedt el, miért van, hogy egyre-másra kerülnek sajtó alá az imádságok könyvek? Érdemes talózni a könyvek előszavaiban. Patai Balogh János a tanítást tartja az imádságos könyv fő feladatának: „Vadnak Nemzetem között olyanok, akiknek nincsen Bibliájok, vagy ha vagyon is a Szent Írásbeli helyeken nem tугyák meg keresni, kiváltképpen akkor mikor keserves nyavalyákkal betegségekkel terheltetvén beteg ágyakban kinlódnak (melyeknek elő keresésekben még az egészséges elme is elfárad) it pediglen egycsomóban feltalála a beteg azokat a szentírásbeli helyeket, melyek bizonyítják és állatják büneinek megbocsájtását.”⁴⁹ Az *Arany Tsésze* írója a Szentírásból gyűjti össze imádságait. Ezért mondja azokat „az Isten patikájából, a 'Szent Írás' szavaihoz olly erősen nem szoritok, mintha azon kívül más igékkel éppen ne lehetne könyörögni, mert a Szent Írásokban járatos és tudós Apollosoktól sem mindenkor telhetnék-ki: imádkozhatsz bizvást a' mint azt bizonyos szükséged kívánja, a 'Könyörgésnek Lelke – is diktálja: mert mint az édes Anya még szólni nem tudó vagy most tanuló gyermekének rebegését is megérti és kedvelli, úgy megérti 's kedvelli az Isten – is az ő fiának és leányinek könyörgéseiket, ha azok nem a' maga szavaival vagynak – is és lésznek formálatva”.⁵⁰ Rimaszombati Kazai János példaadás céljából írta imádságait. „Írtam ezeket, nemhogy ezekkel élj, hanem ezek szerint rendeld Isten eleibe gondoskodásodat, mert szíved bibéit s kívánságit nem tudom, hanem Te és a Kegyelemnek Lelke tudja, nem lehetett hát kívánságidat könyörgésbe foglalnom.”⁵¹

⁴⁸ H.H. FRANCKE: *Rövid és együgyű de Fundamentamos Út mutatas*. Halle 1711. III.rész. 7.§ és 11.§-ből.

⁴⁹ *Lelki igazgatás a betegségben*. 1700. Bev.

⁵⁰ *Arany Tsésze*. 1701. Bev.

⁵¹ RIMASZOMBATI KAZAI: im. 15.

A szabad imádság gyakorlata nem csökkentette, hanem inkább serkentette az imádságirodalmat. A virágzást jól jelzi, hogy a vizsgált időszakban két imádságelméleti munka is napvilágot látott. Ha a 18. századi protestáns imádságot meg akarjuk ismerni, feltétlenül figyelembe kell vennünk ezeket a „műfajelméleti” munkákat, bár azt is látnunk kell, hogy ezek a munkák nem irodalomtörténeti, hanem teológiai szempontból vizsgálják az irodalmat.

Az első Szathmári (Szakmári) Pap János munkája, terjedelmes, harminc fejezetből álló könyv. Címe: *„Kegyes ajakak áldozó tulkai és azok megáldozásának Igaz Tudománya, Mellyet azokról az az, az Imádságról, Annak mivoltáról, Hasznáról és mindennapi elkészítésének módgyáról, az Isten beszédéből össze szedegettetett”* a szerző.⁵² Szathmári Pap János⁵³ a 17-18. század fordulójának neves lelkésze volt. A magyar cartesianizmus legkiemelkedőbb képviselői közé tartozott. Éppen ezért meglepő talán, hogy ő írt imádságelméleti könyvet. Viszont életének eseményeiből jól kitűnik, hogy az orthodoxia ellen támadó cartesianizmus hogyan kapcsolódik össze a kibontakozó pietizmussal. 1657-ben Szatmáron született, itt végezte alsóbb iskoláit, 1680. február 28-án a leideni, majd 1681-ben a franekerai egyetemre iratkozott be. Már Leidenben megjelent két teológiai-filozófiai munkája (*De aeternitate Dei*. Leiden 1681. – *Disputatio theologica causam Sp. S. victricem demonstrans*. Leiden 1681.) Franekerai disszertációja különösen is érdekes (*Philosophia prima seu metaphysica brevibus aphorismus delineata*. Franekera 1682.) Benne nemcsak a cartesianus filozófia győzelme deklarálódik, hanem egy új hatás is jelentkezik. Szabó Géza szerint ez a könyv „nemcsak Descartes szellemét terjeszti magyar földön, hanem Poiret gondolatmenetének is propagálója”. P. Poiret (1719) a századforduló különleges figurája volt.⁵⁴ Előbb a cartesianizmus híve, majd Kempis és Tauler hatására misztikus tanításokat vallott és pietista irányú tanítást képviselt. Arnold Gottfried mellett korának legképzettebb misztikusa volt, aki a passzív *ratio*-t, az irracionális megismerést igazolja Descartes aktív ratiojával szemben, mely szerinte kioltja az eleven életet és a dolgok lényegét képtelen megközelíteni. Az igazi megismerésre, mely a tények igazi mivoltába képes behatolni, csak a passzív, szemlélődő lélek képes Isten beavatkozása mellett, az érzéki tapasztalat nyújtotta anyag alapján.⁵⁵ P.

⁵² RMK I. 1727. Vö. INCZE G. im 64.

⁵³ ZOVÁNYI Jenő: *Teológiai Ismeretek Tára*. Mezőberény, 1901. 3.köt. 254.

ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor: *Egyháztörténeti Lexikon* (a továbbiakban: Zoványi: EIL) Bp. 1977. 576.

⁵⁴ SZABÓ Géza: im.132.

⁵⁵ Fő munkája: *De eruditione solida, superficialia et false*, 1692.

Poiret pártfogoltja volt A. Bourignon (1616-1680), a 17. század egyik legérdekesebb misztikus egyénisége. Karitativ munkája, mély líraiságú irodalmi tevékenysége a pietizmus előzménye. Elragadó szépségű műveit is Poiret adta ki 25 kötetben.⁵⁶ Szathmári Pap bizonyára Bourignont is jól ismerte, hiszen nem sokkal azután érkezett a franekerei egyetemre (1681. dec.1.), mint ahogyan Bourignon után Franekera felé elhunyt (1680. okt.30.). Szathmári Pap tanuló társa volt Ifj. Köleséri Sámuel (1663-1732) is, a neves orvos és természettudós, kinek filozófiai természetű, a cartesziánus eszmékkel átítatott írásai hasonló hatásokról árulkodnak.

Szathmári Pap János külföldi tanulmányai után Nagybányán, majd 1685-től Székelyudvarhelyen lett iskolaigazgató. 1689-ben Zilahon, majd pedig Dézsen lelkész, később ugyanitt esperes is. 1696 májusában Kolozsvárra választották lelkésszé. Megválasztását valószínűleg egyengette Szathmárnémeti Sámuel (1658-1717), aki 1695 őszétől a kolozsvári kollégium teológiai tanára, korának egyik legkiválóbb teológusa volt. Barátságukat nemcsak az igazolja, hogy Leidenben és Franekerában tanuló társak voltak, hanem az is, hogy Szathmárnémeti Sámuel írt köszöntő verset két korábbi munkájához, sőt ehhez az imádságos könyvhöz is. Később Szathmári Pap János Kolozsvárra is esperes lett. 1699-ben „*Újlesztendei ajándék*” címen adta ki prédikációit. Kolozsvárra halt meg 1708-ban.

Szathmári Pap János imádságelméleti könyve 1707-ben készült, az előszót „első napján Bőjtmás havának” írta. A könyv anyaga először prédikációkban hangzott el, hiszen az itt elmondottakat „a’ kegyesség gyakorlására oktató, Tanításokban foglalván, ez előtt élő nyelvvel, mostan pedig írásos által közönségessé vött Szathmári Pap János”. A könyvet gr. Teleki Mihálynak (1671-1720), Rákóczi erdélyi fő árendátorának, majd jelentős feladatokat teljesítő főtisztjének ajánlja „ez igen nehéz és mostoha időben, mellyekben mint a’ tűzből ki-vetett vas az elő és a’ pöröly között nem csak el-lapulunk, de majd teljességgel el-fogyunk”. Az ajánló levél is erről panaszkodik: „Jutottunk ugyan-is oly időkre, mellyekben ha valaha, méltán mondhattuk, hogy dolgainkat ’s életünket, csak az imádság tarttya.”

A Kegyes Olvasóhoz intézett előszóban elmondja, hogy az imádság elméletével korábban nem foglalkoztak a teológusok, csak gyengén, majd mondgyam mulólag illeték; sőt némelyek az ezekről való írást és tanítást, Theologia Operum, Cselekedetek tudományának nevezték. Ő most azért írja a könyvet, mert lelkészi gyakorlata győzte meg arról, hogy szükséges volna az embereket a tudomány mellett ... a szent életnek gyakorlására igazítani.

Szathmári Pap János mégsem merev előírásokat, gazdag imádságformatant ír. Inkább az imádság teológiai fogalmát, az imádkozó ember belső és külső maga-

⁵⁶ KLOSE: *Zeitschrift für hist. Theol.* 1891.

tartásának formáit tárgyalja. Ez is a pietizmus új szemléleti módjának hatása. A formai kérdésekre csak a könyv harmadik fejezete utal, melyben az imádság neveit veszi sorra és megkülönbözteti a könyörgést, a kérést, a hálaadást és a kívánságot. Nem beszél viszont az imádság belső részeiről, stilisztikailag jellemző formáiról. Mindössze a *Miatyánk* példáján mutatja be a helyes imádság tökéletes és követésre méltó formáját. – Könyvének előszava szerint azt is tervezte, hogy gyakorlati példákon, imádságokon keresztül mutatja azt itt kifejtett elvek gyakorlati megvalósítását. „Akartam végre, némelly jó akaróim kívánságára némelly szokott imádságaimat, a’ tanításokhoz toldani, de a’ papiroson és a’ kölcségben való megfogyatkozások attól mostan elrekesztett.”

A másik imádságelméleti munka Borosnyai Nagy Zsigmond (1706-1774) nagyenyedi professzoré. Címe: „*Az igaz keresztyén Embernek Papi Tisztiról, Annak pedig legnemesebb részéről úgy mint a könyörgésnek tudományáról írt rövid tracta.*”⁵⁷ A könyvet 1736-ban Amsterdamban adta ki és itt nyomtatta Hendrick Smets nyomdász. A „rövid tractának” mondott könyvecske csaknem 300 lapnyi terjedelmű. A munka 1786-ban, Borosnyai halála után új kiadásban ismét megjelent. Borosnyai Nagy Zsigmond⁵⁸ is remekül képzett teológus volt. Miután itthon elvégezte iskoláit, hosszú külföldi tanulmányútra ment. 1731 szeptemberében iratkozott be a leideni egyetemre. Az 1734-35-ös iskolai évet Franekerában töltötte, majd Utrechtbe ment és itt szerzett 1736-ban teológiai doktori minősítést. Hazatérése előtt írta latin nyelvű teológiai értekezéseit⁵⁹, melyek külföldön jelentek meg. Itthon 1738. január 15-én iktatták be az akkor már neves teológusnak számító Borosnyai Nagyot a nagyenyedi tanári állásba. A nagyenyedi Bethlen Kollégium nehéz korszaka ez. Nehezen heverte ki a labancok pusztítását és tekintélyes vagyona megmentéséért is sok harcot kellett folytatnia az ellenreformációval.⁶⁰ Borosnyai Nagy Zsigmond együtt szenvedett az iskolával. Beiktatása évében egészen ártatlanul és minden indoklás nélkül fogságba vetették, ahonnan hamarosan kiszabadult. Tanártársaival együtt azt követelte, hogy a csupa világiakból álló erdélyi főkonzisztórium helyett az erdélyi egyház igazgatását a világiak és az egyháziak egyenlő arányban végezzék. A kor szokásainak megfelelően halotti beszédek egész sorát mondta Erdély előkelői felett és több üdvözlőverset írt. Kiadta tanítványainak értekezéseit,

⁵⁷ PETRIK I. – OSzK. 319.000.M. szám alatt

⁵⁸ ZOVÁNYI J. Et.Lex 1877/92-93. – SZINNYEI J.: MI.I.

⁵⁹ *De holocausto Jephthae virgineo.* Frankera. 1736. – *Disputatio historica ad illustriora quadam scriptorum antiquorum de Domino mastro J.Christo testimonia.* Franekera. 1735. – *De testamentis ad pias causas.* Franckera. 1735. – *De prima symboli apostolici adorationem.* I-II. Franeker. 1735. III. Utrecht, 1736. – *De prima symboli apostolici origine et perfestione.* Utrecht, 1736.

⁶⁰ P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* 1868.

melyeknek megírásában bizonyára ő is tevékenyen részt vett (*De libris ref. Ecclesia symbolicis*. Claudiopolis, 1745). Nagyenyeden, 1774-ben halt meg.

Imádságelméleti kézikönyvét még külföldi tanulmánya alatt, 1736-ban írta. Ajánlásában szinte az egész erdélyi arisztokráciát felsorolta, köztük az imádságíró Bethlen Katát, „Teleki József Úr árva özvegyét” is. A könyvet „A keresztyén olvasókhoz való elől-járó beszéd” vezeti be, mely szerint „minden igaz keresztyén ember ez hármias Tisztre hivatott, úgymint Próféta, Királyi és Papi Tisztre”. A keresztyén embernek ez a státusa biztosítja a szabad imádkozás lehetőségét. „A magános könyörgő embernek ... nagyobb szabadsága vagy on arra kell mindazonáltal igyekezni, hogy minden ember a könyörgésnek lelkével írjon, s tudjon magától minden alkalmatosságra könyörgést formálni, mert ez az igaz keresztyén embernek papi tiszte. Vadnak ugyan sok könyörgéses könyvetskék, de hátha azok elvesznének, sokan nem tudnának könyörögni. Nem a végre irattak azok, hogy senki másképpen ne könyörögjön, hanem hogy tanuljon ki-ki magától is olyan foháskodásokat formálni. Az én célom is ebben az egész könyvetskében az, hogy minden tudhasson magától minden alkalmatosságra rövid és buzgósgás foháskodásokat formálni és ne kénytelenítessék mindenkor a könyörgések könyvre szorulni 's futni” (162-163). Így tehát Borosnyai Nagy célja a szabad imádkozásra, az önálló imádságalkotásra való nevelés. Ezzel a könyvével lényegében a kötött imádságtól való szabadulást akarja munkálni: „Nem is az az én tzelóm, hogy valakit formákhoz szoktassak, hanem inkább az, hogy azoktól valamennyire elszoktassak, hogy így a Templomban, Házadban, úton és munkáid között is magadtól, mint igaz keresztyén, mint Istennek Papja, igaz könyörgéseket tudj formálni, s ne kellessék mindjárt mindenkor a' Mennyei tárház koltsára futni; mert ha ahhoz szalad s az el talál veszni, hogy-hogy tudod megnyitni a menyeknek országát, ha a másét, elveszted, magad koltsod nincsen?” Az utóbbi hasonlat Szathmárnémeti Mihálynak nagy sikerű imádságos könyvére „*A mennyei Tárház Kultsa*”-ra utal, mely 1673-ban Kolozsvárott jelent meg először, és amikor ezt Borosnyai leírta, már legalább tíz kiadásban hagyta el a sajtót.

Annak ellenére, hogy a könyv célja az imádságformák megtanítása, mégsem az imádság műfaji szabályaival foglalkozik. Nem szigorúan szabályokat ír le, formákat határoz meg. Szerinte az imádság „az embernek az ő Istenével való alázatos 's bizodalmas beszélgetése” (3-4). Ennek a beszélgetésnek lényege „az Istennek általunk való igen alázatos megszólítása, azok felől a' dolgok felől, a' mellyek fundáltattak az ő velünk tött kegyelmének szövetségében” (11). Tehát az imádság lényegének a szabad, kötetlen lírai meditációt tartja, és ez nemcsak Borosnyai Nagy véleménye, hanem az egész koré. Borosnyai Nagy könyve – a

hosszabb teológiai fejtegetések tán – csak a negyedik részben beszél az imádság részeiről, de itt is nagyon szűkszavú. Szerinte az imádság hat fő részből áll:

1. „Az Istennek segítségül való hívásából.”
2. „Az Istennek megszólításából.”
3. „Az Istennek ditséretéből, és az ő tökéletességeinek hirdetéséből.”
4. „Az elvett jókért való hálaadásból.”
5. „Az el-vejendő jókért való könyörgésből.”
6. „A’ meghallgatásért való bérekesztő igékből.”

Ezen túl Borosnyai Nagy nem foglalja szabályokba tanácsait. „A’ magános könyörgéseknek mesterséges Regulákat írni, a’ mellyekhez szabattassanak bajos is”. Megindokolja, hogy miért: „mivel tudja Isten mind azoknak sziveit, a’ kik tiszta elmével járulnak hozzája, esméri ő nyögésüket minekelötte szájukat feltáranák, sőt gyakran ha az Istennek félelméből származnak, jóllehet, mester-ség és rend nélkül adatnak elé, inkább meghallgattatnak Istent mint ama’ nagy mesterséggel, szép renddel, tzifra tzikornyás s fülbemászó világi stílussal, sok munkával kidolgozott könyörgéseket”. (57) Ezért a munka lényegében teológiai fejtegetés az imádságról.

A protestáns főnemesi imádságírók munkái

Az imádságírók között Báthori István óta gyakran ott találjuk a főnemesi osztály literátus képviselőit. Elég, ha a 17. századból Nádasdy Pál, Kemény János, Illésházi Gáspár⁶¹ nevét említjük. 1670-ben maradt ránk az első női főnemesi imádságíró műve, az „*Istennel való magános Beszélgetés*”.⁶² De a főnemesi imádságirodalom felvirágzása a 17-18. század fordulóján kezdődött és a 18. század közepéig tartott. Értékükre már Révész Imre⁶³ is felfigyelt és többekévéb az irodalomtörténet-írás is foglalkozott vele. Ezért a fenti stílus és műfajelemzésnél nem belőlük válogattam példákat, bár minden kétséget kizáróan magas művészi színvonalú alkotások.

Ennek a kivirágzó főúri imádság-irodalomnak, kora szellemi képét tükröző, szubjektív lírai-vallomásszerű emléke II. Apafi Mihály „*Magános könyörgései*”

⁶¹ (*Áhítatos és Buzgó Imádságoc...* Csepreg 1631) RMK I. 598. – INCZE: 150. Keménynek „a Tatárország-i Chám Rabságában... Chrim országébéli lakóhelyén, Bekcze Saárán nevű város felett köszikla tetjén építettett Sido városban” szerzett imádságait MEDGYESI Pál a „*Sok jajjokban... merült feneklett szegény igaz magyarok egy-néhány kersergő siralmái*” c. munkájában (1658. RMK I. 934.) – INCZE G.: *Egyházi Ért.* Bp. 18.sz.

⁶² Kolozsvár 1670.

⁶³ PSz 1924. 81.

(1690)⁶⁴. A hét imádságból álló kéziratos imádságoskönyv a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárában maradt ránk. A könyv sok hasonlóságot mutat Bethlen Kata imádságaival, sőt van, ami szószerint egyezik („Orvossággal élni akaró Ember Imádsága, hogy Isten megszentelje az Orvosságot.”).

Bár Rákóczi Ferenc katolikus vallású volt, mégis itt kell megemlékeznünk imádságairól.⁶⁵ Felekezeti jellegük miatt is ide sorolhatók ezek a hazafias, lírai hevületű imádságok. A legismertebb az 1703-ban szerzett tábori könyörgés, mely nyomtatásban többször is megjelent.⁶⁶ A másik két Rákóczi-imádság csaknem ismeretlen. Az egyik egy ütközet előtt elmondott beszédhez csatlakozik, a másik, mely három zsoltár (30. 40. 45.) fordításával maradt fenn, a nemesi Társaság különböző felekezeti tagjai számára készült reggeli ima. Más imádságairól is tudnak a fejedelemre vonatkozó források. „A fejedelem minden imájából sugárzik az igazságtudat: a bűnbánat bensősége ötvöződik bennük a kegyelem, az isteni segítség bizonyosságával. Vallásosság és politikai meggyőződés összefonódásáról tanúskodnak, inkább a publicisztikai irodalomba illenek, mint valamilyen katolikus imádságos könyvbe.”⁶⁷

A főnemesi imádságirodalom jeles alkotása Petrőczy Kata Szidónia két Arndt-fordítása is („*A kereszt nehéz terhe alatt elbágyatt sziveket élesztő jó illatu XII lilium*” Kolozsvár, 1705. – „*Jó illattal füstölgő igaz szív Lőcse*, 1708.), mivel a személyes vallomás erejével magyaráítja Arndt szavait. A Tizenkét Lilium előljáró beszédében, miután fogságának helyzetét vázolja, elmondja, hogy Arndt szavait sorához képest válogatja, „azzal vigasztalván magamat gyámoltalanságomban”.⁶⁸

A főnemesi imádság leghivatottabbja Bethlen Miklós. Imádságos könyve⁶⁹ a műfaj csúcspontja. A fogságban írt imádságok pátosza, lírai feszültsége, biblikus tömörsége a magyar próza egyik remekévé avatja ezt a kis könyvet. Benne a barokkos cikornyák helyett az őszinte vallomás erejével áradó érzések uralkodnak. Nyelve az élő beszéd ritmusára, közvetlenségére utal, hiszen feliratai szerint

⁶⁴ KRISTÓF György: *II. Apafi Mihály fejedelem könyörgései könyve*. Erd. Muz. 1930. 49-68. – JAKAB Elek: *Az utolsó Apafi*. Magyar Tört. Tár XXI. 1875. – Az imádságos könyv szövegét kiadta: Ifj. BARTÓK György: Erd. Ref. Szle. 2.évf. és KRISTÓF György. Kolozsvár 1931.

⁶⁵ DÉZSI Lajos: *Rákóczi Imádsága*. In: *Századok*. 1904. 721-722. – FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és művei*. In: *Kath. Szemle*. 1904. 321-337., 421-434. – ESZE Tamás: *II. Rákóczi Ferenc imádságai*. In: RE 1953. 12.sz. 6-9.

⁶⁶ *Alázatos imádság*. Debrecen, 1703. – H.n.1704. – Nagyszombat, 1704. – H.n.1705. Újabbban: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. 2.köt. 634.kk.

⁶⁷ Mindkettő szövege jegyzetekkel: ESZE Tamás: im. In: RE 1953. 12.sz. 6-9.

⁶⁸ RMK I. 1704. I. 1707. – INCZE: ism. 61-62. – ANTALFFY Endre: *Petrőczy Kata Szidónia élete és művei*. Bp. 1904. – RIMEG Ödön: *Pekry Lőrincné, br. Petrőczy Kata Szidónia élete és költészete*. Marosvásárhely, 1905.

⁶⁹ SZÁDECEZKY Lajos: *Gr.Bethlen Miklós rabságban írt emlékiratai, imádságai*. In: *Budapesti Szle*. 1923. – GYENIS Vilmos: *Bethlen Miklós imádságos könyve*. In: *Itk*. 1957.

elmondásra készültek (pl. „Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom maga személyem és hozzátartozóimért”). Bennük önmagáról, életének eseményeiről vall, ezzel is előkészítve *Önéletírását*.⁷⁰

Ráday Pál *Lelki hódolása*⁷¹ lényegében átmenet a közhasználatra készült imakönyvek felé. Bennük nem személyes lírai vallomásról van szó. 1706-ban készült kézirata szerint „az eő Kedves Edes Házas Társának Ntes Kajaly Clarának kedvéért és hasznára Deákbul Magyar nyelvre fordított” imák ezek. Valószínűleg a családi istentiszteletek számára készültek. A 18. század folyamán, 1710 és 1795 között 16 kiadásban jelentek meg.⁷² Hasonló népszerűségnek örvendett II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának imádságos könyve.⁷³ Révész Imre szerint „tizenöt további kiadást ért meg egészen 1910-ig.” Imádságos könyvében a férjével sorközösséget vállaló asszony szenzibilis lírai vallomása szólal meg.

Több kéziratos imádságos könyvről is van tudomásunk főnemesi szerzőktől. Forgách Simon kuruc tábornagy „*Győzhetetlen és minden testi és lelki ellenséget meggyűző fegyver*” címen írta le imádságait.⁷⁴ Révay Erzsébet (Petróczi István-né) imádságos könyve sajnos elégett,⁷⁵ ellenben Zay Anna (Vay Ádámné) imádságos könyve ránkmaradt, mint érdekes dokumentuma ennek a műfajnak.⁷⁶

A főnemesi imádságirodalom utolsó felvirágoztatója Árva Bethlen Kata volt. „Imádkozni nem kellett megtanulnia – írja róla Révész Imre – mert hiszen énjének olyan veleszületett megnyilatkozása volt az imádság, mint a virágnak az illatozás.” Halála évében jelent meg 16 költői erejű, 1742 és 1751 között írt imádsága.⁷⁷

Bethlen Kata tudatos imádkozó volt. A puritán és a pietista hagyományokon felépülő kegyessége *Önéletírásának* számos részletében kibomlik, ahol monda-

⁷⁰ Szövege: Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bp. 1955. 2.köt. 154-233. V. WINDISCH Éva jegyzetei.

⁷¹ *Lelki hódolás*. 1715. – Ráday Pál *Iratai*. 1-2.köt. Bp. 1955-1961. – FERENCZY Sára: *A Lelki hódolás első kézirata*. In: EphK. 1909. 422-433. – GORZÓ Gellért: *Ráday Pál imádságai*. In: Itk. 1915. 151-172., 596-604.

⁷² SZELESTEI NAGY László: *Ráday Pál Lelki hódolás című művének kiadásai*. In: *Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*. Szerk. ESZE Tamás. Bp. 1980. 427-432.

⁷³ *Bujdosásának emlékezet köve*. Lőcse 1726. – RÉVÉSZ Imre: P.Sz. 1924.

⁷⁴ THALY Kálmán: *Ghimesi gr. Forgách Dimon mint író*. In: *Századok* 1882. – vö. *Irodalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok a Rákóczi korából*. 1889.

⁷⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. 1-14.köt.* Bp. 1891–1914. (A továbbiakban: Szinnyei im. – a megfelelő kötetben.) Itt a 11.köt. 843.

⁷⁶ FERENCZI Zoltán: *Kurucz Vay Ádámné, báró Zay Annak imádságos könyve*. In: Itk. 1925.

⁷⁷ *Védelvező erős pais*. Szeben. 1756. – Széki gr. Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos. Bp. 1922. – HEGYALJAI KISS Géza: *Árva Bethlen Kata*. Bp. 1922. – KISS Tamás: *Árva Bethlen Kata*. In: PSz. 1939. 451-461. – *Bethlen Kata önéletírása*. Bev. SÜKÖSD Mihály. Bp. 1963. – MARKOS András: *Árva Brethlen Kata vallástétele és önéletírásának kiadatlan töredékei*. In: Itk. 1970. 1. 67-75.

nivalója szinte önkénytelenül is imádságba torkollik. Imádságaiban a lírai elmélkedő irodalom régi hagyományaihoz és gyakorlatához nyúlik vissza, míg a puritán és pietista kegyessége alkalmat ad nőiesen érzékeny lírai vallomásainak kifejezésére.

A protestáns lelkészek imádságos könyvei

A 18. századi imádságirodalomnak ismeretlenjei ezek a könyvek. Egykor sokszor olvasott és sokszor kiadott könyvek voltak, mindennapi használatra szánt imákkal az élet különböző alkalmaira. Ezeknek az imádságos könyveknek összegyűjtése, valamint feltárása feltétlenül szükséges az imádságirodalom vizsgálatához. Bennük prózairodalmunk jelentős alkotásai rejtőznek. Nyelvi erejük, áttüzesedett lírai fogalmazásuk irodalmi nyelvünk kialakulása szempontjából is fontossá teszik ezeket az alkotásokat.

A gazdag, szerteágazó anyagban meglehetősen nehéz a tájékozódás, hiszen a bibliográfiai feldolgozás is várat magára. A 17. századi imádságok újabb kiadásai is módosítják a képet, hiszen ebben a korban is népszerűek voltak az előző század legjobb imádságos könyvei. Diószegi Kiss István *Lelki Fegyvere* (1666), mely a Van Diest Henrik által németből hollandra fordított imádságok magyar változata, a 18. században végig népszerű maradt (1703, 1723, 1751, 1761, 1765, 1790, 1794. kiadásait ismerem) és még 1851-ben is újra kiadták. Ugyanígy népszerű volt Szathmárnémeti Mihály imádságos könyve, a „*Mennyei Tárház Kultsa*”, melyet Borosnyai Nagy Zsigmond is úgy emlegetett, mint amihez minden imádságra szoruló oda menekül, de a 18. században kiadták Szőnyi Nagy István (*Mátyrok coronája*), Keresztúri Pál (*Mennyei társalkodások*), Kun István (*Het-Napi Úti-Tars*), Técsi Miklós (*Lilium Humilitatis*) imádságos könyveit is. Balassi Bálint és Rimai János *Istenes énekeit*, melyeket „egynéhány új imádságokkal” megtoldottak, a 18. század folyamán 14-szer adták ki, és volt olyan év (1744), hogy kétszer is. Így az imádság gyakorlatában, közzírlést formáló munkájában ezeknek a régi imádságoskönyveknek az utóéletét is figyelembe kell vennünk.

A 18. század első felének imádságirodalmában jól elkülöníthetők a pietista evangélikus lelkészek munkái. Előkészítője ennek Id. Ács Mihály *Aranylánca*⁷⁸, mely a század egyik legnépszerűbb imádságos könyve volt (kiadásai: 1701, 1706, 1708, 1726, 1734, 1747, 1748, 1752, 1760, 1781, 1793). A pietisták magukénak érezték ezt az imádságos könyvet, hiszen az 1734-es jénai kiadáshoz

⁷⁸ Lőcse. 1696. RMK I. 1489. – PAYR Sándor: *Öreg Adáh Mihály*. In: Ev.Egyh. és Isk. 1898. 2-4., 14-17., 28-31., 43-44., 52-54., 63-64. – ESZE Tamás: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*. In: *Egyháztörténet* 1943. 84. – SÓLYOM Jenő: *A két Ács Mihály*. In: Itk. 1963. 55-58.

Bárany György írt „hasznos előljáró beszédet”, sőt Fábri Gergely vagy Sartorius Szabó János átdolgozta „*Arany Lántz veleje*” címen „az oskolákban olvasni s imádkozni tanuló magyar ifjúság s egyéb hivataljához látó keresztyén ember kedvéért, egynéhány imádságból álló drága függővel meg bővítve” (1752). Az első kiadás előszavát Lövey Balázs, tudós győri evangélikus lelkész írta, melyben arról panaszkodik, hogy „Alig találhatik egy vagy- is két Magyar Imádságos Könyvetske, melyet Religionkon való Ember botsátott volna ki”. Ács Mihály az előszóban így indokolja a könyvet: „Istent ezzel az Arany Lánczzal hozzánk kapcsolhassuk, és nálunk tovább is megmaraszthassuk, mi pedig a’ keresztyéni szent életben meg maradhassunk, s az örök dicsőségre juthassunk.” A könyvben minden napra való reggeli és esti imákat, úrvacsorára való imákat, valamint „ez világi keresztet könnyebbítő imádságokat” találunk.

Torkos András imakönyve, az *Engesztelő áldozat*⁷⁹ azért készült, hogy őszinte, bensőséges hangú imádkozásnak példaképe legyen. Az előszó szerint olyan nagy a szükség imádságos könyvekben, hogy sokan már az úrvacsorához is könyv nélkül mennek, mert ilyent drága pénzért sem lehet kapni. A könyv Wázsonyi Márton előszavával Schwáidli Mihály költségén jelent meg. A kiadó pártfogó Torkos sógora volt „Győr megye juratus assessora és Győrött a belvárosban nevezetes kereskedő, az ekklesiának régi és érdemes főpatronusa”. A 620 oldalas könyvben reggeli-esti imák, ünnepségekre, az élet különböző alkalmaira, bűnbánatra és a betegség között elmondandó imákat találunk. Kiadásai: 1736, 1740, 1764, 1786, 1787.

Hegyfalusi György imakönyvét, a *Centifoliát*⁸⁰ tartják a legszebb evangélikus imádságos könyvnek. A különleges lírai szépségű imádságos könyv egy része versben íródott. Ajánló szavait a gyászban ülő Sion leányához, Sáron rózsájához intézi, vigasztalásul az üldözésben. Sartorius Szabó János imakönyvének lényegét címe árulja el „*Szent penitentiára serkengető Magyar Lelki Órának Harmadik fertálya és része, avagy olyan drágálatos könyvetske, amelyben az Arany Lántz egészében benn van, az Engesztelő Áldozatból pedig sátorosd és egyéb ünnepekre való könyörgések ... németből magyarra fordított imádságok és három deák ékes énekkel együtt.*”⁸¹

A dunántúli református lelkészek is jelentős műveket alkottak, időben első ezek között a nagyon sok kiadást megért *Arany Tsésze*⁸², mely talán Ónodi Sá-

⁷⁹ Halle. 1709. RMK I. 1759. PAYR: *Magyar pietisták*. 40.

⁸⁰ H.n. 1929. PAYR: im. 27., 40.

⁸¹ Wittenberg. 1732. 205.

⁸² H.n. 1701. OszK. 319614. – Az előszó végén OSBP talán „Ónodi Sámuel bicskei pap” – vö. BÍRÓ-BUCSAI TÓTH-VARGA: *A magyar református egyház története*. Bp. 1949. 241. szerint vértessaljai esperes volt, de szerintük a könyv 1750-ben jelent meg és Ónodi másik műve „*Házi és egyházi magános rövid könyörgések*” (1780).

muel bicskei lelkipásztor munkája. Ezeknek a hétköznapi, vasárnapi és ünnepi imádságoknak az a célja, hogy „a’ Hívő Ember mint Lelki Pap Reggel és Estve jó illatot szerezhet és bocsájthat-fel az Isten eleibe, amaz Arany Oltáron a’ Jézuson”. Csuzi Cseh János győri lelkész és orvos volt. *„Isten eleibe felvitt lelki áldozat”*⁸³ címen írt imádságos könyvet, melyben templomi szolgálatra alkalmas imák találhatók. Besenyei György, aki Komáromi Csipkés György fordítása alapján hozzászólott a Biblia lefordításához, két imádságos könyvet is ránk hagyott. Mint madari (Komárom megye) lelkész írta és adta ki a *„Keresztyéni községes könyörgés”* (1743) és a *„Háborui könyörgések”* (1745) című imakönyveit. Az utóbbi az osztrák örökösödési háború idején jelent meg.⁸⁴

A felvidéki református imádságos könyvek közül Rimaszombati Kazai János: *Noé galambja*⁸⁵ érdemel figyelmet, mely Szenci Molnár Albert zsoldárainak bártfai 1708-as kiadásához (RMK I. 1741) készült imádságos könyvek. Az imádságok nyelvi, teológiai világa a pietizmus erős hatásáról tanúskodnak. A köznemesi rétegekből is kerültek ki olyan imádságírók, akik nem egyéni vallomásaikat írták meg, hanem a kor egyetemes papság-elve alapján gyülekezeti célokat tartottak szem előtt. Ezek között kell megemlíteni Aranyosmeggyesi Sámuel hetényi jegyzőt, akinek 1737-ben megjelent munkája több kiadást is megért.⁸⁶

Helymegjelölés nélkül jelent meg az *„Isten eleibe felbocsátott Lelki jó illatokkal tellyes Arany Temjénező”* (1701)⁸⁷, mely szintén nagy sikerű imádságoskönyv volt, hiszen egyes részeit még századunkban is ismerték és használták. Stílusa eltér az eddig ismertetettektől – imádságai ABC rendszerre, a szinonimák halmozására épülnek; helyenként szokatlan plasztikus képekkel (pl. Isten a reménység vasmacskája, Krisztus a mennyország lajtorjája stb.), máskor fárasztó monotonssággal.

Tizsántúlon, Kabán volt lelkész Szikszai P. Sámuel, amikor imádságos könyve (*„Mennyország útja”*) 1702-ben megjelent⁸⁸. Incze Gábor így jellemzi imádságait: „Színes a nyelve, de nem kábító, a képei közvetlenek és biblikusak, az imádságok vigasztalásban végződnek”. Könyve hatvan imádságot tartalmaz, nem templomi, hanem magánhasználatra szánva azokat.

⁸³ Győr, 1736. Sator ny. 521.

⁸⁴ ZOVÁNYI: EIL 76. – SZINNYEI: im. – BÍRÓ-BUCSAI TÓTH-VARGA: 237., 242. – BÁRÁNY József: *Nagymegyeri Besenyei György kéziratoss bibliafordítása*. Bp. 1885.

⁸⁵ Bártfa. 1708. – Újra kiadta INCZE Gábor 1944.

⁸⁶ *Igazságnak áldozatja*. 1737., 1747.

⁸⁷ RMK I. 1641. INCZE G.: 63-64., 185-187.

⁸⁸ Bártfa. 1702. RMK I. 1643. Zürich. 1742. – INCZE Gábor: uo. 187. – ZOVÁNYI: EtL (1977) 602.

Talán még a század első felében jelent meg Szathmári Paksi István imádságos könyve Debrecenben⁸⁹. A későbbi tiszántúli püspök 1747-től működött Debrecenben, mint tanár.

Figyelemre méltó volt a 18. század első felében az erdélyi imádságirodalom is. Elsőnek Pápai Páriz Ferenc imádságos könyveiről kell beszélünk. Pápai Páriz már inkább orvos és tanár volt, mint pap; mégis több teológiai vonatkozású munkát írt. A „*Pax sepulchri*”⁹⁰ lényegében Moller Márton (1547-1606), a wittenbergiektől kilvinizmussal vádolt görblitzi főlelkész egyik munkájának fordítása⁹¹, melyet már korábban Zólyomi Perina Boldizsár is lefordított. A munka fő mondanivalója, a halállal való szembenézés, az örök élet vigasztalásának keresése. „*Pax crucis*”-át⁹² „Nagyenyed romlott Collegiumának hamva és kőpora között” írta. Lényegében zsoltárparafrázisok ezek, melyek 1708 és 1710 között készültek.

Patai Balogh János betegeknek készült imádságos könyve a *Lelki igazgatás a betegségben*⁹³. A később Bogáton és Szászvárosban lekipásztori tisztelet viselő Patai Balogh még hollandiai tanulmányai alatt fordította, számunkra ismeretlen forrásból ezt a könyvecskét úgy, hogy „az Christus Jesus országának terjesztésére igyekező böcsületes magyar atyámfiaitul tanácsot kérttem ez kis munka felől, javallották, hogy közönségessé tegyem.” Szathmári Paksi Mihály két könyörgése⁹⁴ A.F. Lampe (1683-1728) utrechti professzornak Bánya István által magyarra fordított „*Gileadi balsamom a döghalál ellen*” című művének függelékeként jelent meg. Makrai Sámuel Gerhardt imádságaiból fordít egy csokorra valót „*Kegyességnek mindennapi gyakorlása*” (Kolozsvár, 1744) címen, Váradi Ferenc pedig az „Isten eleibe felbocsátandó könyörgések és hálaadások” (Kolozsvár, 1745) című imádsággyűjteményt teszi közzé.

Az imádság gyakorlata a 18. század első felében

Bár az irodalomtörténeti kutatás hagyományos módszereivel nehezen vizsgálható, mégis beszélni kell a kor imádság-gyakorlatáról is, mint az irodalom

⁸⁹ *Hat napra való vallástevő vagy paenitentias könyörgések.* Debrecen, én. – ZOVÁNYI: EtL 574. – SZINNYEI: im.

⁹⁰ Kolozsvár, 1698. RMK I. – INCZE: 140-141.

⁹¹ 1776. – forrása M. Moller: *Manuale de preparatione ad ortem. – Heilsama und sehr mitzliche Betrachtung, wie ein Mensch christlich Leben, und Seiliglich sterben soll* (1593). – ZÓLYOMI PESINA Boldizsár: „*Manuale, az az Kézben hordozható könyvetske.*” Lőcse 1614. RMK I. 450. – vö. INCZE: 140-141.

⁹² 1710. Kolozsvár. RMK I. 1775. – INCZE: im. 191-192.

⁹³ Utrecht. 1710. RMK I. 1571. – INCZE: im. 183-184. – ZOVÁNYI: EtL 459.

⁹⁴ *A döghalálnak idejére alkalmazott két buzgó könyörgések.* Franekera. 1741. SZINNYEI: im. – ZOVÁNYI: EtL 575-576.

hatásáról és eltérő talajáról. A családi, házi istentiszteleteknek, mint „történelem alatti” eseményeknek kevés írásos nyoma van ugyan, mégis elegendő forrás áll rendelkezésünkre annak a megállapításához, hogy a magyar protestáns kegyesség alapvonásai ekkor alakultak ki.⁹⁵ Talán ide lehet visszavezetni a protestáns paraszteccelesiolák kialakulását, melyeknek működése a múlt században kimutatható.⁹⁶ A 18. században élő imádsággyakorlat volt. Borosnyai Nagy Zsigmond imádságelméleti könyvében meghatározó módon emlékezik vissza gyermekkorára. Apjáról ezt írja: „A’ maga Házából nem csak Oskolát tsinált, tanítván mindennap bennünket a’ tisztességes tudományokra szüntelen, hanem Templomot is tsinált, mindennap reggel, s’ este étel előtt s’ étel után könyörögnünk kellett, az Uri Imádságot, azon kívül az Apostoli Hitnek formáját és a’ Tíz parantsolatokat el mondtuk, a’ Bibliát nem csak olvastuk, hanem a Sz.Historiákat könyv nélkül el kellett mondanunk. A’ rövidebb Soltárokat könyv nélkül minden nap el kellett énekelnünk, minden hosszabb soltárból pedig avagy csak a’ két első verset könyv nélkül a’ maga módja egyes rendiben néha ötven- is el kellett énekelnünk.” (146-147.)

Ez a kegyességi gyakorlat emelte az imádságot nyelv és stílusformáló műfajjá. Ezért nem szabad az imádság irodalomtörténeti vizsgálatánál elfelejteni azt, hogy az imádság komplex vallásos jelenség, élő gyakorlat. Hieronymus után az Arany Temjenező bevezetője ezt így mondja: „Mint a’ vitéz embernek házából valahová Imádság nélkül kilépni nem használ. Minket szállásunkról ki-meneteleinkben fegyverkeztessen fel az imádság, az utról haza jövetelünkben jusson avagy fusson előnkbe az Imádság.”

⁹⁵ KISS Ferenc: *A magyar paraszt-próféták*. Bp. 1942.

SZIGETI Jenő: *Milton Elveszett paradicsoma Magyarországon*. In: ITK. 1970. 205-213. – Uő: *Megemlékezzél az útról*. Bp. 1981.

⁹⁶ ESZE Tamás: *A magyar református kegyesség múltja*. In: RE 1957. 178-182.

A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében

A janzenizmus

Az európai művelődéstörténet egyik rendkívül differenciált és több irányba terjedő hatásaként írható le a janzenizmus, a 17. századi katolikus megújulási mozgalmak egyike. A teológiai szaktudományból született, és szinte azonnal a gyakorlati hitélet megreformálásának igényével párosult. Jelentkezett az irodalomban és a művészetekben, sőt az egyházpolitika mellett a világi politikai erőket is befolyásolta. Hosszú távon hatott a vonzásába került hívek magatartására és értékszemléletére. Egyszerre volt tömegmozgalom és individuális viselkedésforma; egyaránt részét alkotta az elitkultúrának és a népi vallásosságnak. Franciaországban vált meghatározó tényezővé és hatása onnan sugárzódott szerte Európa valamennyi országára; de mindenütt sajátos vonásokat vett fel.

Az irányzatnak nevet adó Cornelius Jansenius (1585-1638) leuveni teológiai professzor Ágoston teológiáját és különösen kegyelemtanát kívánta összefoglalni nagy monográfiájában, az *Augustinus*-ban. Interpretációjában az ágostoni teológiának az emberi természet bűnös voltára, a szabadság belső korlátozottságára és az isteni kegyelem feltétlenül ható erejére összpontosító szemléletét emelte ki. A szerző halála után, munkatársai gondozásában megjelent folió kötet egyszerű címet kapott: *Cornelii Jansenii Episcopi Iprensensis et in Academia Lovaniensi Quondam S. Th. Doct. et Professoris Regii Augustinus* – olvasható a címlapon (Lovanii, Jacobi Zegeri, 1640).

A később sokat vitatott mű a következőket tartalmazza¹:

Az első könyv Pelagiusnak és követőinek tevékenységét és tanait ismerteti; részletesen bemutatja Ágoston és Pelagius polémiáját; végül a szemi-pelagianus tanokat tárgyalja és Ágostonnal cáfolja azokat (ezzel egyben Luis de Molina teológiáját is támadja). A második könyv teljes egészében az emberi természet

¹ Az *Augustinus* tartalmának bővebb (magyar nyelvű) ismertetését ld.: CZAKÓ Jenő: *A janzenizmus*, Cegléd, Szerző, 1943. pp. 55–68. A könyv függelékben közli az *Augustinus* részletes tartalomjegyzékét is.

állapotával foglalkozik. Elveti azt a tételt, hogy az emberi intellektus a teológia tudományának adekvát eszköze lenne – Jansenius szerint elengedhetetlen az élő hit, az emberi szív lángralobbant szeretete Teremtője iránt, amely mélyebb igazságokra vezetheti, mint az üres spekuláció.² A továbbiakban ez a rész a bűnbeesés utáni állapot nyomorúságát és gyalázatát tárgyalja. A bűnbeesés Janseniusnál a szabadság rosszra való fordítása és az a végzetes tévedés, hogy a szeretet – amelynek Istenre kellene irányulnia – az Énre irányul és így szükségképpen tragédiába torkollik. Az embernek nincs többé szabadsága, s mindenki ebbe az állapotba születik bele. A harmadik könyv a kegyelemről szól. A Jézus Krisztusban megjelent kegyelem Isten ajándéka, önmagában hatékony, az egyetlen lehetőség. Hatékonyságának egyetlen előfeltétele az igaz bűnbánat és az, hogy az ember megtagadja a bűnt és a földi kívánságokat. Jansenius hangsúlyozza, hogy a megtérés, a bűnbánat és a hitben való állhatatosság nem az ember akaratának hatalmában áll; Isten adja annak, akinek akarja. Meggyőződése szerint Jézus Krisztus megváltó kereszthalálának kegyelme nem mindenkinek adatik, csak a kiválasztottaknak.

A mű epilógusa ismételten kiemeli, hogy a szerző nem új teológiai tanítást kívánt adni, hanem csupán a nagy egyházatya gondolatait foglalta rendszerbe.

Jansenius műve négy év alatt három kiadásban jelent meg, és nagy feltűnést keltett. Szokatlan módon világiak is olvasták és lelkesedtek érte. Teológiai értelmezését később tételekbe foglalták, illetve egy szigorú, a szentségek vételében különösen rigorózus vallási gyakorlatra váltották. A párizsi Port-Royal kolostor és köre; a nagy és befolyásos Arnauld-család, valamint a laikus önkéntesek feltűnően nagy csoportja tette irányzattá a janzenizmust, amely kezdettől fogva polémiák, egyházi elítélések kereszttüzében állt. (Legmarkánsabb ellenfelük a jezsuita rend volt.)

A voluntarista szemlélettől eltérően a janzenisták a bensőséges és individuális hitelményt hirdették; legnagyobb hatású gondolkodójuk Blaise Pascal volt. Az irányzat fokozatosan elszakadt a hivatalos egyházi intézményektől és az intézményes formáktól, és ezáltal szélesebb körben fejtette ki hatását. Noha teológiája szembeszökő – a kortársak számára is nyilvánvaló – rokonságot mutat a reformáció legismertebb tételeivel, a janzenisták mindig elhatárolták magukat a protestánsoktól, és saját magukat a katolikus hagyomány beteljesítőiként határozták meg. A descartes-i racionalizmus szintén befolyásolta a janzenizmus filozófiai fejlődését. A 17. század második felére a janzenizmus politikai tényezővé vált: a gallikán (Európa más országaiban: Róma-ellenes) egyházszem-

² Itt burkoltan a skolasztikus (és általában a spekulatív) teológiát támadja Jansenius. Nézete a szív igazságáról egybecseng Pascal későbbi gondolataival.

lélethez csatlakozott; a nemzeti nyelvű liturgia és irodalom mellett foglalt állást; általában az abszolutizmus ellen lépett fel.

A janzenisták a 18. század elején rendkívül nagy irodalmi tevékenységet fejtettek ki és ezzel arányos olvasótábort szereztek. Hollandiában máig létező önálló felekezetet alapítottak; ugyanekkor azonban Európa más részein – Franciaországban, Itáliában, a német területeken – a mozgalom marginalizálódott és különböző, eléggé eltérő aspektusokat vett fel. Ausztriában (és óvatos következtetéssel Magyarországon is) a kései janzenizmus hatásaival számolhatunk, amely az eredeti eszmei töltéstől már eltávolodott, és inkább a felvilágosodás vallásos változataként, jozefinista egyházreform képében jelentkezett.

A 19. századdal a janzenizmus története végleg lezárul. (Érdekes azonban, hogy janzenista ihletésű szépirodalmi alkotások (sőt filmek) a 20. században is születtek.)

A janzenizmus a 19. század közepétől vált tudományos kutatási témává. Ekkor jelent meg A. C. Sainte-Beuve: *Port-Royal* (6 + indexkötet) c. alapvető monográfiája (Paris, 1882). Ez a hatalmas mű azokon a memoárköteteken, önéletrajzokon és szövegkiadásokon alapult, amelyeket a mozgalom tagjai adtak ki a 17-18. század folyamán. A mű megjelenése tanulmányok, forráskiadványok és konferenciák sorozatát indította el; és a kutatások intenzitása napjainkig sem hagyott alább. Ezek koordinálását évtizedek óta a La Société des Amis de Port-Royal végzi.

2001-től tartalmas honlap áll a kutatók rendelkezésére az interneten. A *portroyal.free.fr* címen elérhető nyitólap feltünteti a Bibliotheque de Port-Royal (a janzenizmus alapítványi könyvtára) címét és szolgáltatásait. A könyvtár saját kiadványának, a *La Gazette de Port-Royal* c. hírlevélnek teljes szövegű anyaga is letölthető a nyitólapról. Rövid közleményei rendezvényekről, szakkönyvek megjelenéséről, a könyvtár gyarapodásáról és használatának statisztikai adatairól szólnak. Lehetőség van arra is, hogy témába vágó híreket bárki közzétegyen; sőt a legfrissebb számokban a kutatók az őket érdeklő problémákat, kérdéseiket is továbbítják (tehát egyfajta hírfórumot alkotnak).

A janzenizmus kutatása Magyarországon

A janzenizmus teológiai irányzatáról magyar nyelven először a 19. század végén megjelent népszerű történeti–művelődéstörténeti összefoglalások és lexikoncikkok adtak ismertetést. Lényegretörően jellemzik a janzenizmus 17. századi irányzatát és a mozgalom történetét egészen az Unigenitus-bulla kiadásáig; ám a jelenséget francia sajátosságnak ítélik. Az egyháztörténészek közül Fekete

Mihály írt doktori dolgozatot az Unigenitus bulláról (1916), amelyben egyáltalán nem érintette a bulla magyarországi fogadtatását.

Zolnai Béla (1890–1969) irodalomtörténész több évtizedes munkát áldozott a janzenizmus magyarországi hatásának kutatására. Gyakorlatilag elődök nélkül kezdte meg ezirányú kutatásait. Első publikációi Rákóczi és Mikes Kelemen janzenista befolyásoltságát tárgyalják; a legfontosabb bizonyíték a rodostói könyvtár fennmaradt könyvjegyzéke. Zolnai az évek során egyre bővülő körökben tárgyalta a témát, miközben folyamatosan összegezte a feltárt eredményeket. Írt a janzenizmus európai elterjedéséről, a gallikanizmus magyarországi visszhangjáról. Több mint húsz esztendő munkáját monográfiában szeretne volna összefoglalni, s 1944 végén Kolozsváron megjelent *A janzenizmus kutatása Középeurópában* c. mű első kötete. Bár a kötet azzal az ígérettel zárul, hogy a megjelent első nyolc fejezetet lehetőség szerint követni fogja a munka hátralevő része, ez sohasem történt meg. 1949-ben Zolnai Bélát megfosztották akadémiai tagságától és ennek következtében a tudományos életben való jelenlététől is. 1956 után nyelvészeti írásai megjelentek, de esztendő történeti kutatásai kiadása szóba sem kerülhetett. (Egyetlen kivételként a *Zeitschrift für Slavistik* közölte legfontosabb eredményeinek német nyelvű rezüméjét.)

Kutatásai szerint a Mária Terézia- és II. József-korabeli egyházpolitika érdemel különös figyelmet. Elemezte az *Unigenitus* bulla magyarországi történetét, és rendszerezte a bécsi janzenisták (Rautenstrauch, Van Swieten, von Stock, Spendou, Wittola) vitáit magyar teológusokkal. Felismerte, hogy az osztrák területen jelentkező janzenizmus merőben más, mint a 17. századi francia janzenizmus: a viták nem elméleti, hanem gyakorlati síkon zajlanak; a felvilágosodás erőteljesen befolyásolja az eredeti álláspontokat; a felekezeti tolerancia eszméje mögött megjelenik a közömbösség. Természetesen a jezsuita-ellenesség és a Róma-ellenesség jellemzi az osztrák janzenistákat is; mindez együtt alapot teremt II. József egyházpolitikájához. A 18. század végére az az érdekes helyzet alakul ki, hogy a magyar *nemzeti* egyház hívei a pápa primátusa és Róma hegemoniája *mellett* foglalnak állást – ez a Nyugat-Európában elképzelhetetlen konstelláció a Habsburg-egyházpolitika folyamán volt.

Zolnai Béla két fordítást mutatott fel, amelyek egyértelműen a janzenista irodalomhoz tartoznak: Le Tourneux *L'année chrétienne* és Nicole *Traité de la prière* c. művei jelentek meg nyomtatásban magyarul. Az első egy névtelen minorita fordítása, *Keresztény esztendő* (Buda, Landerer, 1771) címen ismert. A Nicole-mű az *Essais de morale* egyik fejezete; ezt Horváth János veszprémi kanonok fordította. A könyv Veszprémben jelent meg 1815-ben *Hitbéli s erkölcsi oktatások* címmel. Különösen részletesen foglalkozott a hányatott életű

Fessler Ignác Aurél személyével, aki egy időben – az 1780-as években – bevalottan a janzenista irányzat híve volt.

A szórványos eredmények miatt már Zolnai Béla is a módszerességre helyezi a hangsúlyt: az egyházi könyvtárak és magánkönyvtárak állományára irányult figyelve. Monográfiájában sorra elemzi Győr, Pannonhalma, Szombathely, Pécs, Veszprém és Székesfehérvár könyvtárait; lehetőség szerint a kisebb gyűjteményeket is. A felvonultatott anyag tekintélyes. Munkája alapján nyilvánvaló tény, hogy a janzenista vagy janzenista tendenciájú teológiai irodalom nagy mennyiségben hozzáférhető volt Magyarországon a 18. század végén. Az azonban továbbra is kérdéses, hogy hasznosították-e (és kik) ezt az irodalmat; és hogy milyen mértékben olvasták egyáltalán.

Hermann Egyed és Meszlényi Antal egyháztörténészek szerint a janzenizmus a 18. századi Bécsben és Magyarországon káros jelenség volt az egyházfegyelem, a közvélemény és a hitélet terén. Bangha Béla jezsuita szerző terjedelmes tanulmányt szentelt a janzenizmus egyetemes történetének a *Magyar Kultúra* hasábjain (ez egyértelműen ismeretterjesztő szándékkal készült). Bangha zajos és botrányos, ám a lényegét illetően súlytalan jelenségnek ábrázolja a janzenizmust, amelyet néhány személy engedetlenségére és feltűnni vágyására redukál. A janzenizmusban látja a szekularizáció és a liberalizmus gyökereit. Magyar vonatkozásokat egyáltalán nem érint. Ugyanakkor Prohászka Ottokár örömmel üdvözölte Zolnai első tanulmányait, és azt a kijelentést tette, hogy ha fiatal lenne, maga is rászánna a témára néhány évtizedet³. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy mind a nyugat-európai, mind a magyar tudományos életben kezdetől fogva megfigyelhető volt a teológus szerzők ellenséges (legjobb esetben tartózkodó) hozzáállása a témához, miközben a világi történészek és irodalomtörténészek az ellenkező irányban mutattak elfogultságot.

Kétségtelenül Zolnai Béla volt az egyetlen magyar kutató, aki a legtágabban értelmezett janzenizmus magyar hatástörténetének legszélesebb bemutatására törekedett. Munkája során néha túlzásokba esett a janzenizmus magyarországi jelenlétének kérdésében (Rákóczi janzenizmusát illetően is); ám ezek a túlzások termékenyítően hatottak a későbbi publikációkra. Pozitívumnak tekinthetjük a teológiai irodalmi termés Zolnai által bemutatott és rendszerezett tárházát, amellyel lehetőséget és egy lehetséges módszert adott a tájékozódásra és a teológiai műveltség magyarországi jellemzésére.

A II. világháború előtti irodalomból kiemelkedik Czakó Jenő református lelkész említett monográfiája, amely elsősorban teológiai–dogmatikai szempont-

³ Idézi ZOLNAI Béla: *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus*, Berlin, Akademie Verl., 1959, 156.

ból tárgyalja a janzenizmust. Műve középpontjában Jansenius, Saint-Cyran, a Port-Royal köre, Antoine Arnauld és Pascal munkássága áll. A mozgalom 18. századi korszakát csak vázlatosan érinti, a magyar vonatkozásokkal kapcsolatosan Zolnai Béla publikációira utal. Máig ez az egyetlen magyar nyelvű könyv, amelyik teológiai megközelítéssel dolgozza fel tárgyát.

Szintén egy református lelkész, Rácz Lajos fordította le Pascal *Vidéki levelek* c. művét, amely 1925-ben jelent meg.

A szellemtörténeti iskola képviselői közül megemlíthendő Eckhardt Sándor neve, aki a francia eszmék magyarországi hatásairól írt tanulmányt; valamint Szent-Iványi Béla, aki a pietizmusról írt alapvető munkát. Ebben megállapítja, hogy a protestáns pietizmus sok tekintetben rokon vonásokat mutat egyes katolikus reformmozgalmakkal – így a janzenizmussal is – a szigorú erkölcsi követelmények és a bensőséges egyéni hitélet terén.

A II. világháború után sokáig egyáltalán nem beszélhetünk témánkra vonatkozó eredményekről. Később, a hatvanas évektől kezdve az irodalomtörténeti, művelődéstörténeti összefoglalásokban, tanulmánykötetekben előfordulnak utalások a janzenizmus irányzatára, de koncentrált kutatások nincsenek. Születnek viszont fontos részeredmények: ilyen Mikes Kelemen műveinek összkiadása (MTA Irodalomtudományi Intézete, szerkesztő: Hopp Lajos). A sorozatban megjelent a Pouget-féle katekizmus (1986) is, s a kísérő tanulmányokban, a jegyzetapparátusban rengeteg új adat jelenik meg.

Ugyanez állítható Rákóczi műveinek összkiadásáról (*Fontes Archivum Rakocianum*). A kapcsolódó hatalmas Rákóczi-szakirodalomban a fejedelem janzenizmusának kérdése többször felmerül, és szélsőséges vélemények ütköznek körülötte – Zolnai egyértelműen janzenistának tartotta őt, ennek bizonyítékként elemzi könyvtárát és a *Vallomásokat*; sőt a bujdosás előtti korszakra is visszavetíti Rákóczi janzenista rokonszenvét. Mára, úgy tűnik, megnyugtató módon helyére került a kérdés.

A művelődéstörténeti szakirodalom monumentális műve Kosáry Domokos először 1980-ban megjelent összefoglalása, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Ebben sok utalás és jegyzet található, és egy alfejezet kifejezetten a janzenizmussal foglalkozik. Már a cím is – *Magyarázat-e a janzenizmus?* – jelzi Kosáry álláspontját: ő az elterjedt véleménnyel szemben kételkedik a bécsi janzenista kör (elsősorban Van Swieten) janzenizmusában; és még inkább abban, hogy a janzenizmus integrálta volna a felvilágosodás eszméit, a jozefinizmus ideológiáját. Szerinte a janzenizmus egyházon belüli reformmozgalom volt, amely a pápai centralizmus ellenzői között kedvező fogadtatásra talált, de nem volt számottevő tényező.

Az utóbbi évtizedben Bitskey István és Tóth Ferenc publikációi foglalkoztak egyes részkérdésekkel; de a témakör továbbra sem tekinthető lezártnak.

A Ráday-könyvtár teológiai állományának elemzése

A Ráday család 18. századi magánkönyvtára gyakorlatilag teljes képet ad egy korabeli protestáns magánkönyvtárról.⁴ Történetére vonatkozólag számottevő irodalom áll rendelkezésre, ezért csak néhány, témánk szempontjából lényeges elemet kell kiemelnünk.

A könyvtár állománya szinte teljes egészében az 1730–1792 közötti évtizedek gyűjtésének eredménye. Bár hagyományosan Ráday Pált (1677–1733) tekintjük a könyvtár alapítójának, valójában a család már a 17. században is rendelkezett egy kisebb könyvtárral. 1711 után Ráday Pál fokozottabb gyűjtésbe kezdett.⁵ Könyvbeszerzéseiről nem maradt fenn összefüggő levéltári dokumentáció, de tudjuk, hogy különösen a magyar vonatkozású református teológiai művek érdekelték; ezek közül is főként a protestáns ortodoxia és a puritanizmus irodalma. Nyugat-európai egyetemeken tanuló pártfogoltjai is vásároltak számára könyveket.

A máig fennmaradt könyvtári állomány igazi formálója azonban Ráday Pál fia, Gedeon (1713–1792) lett.

Ráday Gedeon odera-frankfurti egyetemi stúdiumai során kimagasló franciás műveltségre tett szert. A jó nyelvtudás lehetővé tette, hogy ne másodkézből, német közvetítéssel tájékozódjék. (A francia orientáció jellemezte a kiterjedtebb családot is; így az erdélyi Telekieket.⁶) Ennek köszönhetően Ráday Gedeon könyvtára a francia irodalom páratlan magyar gyűjteménye lett.

Apja halála, 1733 után tudatosan építette könyvtárát. Egy mintaszerűen összeválogatott, minden tudományterületre kiterjedő, minden lényeges művet magában foglaló, kifogástalan és rendszerezett könyvtárat kívánt létrehozni. A pusztá reprezentációs igény ugyan egyik Ráday esetében sem volt jellemző – de míg Ráday Pál a saját szellemi igényei szerint viszonyult a könyvekhez, fia már a 18. századi értelemben vett modern könyvtárat kívánta megvalósítani. Ez azt jelentette, hogy a gyarapításban csökkent az egyéni ízlés szerepe. Ráday Gedeon a tudomány valamennyi ágára kiterjesztette a gyűjtést, a válogatásban pedig szakbibliográfiákra támaszkodott. A rohamosan gyarapodó könyvtár rendszere-

⁴ A 19. század első felében a család tagjai már nem gyarapították számottevően a könyvtárat.

⁵ Ráday Pál könyvgyűjtéséről ld.: BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál könyvtára*. (Kézirat; Ráday Gyűjtemény Kézirattár).

⁶ Vö. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761*. Sajtó alá rend., bevezető tanulmány, jegyz. TOLNAI Gábor. Bp. Akad. K., 1987. (Régi Magyar Prózái Emlékek 7.)

zésében valószínűleg Jean H. Samuel Formey könyve, a *Conseils pour former une bibliotheque peu nombreuse, mais choisie* (Berlin, 1755) segítette.

1792-ig mintegy 6500 mű gyűlt össze kb. tizennégy–tizenhat ezer kötetben a péceli Ráday–kastély könyvtártermében. Noha Ráday Gedeon célja az enciklopédikus teljesség volt, tetten érhető, hogy az alapművek közé sorolható klasszikusokat leszámítva különösen a szépirodalom, a magyar könyvek és a prohibitus, betiltott irodalom iránt érdeklődött. Nem véletlen, hogy megtalálható a könyvtárban a *Catalogus librorum prohibitorum* többféle – bécsi, római – kiadása, mint a legjobb eligazító forrás. Kedvelte a politikai és egyházpolitikai röpiratokat; élénk érdeklődéssel olvasta a jozefinista politikát taglaló írásokat (a pamfleteket is). A tiltott irodalom fogalma Mária Terézia uralkodása alatt kiterjedt a teológiai művekre (amennyiben azok nem jóváhagyott katolikus termékek voltak); a felvilágosodás kortárs irodalmának nagy részére és a szabadkőműves művekre is. A teológiai szakcsoporthoz esetében kimutatható, hogy míg Ráday Pál figyelme csaknem teljesen a református kötetekre irányult, fia ezen a téren is a teljességre törekedett: természetesen folytatta a protestáns teológia kiemelt gyűjtését (ezen belül a különböző kegyességi irányzatokat), de kiegészítette az állománycsoportot. Bekerültek a könyvtárba az egyházatyák művei, a jelentősebb katolikus teológusok, sőt a nem–keresztény vallások szent könyveiből és irodalmából is néhány ritka, értékes példány.

Ily módon a könyvtár a 18. század irodalmának reprezentáns lelőhelyévé vált. Állományának jelentős hányada kimerítette a tiltott irodalom fogalmát, amennyiben a cenzúrendeleteket vesszük irányadónak.⁷ Használatára nézve fontos adalék, hogy a könyvgyűjtemény nem csak Ráday Gedeon céljait szolgálta, hanem hozzáférhető volt ismerősök, barátok számára is (elsősorban a fiatal protestáns értelmiség köréből fordultak hozzá ilyen kéréssel).

A Ráday Könyvtár muzeális különgyűjteményének katalógusa alapján betűrendben három csoportba osztva sorolom fel a bibliográfiai tételeket: az első csoportba a janzenizmus vitán felül álló, primer irodalma kerül; a másodikba a janzenizmussal valamilyen vonatkozásban érintkező irodalom. Ez a felosztás szigorúbb elvet követ, mint amelyet Zolnai Béla alkalmazott (ő nem különítette el a két csoportot). További, harmadik csoportba került a magyar irodalom. A praktikus szempontokon túl az is indokolja ezt a csoportosítást, hogy a magyar irodalom nehezen lenne besorolható az első két kategóriába: nincs primer janzenista irodalom (még az is kétséges, hogy például a Pouget-fordító Mikes Kelemen

⁷ Ez azonban igaz valamennyi 18. századi magyar magánkönyvtárra.

tudta-e, hogy mit fordít); a 18. századi fordításoknál pedig még nehezebb eldönteni, hogy milyen szempontok alapján esett a választás éppen arra a műre.

Az egyes tételeket zárójelben a Ráday Könyvtár raktári jelzete követi, valamint esetenként a megjegyzések.

ARNAULD, Antoine: Histoire de Dom Jean de Palafox, évêque d'Angelopolis et depuis d'Osme. Des differens quil a eus avec les P.P. jésuites. H.ny.n. 1690 (0-2512)

Don Juan de Palafox y Mendoza Mexikó misszionárius püspöke volt, később visszatért hazájába, Spanyolországba. Belekeveredett az ún. rítusvitába, amely a ferencesek és a jezsuiták missziós módszerei körül robbant ki. Antoine Arnauld természetesen a jezsuiták ellen foglalt állást. – A kötetben possessorbejegyzés: Andreas Kármán A.J. 1762 d. 13 April Trajecti. Ismert adalék, hogy Kármán András losonci lelkész-tanár (1710 körül – 1760 után) utrecht tanulmányait (1730-31 folyamán) Ráday I. Pál anyagilag segítette. Kármán András könyvbeszerzésekben pártfogója rendelkezésére állt, különösen teológiai jellegű művekkel kapcsolatosan. 1741-ben egyike volt azoknak a lelkészeknek, akik Ráday Pálné Kajali Klárát halotti orációval búcsúztatták. A két család között fennmaradt a szoros kapcsolat: Ráday Gedeon Kármán András fiát, Józsefet (1738–1795), a későbbi református püspököt segítette külföldi tanulmányaiban 1760-63 folyamán. Elképzelhető, hogy ezt a kötetet Kármán András (vagy fia, József) ajándékozta Ráday Gedeonnak; de az is lehetséges, hogy a Kármán-hagyaték csak egy jóval későbbi adományozás során került a Ráday Könyvtár állományába.⁸

ARNAULD, Antoine: Logica, sive ars cogitandi, in qua vulgares regulas plurima nova habentur, circa mentis operationes et methodum cogitationes... Basileae, Thurneisen, 1749. (0-4229)

A *L'Art de penser*, másképp *Logique de Port-Royal* latin fordítása. A mű 1662-ben jelent meg először, tankönyvnek készült a Port-Royal iskolájába. Latin fordítása elősegítette európai elterjedését. Minden idők egyik legsikeresebb és legelterjedtebb tankönyve lett. (Arnauld társszerzője Pierre Nicole volt.)

[BIBLIA] Le Nouveau Testament en franois, avec des réflexions morales sur chaque verset, pour en rendre la lecture plus utile, et la méditation plus aisée. Par Pasquier Quesnel. 1–8. tome. Amsterdam, 1727–1728. (0-2159)

Quesnel híres Újszövetség-kommentárja, amelyben Jacques Joseph Du Guet is közreműködött. A mű keletkezéstörténete során egyre bővült; először 1672-ben jelent meg, legteljesebb kiadása az 1693-as. Azonnal teológiai támadások érték, 1708-ban az *Universi Dominici gregis* pápai bréve ítélte el; 1713-ban pedig az *Unigenitus* bulla helyezte indexre.

A kitüntetett figyelmet és a tiltások határozottságát az magyarázza, hogy a mű lényegé-

⁸ Ez utóbbi feltételezést erősíti, hogy számos „Kármán András” possessor-bejegyzésű kötetről van tudomásunk a Ráday Könyvtár anyagában, de közöttük több kötetben található 19. századi possessor-bejegyzés is.

ben a janzenista morál népszerű összegezése; egyfajta etikai kifejtés a szárazabb dogmatikai tételekhez. Hangsúlyozott üzenete szerint az ember eredendően bűnös, bukott lény; a kárhozattól csak Isten mindenható kegyelme mentheti meg. A kegyelemre hit által juthat az ember, ám üdvösséget csak a kiválasztottak remélhetnek.

[BIBLIA] Quesnel, Paschasius: Das Neue Testament unsers Herrn Jesu Christi, mit erbaulichen Betrachtungen über ieden Vers. Franckfurth am Mayn, 1718. (0-4712)
A fenti mű német fordítása. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

BOILEAU-DESPRÉAUX, Nicolas: Oeuvres de — , avec éclaircissemens hitoriques, donnez par lui-méme. Amsterdam, Mortier, 1718. (0-2825)
Más művei:

Oeuvres de — , avec éclaircissemens hitoriques, donnez par lui-méme ... avec des remarques et des dissertations par de Saint Marc. 11–5. tome. Paris, Libraires Associés, 1772. (0-652)

Oeuvres posthumes de — , et Historiographe du roi Louis XIV. ... Amsterdam, 1711. (0-3187; Koll. 2.)

A gyűjteményes Boileau–kiadásokban megtalálhatóak a kapcsolatok a janzenista körrel. – A kötet gerincének felső részén egy felragasztott, megkopott papírcédula utal arra, hogy a kötet aukciós beszerzésből került Ráday Gedeon birtokába.

CALMET, Augustin: Commentaire litteral sur tous les livres de L'Ancien et du Nouveau Testament. 1-8. tome. Paris, Emery–Saugain–Martin, 1724–1726. (0-74)
Dom Augustin Calmet (1672–1757) 1706-tól kapcsolatban állt a janzenistákkal. Kommentárjához Le Mastre de Sacy bibliafordítását használta.

Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et litteral de la Bible... 4. tome. Paris, Emery–Saugain–Martin, 1730. (0-4071)
A bibliai szótár szervesen kapcsolódik a kommentárokhoz. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

DU GUET, Jacques Joseph: Institution dun prince, ou traité des qualités, des vertus et des devoirs dun souverain. 4 tome. Londres, Nourse, 1750. (0-609)
Du Guet munkája a janzenista morál kifejtése. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

GOUJET, Claude Pierre: Bibliotheque franoise ou histoire de la littérature franoise... 1-18. tome. La Haye–Paris, Neaulme – Mariette–Guerin – Guerin–Mercier, 1740–1756 (különböző kiadások). (0-263)

Az irodalomtörténész Goujet abbé elkötelezett janzenista volt, a *Nouvelles ecclésiastiques* munkatársa.

Lettre dun laic aux ... a monsieur B. ... laic. Au sujet de l'article 70. des Mémoires de Trevoux pour le Mois de Juillet 1735. Paris, ny.n. 1736. (0-602 Koll.2.)

Goujet névtelenül kiadott vitairata Port-Royal szellemi örökségét védelmezi. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

[JURIEU, Pierre]: Abrégé de l'histoire du concile de Trente. H.ny.n. 1682. (0-4015 Koll.1.)

Pierre Jurieu protestáns apologeta volt, aki a janzenizmusban kriptó-kálvini teológiai irányzatot látott. Foglalkoztatta a kegyelemtan, amely központi szerepet játszott a janzenista felfogásban is. Nagy rokonszenvvel figyelte a janzenista mozgalmat, írásaiban – fenntartásokkal – kiállt elveik mellett. Ez a mű a trienti zsinat kritikai ismertetése.

Histoire du calvinisme et celle du papisme mises en parallele, ou apologie pour les reformateurs, pour la reformation... Rotterdam, Leers, 1683. (0-2511)

Különösen a mű harmadik része (Histoire abregée des troubles, que le papisme a causés dans le monde...) tartalmaz reflexiókat a janzenizmus irányzatával kapcsolatban.

Jugement sur les methodes rigides et relachées dexpliquer la Providence et Grace... Rotterdam, Acher, 1688. (0-1516 Koll.2.)

Teológiai értekezés a hitélet szigorú normáiról.

Le Janséniste convaincu de vaine sophistication, ou examen des réflexions de monsieur Arnould sur le preservatif contre le changement de religion. Amsterdam, H.ny.n. 1682. (0-4015 Koll.2.)

A vitairat arra a fontos ütközőpontra világít rá, hogy a janzenisták mindig ragaszkodtak a katolikus felekezet kereteihez (tehát nem vállalták az eretnokség státuszát, és a protestáns felekezetek létjogosultságát sem ismerték el). A kálvinista Jurieu, amellet, hogy kiáll felekezetéért, rámutat a janzenista és a kálvinista teológia feltűnő egyezéseire. – Kézírtas bejegyzés: a nyomdahibák jegyzékén felsorolt kiigazításokat valaki átvezette a szövegbe; ez az olvasás tényére utal.

Staats-Griffe der frantzösischen Geistlichkeit... das ist, unter dem Schein des Rechten mit fischlichen Angebungen... die Edicta des Königs verachtet, und ... die Reformirten entweder vom Glauben... gar vom Leben gebracht... H.ny.n. 1686. (0-4506)

Traité de la Nature et de la Grace. Ou du concours général de la providence et du concours particulier de la grace efficace... Rotterdam, Acher, 1688. (0-1516 Koll.1.)

Az értekezés az isteni gondviselésről és a hatékony kegyelemről szól.

Traité historique contenant le jugement dun protestant, sur la theologie mistique sur le Quietisme, et sur les démelez de l'Eveque de Meaux avec l'Archeveque de Chambray; jusqua la Bulle d'Innocent XII. et l'Assemblée Provinciale de Paris, du 13. de May 1699. inclusivement. Avec le Probleme Ecclesiastique contre l'Acheveque de Paris. H.ny.n., 1699. (0-6070)

A mű az ún. egyházi problémát tárgyalja, amely Noailles bíboros személyével kapcsolatos. Noailles 1695-ben ajánlásával látta el Quesnel *Réflexions morales* címen ismert újtestamentumi kommentárjait; 1696-ban viszont betiltatta Saint-Cyran unokaöccsének, Barcos-nak *Exposition de la foi touchant la grace et la predestination* c. értekezését – igaz, akkor már párizsi érsek volt. Noailles ellentmondásos viselkedése óriási felzúdulást keltett; ez volt a *Probleme Ecclesiastique*.

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

LEYDECKER, Melchior: De historia Jansenismi libri sex, quibus de Cornelii Jansenii vita et morte nec non de ipsibus et sequacium dogmatibus disseritur. Trajecti ad Rhenum, Halma, 1695. (0-1085)

Leydecker egyháztörténeti és dogmatikai összefoglalása az egyik legkorábbi általános ismertetés a janzenizmusról. Valószínű, hogy Ráday Gedeon ebből a kötetből tájékozódott az irányzatról. – A kötetben megtalálható Ráday Gedeon szokásos monogramos possessor-bejegyzése (G.R.). A könyvtestbe ragasztott „No 56A” jelzet aukciós beszerzésre utal. Az egyik korábbi tulajdonos A. Myhldorf volt, aki bejegyezte nevét a címlapra.

Igen valószínű, hogy A. Myhldorf azonos Andreas Myhldorf (Myldorf, Mühldorf) nürnbergi evangélikus lelkésszel. Andreas Myhldorf 1636-ban született, és az altdorfi egyetemen doktori fokozatot szerzett. A lelkészi gyakorlat mellett tanítással is foglalkozott; 1697-ben a teológia és az egyháztörténet professzora lett. 1714-ben halt meg Nürnbergben. Magánkönyvtára olyan jelentős volt, hogy az egykorú források megemlékeznek róla; és egyházi könyvtárosi állást is betöltött. Mindezek alátámasztják, hogy ő lehetett a könyv első tulajdonosa; egyháztörténészként feltétlenül szüksége volt rá. 1714-től Ráday Gedeon aukciós vásárlásáig évtizedek teltek el; de erről az időszakról nem árulkodik bejegyzés. Nem lehetetlen, hogy Myhldorf könyvtárát egészben vagy részben értékesítették, és így a könyv a 18. század közepén felbukkanhatott bécsi aukción.

Az előzőeken bejegyzés: „Acta Erudit. 1696 p. IV” – a kézírás alapján ez Andreas Myhldorftól származik. A kötet elejétől végig sűrű aláhúzásokat tartalmaz, ami az igen figyelmes végigolvasás bizonyítéka.

[PASCAL, Blaise]: Les provinciales, ou lettres écrites de Louis de Montalte a un Provincial de ses amis et aux R.R.P.P. Jésuites sur la morale et la politique de ces Pères. Avec les notes de Guillaume Wendrock Pierre Nicole álneve. 1-4. tome. Cologne, Vallée, 1739. (0-2518)

A magyarul *Vidéki Levelek* címen ismert mű Pascal híres vitairata – gyakorlatilag szatírája – a jezsuita erkölcstanról és gyakorlatról (szembeállítva ezzel a janzenista felfogást és életmódot). A dogmatikai részeknél Pierre Nicole segített a munkában. – Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

PASCAL, Blaise: Pensées de — sur la religion et sur quelques autres sujets... Paris, Desprez, 1678. (0-283))

Ez a kiadás az első, ún. Port-Royal kiadás (1669-70) átdolgozott második kiadása. A munkálatokat a Port-Royal szerkesztőbizottsága végezte; de Pascal szövegével szabadon bántak: egyes részeket kihagytak, másokat betoldottak. Az átdolgozás fő munkatársa Pierre Nicole volt.

RACINE, Jean: Oeuvres de — , avec de commentaires par Luneau de Boisjermain. Paris, Cellot, 1769. 1-5. tome. – A folytatás Londonban jelent meg : Oeuvres diverses de — , enrichies de notes et de préfaces. Londres, ny.n. 1769. 6-7. tome. (0-2038))

RACINE, Jean: Oeuvres de — . Ed. augmentée de diverses pieces et de remarques... Amsterdamm–Leipzig, Arkstée–Merkus, 1750. 1-3. tome. (0-2093)

RACINE, Jean: Oeuvres de — . Paris, Durand, 1755. 1-3. tome. (0-2041))
Racine művei között szerepel egy visszaemlékezés is a Port-Royalra. (Ennek első részét 1742-ben publikálták először; a második rész csak 1767-ben jelent meg.) Drámáiban sok elemző kimutatta a janzenista szemlélet hatását – különösen az erkölcsi konfliktusok jellegében –; bár ugyancsak sokan vitatkoznak ezzel a felfogással.

Ez a kötet sohasem volt Ráday Gedeon tulajdona (possessorbejegyzés: Michalis Lazsik Genevae d. 10 Martii 1794; a Ráday-könyvtárba a Dombi-hagyatékkal került).

RACINE, Louis: Oeuvres de — . Amsterdam, Rey, 1-6. tome. (0-2094))
Louis Racine rendezte sajtó alá apja levelezését és emlékiratait Port-Royalról; illetve megírta apja teljes életrajzát. Saját művei közül témánk szempontjából kiemelkedik a vallásról, illetve a kegyelemről írt két nagy tankölteménye – ezek kétséget kizáróan janzenista felfogást tükröznek. (A vallásról írt poémának kortárs magyar fordítása is van, ld. később.) A második kötetben található *Histoire de Port-Royal* című összefoglalása, amelyet 1693 körül írt.

TILLEMONT, Louis Sébastien: Mémoires pour servir a l'histoire ecclésiastique des six premiers siecles, justifiez par les citations des auteurs originaux... Paris, Robustel, 1701–1712. 1-16. tome. (0-806)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

VAN ESPEN, Zeger Bernard: *Commentarius in canones et decreta juris veteris ac novi et in jus novissimum. Opus posthumum.* Lovanii, Societas, 1765. (0-4076)

Opera quaecunque hactenus in lucem prodeunt omnia. Juris ecclesiastici universi hodiernae disciplinae praesertim Belgii, Galliae, Germaniae et vicinarum provinciarum accomodati. Lovanii, 1721. 2 tom. (0-4869)

Tractatus de Promulgatione legum ecclesiasticarum, ac speciatim bullarum et rescriptorum Curiae Romanae. Ubi et de placito regio... requiritur. In quo placiti usum, tum apud Belgas, tum alias nationes jampridem usitatum fuisse ostenditur... Bruxelles, TSerstevens, 1712. (0-3722)

Az egyházjogász Van Espen a janzenisták javára értelmezte a törvényeket.

[WITTOLA, Marcus Antonius]: *Text des augsburgischen Intoleranten mit den Noten eines toleranten Oesterreichers.* Wien, Sonnleithner, 1782. (0-5613)

Wittola vitairata II. József tolerancia-rendeletét támogatja. Ugyanilyen tárgyú a következő tétel is.

WITTOLA, Anton Mark: *Zweytes Schreiben eines österreichischen Pfarrer über die Toleranz nach den Grundstzen der katolischen Kirche.* Wien, Sonnleithner, 1782. (0-5844 Koll. 3.)

Ezt a művet fordította magyarra Szerencsi Nagy István.

A kötet egyházpolitikai röpiratok kolligátuma; az egybekötöttést Ráday Gedeon unokája, III. Ráday Pál végeztette el a 19. század elején (erről a kötés és a gerincen található „R” jelzésű vignetta – amelyet III. Ráday Pál használt – tanúskodik). A röpiratok mind II. József egyházügyi, különösen a tolerancia-rendeletéhez kapcsolódnak.

Következik a második csoport, azoknak a műveknek a listája, amelyek a janzenizmussal valamilyen vonatkozásban kapcsolatba hozhatók.

AUGUSTINUS, Aurelius: *De civitate Dei.* Comm. Thomas Waleys, Nicolaus Trivet. Venezia, Bonetus Locatellus, 1489–1490. (I 103 Inc.) – Újabb kiadásban: *De civitate Dei libri 22...* Accedunt commentarii eruditi et integri Joan. Ludov. Vivis, ac Leonh. Coquei... Francofurti–Hamburgi, Hertelius, 1661. 2 tom. (0-751)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.). A két kötetet aukción vásárolta, erre utal a beleragasztott „315” és „316” tételeszám. A vételár 1 forint 20 krajcár volt.

Opera post Lovaniensium theologorum recensionem castigatus. Opera, studio Monachorum Ordinis Sancti Benedicti e Congregatione Sancti Mauri. Antwerpiae, Societas, 1700. 1-10. tom. (0-4070)

Praecipuorum operum ad doctrinam de gratia Christi pertinentium. 2 tom. Tyrnaviae, Typ. Coll. Acad. Soc. Jesu, 1767. (0-378)

A válogatás kifejezetten a kegyelemtannal kapcsolatos ágostoni szövegeket gyűjti össze. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

[BENEDEK, XIV. pápa] A janzenizmussal toleráns, tudós pápának a következő művei vannak meg Ráday Gedeon könyvtárában:

Commentario de D.N. Jesu Christi matrisque ejus festis, et de missae sacrificio retractati atque aucti. Patavii, Typ. Seminarii, 1751. (0-218)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.) Egy további possessor-bejegyzés („Conventus Szcolcsiensis Carmelitarum”) szerzeteskönyvtári tulajdonra utal.

De sacrosancti missae sacrificio libri tres. Patavii, Typ. Seminarii, 1764. (0-3847) Possessorbejegyzés a címlapelőzőken: „Ignatii *Asenii* (?) mpp.”

De synodo diocesana libri tredecim... 2. tom. Ferrariae, Manfre, 1764. (0-2383)

De festis domini nostri Jesu Christi et beatae Mariae virginis libri duo. Patavii, Typ. Seminarii, 1766. (0-3848)

Epistola encyclica Ad Missionarios per Orientem deputatos, de ritibus ecclesiae Graecae aliarumque orientalium conservandis... Romae... 1755. Magno Karolini, Károlyi, 1759. (0-6065)

Az irat a rítus-vitához kapcsolódik. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Institutionum ecclesiasticarum... 2 tom. Parmae, Borsi, 1762. (0-3842)

[COLLOREDO], Hieronymus Joseph: Hirtenbrief auf die am 1ten Herbstm. diesen 1782ten Jahrs, nach zurückgelegten zwölften Jahrhundert eintretende Jubilfeyer Salzburgs. Wien, Trattner, 1782. (0-5706) – Második kiadása: Nachdr. von Franz Anton Gilowsky, Wien, Hartl, 1782. (0-5709)

A salzburgi hercegérsek, gróf Colloredo (1732–1812) II. József császár jó barátja volt, és helyeselte az uralkodó egyházügyi rendelkezéseit. 1782-es pásztorlevele nagy visszhangot váltott ki: ebben janzenista szellemű reformokat hirdetett meg. A pásztorlevél helyteleníti a templomok felesleges túldíszítettségét; szorgalmazza a hívek biblia-olvasását; óv a babonás, pogány hiedelmeken alapuló hittől; ajánlja Muratori olvasását; az őskeresztények erkölcsét állítja követendő például. Colloredo pásztorlevelét franciára,

latinra és magyar nyelvre is lefordították. Részletesebb ismertetés: Zolnai Béla: *A janzenizmus kutatása...* 39-40 pp. Mindkét kiadásban szerepel Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzése (G.R.)

Colloredo más művei a Ráday Könyvtár anyagában:

Hirtenbrief und warnender Unterricht gegen die unbefugten Unternehmungen gewisser Exorcisten an die Geistlichkeit de Erzbissthums Salzburg. Salzburg, Druck. Hof- und Akad. Waichenhausbuchdruck, 1776. (0-529)

Verordnung sr hochfürstl. Gnaden an höchst Dero geistlichen Rath über die Anwendung einen von hüchst demselben, gemachten Schankung zum Besten der Armen, Kranken und Vernunftlosen... Salzburg, ny.n. 1782 (0-5844 Koll.)

A kötet egyházpolitikai röpiratok kolligátuma; az egybekötetést Ráday Gedeon unokája, III. Ráday Pál végeztette el a 19. század elején (erről a kötés és a gerincen található „R” jelzésű vignetta – amelyet III. Ráday Pál használt – tanúskodik). A röpiratok mind II. József egyházügyi, különösen a tolerancia-rendeletéhez kapcsolódnak.

DU PIN, Louis Ellies: *De antiqua ecclesiae disciplina dissertationes historicae. Excerptae ex conciliis oecumenicis et sanctorum patrum scriptis.* Coloniae Agrippinae, Huguetani, 1691. (0-1130)

Du Pin 17. századi történész és egyháztörténész volt. Igen sok munkát hagyott hátra. A gallikán egyház elkötelezett híveként tartották számon; rokonszenvezett a janzenistákkal. E szimpátiája főként egyháztörténeti műveire jellemző, de fenti értekezése is a janzenisták kedvelt témájáról, az őskeresztények egyházfegyelmi gyakorlatáról szól. Érvelésével a gallikán egyházjogokat igyekezett alátámasztani. – Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.) Du Pin egyéb meglevő művei:

Dissertation préliminaire ou prolegomenes sur la Bible. 2 tome. Amsterdam, Huguetan, 1701. (0-809/20)

Kiegészítő kötet a nagy egyháztörténeti biobibliográfiához (ld. következő tétel).

Nouvelle bibliotheque des auteurs ecclésiastiques, contenant l'histoire de leur vie, le catalogue, la critique et la chronologie de leurs ouvrages... et le denombrement des differentes editions de leurs oeuvres. 1-3 tome part 1: Paris, Pralard, 1693. – 3. tome part 2.–6. tome: Mons, Huguetan, 1691-92. – 7-14. tome: Paris, Pralard, 1696–1703. – 15-19. tome: Amsterdam, Humbert, 1710–1715. (0-809)

A nagyszabású biobibliográfiát Ráday Gedeon minden bizonnyal aukción

– tehát külföldi forrásból – vásárolta; erről tanúskodik a beleragasztott „305” szám (az aukció tételszáma).

Bibliothèque universelle des historiens, contenant leurs vies, labregé, la chronologie, la géographie et la critique de leurs histoires... Amsterdam, Chastelain, 1708. (0-496)

Histoire des revolutions d'Espagne... 1-5. tome. Paris, Hochereau, 1724. (0-295)

L'histoire profane depuis son commencement jusqu'à présent. Anvers, Lucas, 1717. 1-6. tome. (0-4918)

FLEURY, Claude: Histoire ecclésiastique. Bruxelles, Fricx, 1716–1725. 1-20. tome. (0-2590)

Fleury abbé egyháztörténetéről esett már szó; a janzenisták nagyon kedvelték. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

In historiam ecclesiasticam dissertatione octo... Bambergae–Francofurti–Lipsiae, Göbhardt, 1772. (0-3644)

Kiegészítő tanulmányok a nagy egyháztörténeti sorozathoz. A possessor-bejegyzés alapján nem valószínű, hogy a kötet Ráday Gedeon tulajdona lett volna (Volphgangi Tihani Anno 1778; a vételár – 2 forint 96 karjácár – valamint egy magyar nyelvű házirecept hályogos szemre).

Institutiones juris ecclesiastici. Latinas reddidit et cum animadversiones Justi Henningii Boehmeri; ed. Joannes Daniel Gruber. Francofurti–Lipsiae, Crugius, 1725. (0-5181)

Fleury egyházi felfogása gallikán volt; azaz a püspöki testület primátusát pártolta. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

GAZZANIGA, Petrus Maria: Praelectiones theologiae habitae in Vindobonensi Universitate... Venetiis, Typ. Balleoniana, 1803. (0-2034)

Gazzaniga a bécsi egyetem professzora volt a 18. század második felében; Simon von Stock nevezte ki erre a posztra. Stock mellett Gazzanigát is vádolták janzenizmussal, de ő tomistának vallotta magát, előadásai az ágostoni és tomista elvek azonosságát igyekeztek bizonyítani. Muratori tanítványa volt, a molinizmus és a jezsuiták ellensége. Kapcsolatban állt Klimó György pécsi püspökkel; könyveket küldetett a pécsi könyvtár számára. 1799-ben hunyt el.

GODEAU, Antoine: Histoire de l'Église. Paris, ny.n. 1680. 1-6. tome. (0-2517)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Antoine Godeau (1605–1672), Vence püspöke augusztiniánus felfogású egyháztörténész volt, rokonszenvezett a janzenizmussal. Saint-Cyran-ról igen nagy elismeréssel írt. Morális és irodalmi művei is ismereteseek. A Ráday Könyvtárban megtalálható még a következő zsoldár-átköltése:

Paraphrase des pseumes de David, Paris, Chez Pierre Le Petit, 1676. (0-4112)

[HONTHEIM, Johann von]: Febronius, Justinus: Commentarius in suam retractationem Pio VI. Pont. Max. Kalendis Novemb. an. 1778 submissam. Francofurti ad Moenum, Ex officina Esslingeriana, 1781. (0-738)

Hontheim koblenzi püspök (1701–1790) Febronius álnéven tette közzé nagy egyházpolitikai művét (ld. következő tétel), amelyben támadta a pápa egyházkormányzói hatalmát és politikai szerepét – ezzel szemben az episzkopális irányzat elveit támogatta. A pápa elítélte az ismeretlen Febronius könyvét, de amikor a szerző személye ismertté vált, Hontheim püspöknek vissza kellett vonnia írását.

De statu ecclesiae, et legitima potestate Romani pontificis liber singularis, ad reuniendos dissidentes in religione christianos compositus per Justinum Febronium. Bullioni, Apud Guillelmum Evrardi, 1763. (0-2821)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Ebben a könyvben fejt ki Hontheim a febronianizmus vagy másként episzkopalizmus rendszerét, amely sok ponton érintkezik a jozefinista felfogással: Hontheim a nemzeti püspöki karokat önálló, független irányító szervezetekként írja le, s ezek az uralkodókkal működnének együtt, nem Rómával. – A kései janzenizmus sok híve szintén ezt az elképzelést támogatta. A híres mű második, bővített kiadása a Ráday Könyvtár anyagában:

De statu ecclesiae... Editio altera. 1. tom. Bullioni, Apud Guillelmum Evrardi, 1765; 2-4. tom. Francofurti–Lipsiae, ny.n. 1770–1773 (0-3676)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

További kapcsolódó irodalom:

Justinus Febronius abbreviatus et emendatus, id est De statu ecclesiae tractatus ex sacra Scriptura, traditione et melioris notae catholicis scriptoribus adornatus... Coloniae–Francofurti, ny.n. 1777. (0-3713)

Principia juris publici ecclesiastici catholicorum, ad statum Germaniae accomodata... Venetiis, Apud Jo. Pasquali, 1767. (0-3039)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

JENICHEN, Gottlob: *Historia Spinozismi Leenhofiani publica in Belgio auctoritate novissime damnati...* Lipsiae, Sumpt. Jo. Herebordi Klosii, 1707. (0-1576 Koll. 3.)

Jenichent Zolnai Béla a protestáns janzenisták között említi (i.m. 37. p.). A könyvtárban még megtalálható a következő műve:

Indices generales et observationes selectae in Augustini de Leyser meditationum ad pandectas volumina novem. Lipsiae–Guelpherbyti, Meisner, 1748. (0-2246)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

[KELEMEN, XIV. pápa] XIV. Kelemen pápáról, Lorenzo Ganganelliről esett szó Verseghy Ferenc könyvtárának ismertetésében. A Ráday Könyvtárban a következő művei találhatók meg:

Lettres intéressantes du pape Clément XIV. Paris–Liege, chez J.F. Bassompierre, 1776. 2 tome. (0-2569)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Lettres... avec des discours, panégyrique et autres pieces intéressantes... Paris–Liege, Plomteux, 1777. 3 tome. (0-5858)

A jezsuita rendet feloszlató brevével kapcsolatban:

Sensa Romanorum pontificum Clementis XIV., praedecessorum, cum animadversionibus circa ejusdem breve datum 21. julii 1773. Amstedolami, Apud Gerardum Tielenburg, 1776. (0-4514)

KEMPIS, Thomas: *De imitando Christo libri tres*. Sebastianus Castellio Latinitate puriore donavit. Accedit liber quartus de sacramento vulgo inscriptus. Nunc denuo ed. Matthias Belius, qui etiam de genuino eoque evangelico imitationis Christi principio praefatus est. Lipsiae, Apud Samuelem Beni. Waltherum, 1725. (0-4027)

A Kempis Tamás könyvében ábrázolt kegyesség kedvelt volt a janzenisták körében. Természetesen Kempist sok irányzat kedvelte, többek között a pietisták is. Ezt a példányt Bél Mátyás evangélikus tudós ajándékozta Ráday Pálnak. Possessor-bejegyzés: Ex libris Pauli Ráday mpp. – A könyvtárban Pázmány Péter magyar fordításában is megvan (1738-as kiadás, 0-3931).

MABILLON, Jean: *De re diplomatica libri sex...* Lutetiae-Parisiorum, Robustel, 1709. – *Librorum de re diplomatica supplementum...* Lutetiae-Parisiorum, Sumpt. Caroli Robustel, 1704. (0-1365)

Jean Mabillon (1632–1707) bencés tudós volt, aki rendtörténeti műveivel tűnt ki. Összeállította a rend szentjeinek aktáit is, fenti műve pedig az egyházi diplomácia

kézikönyve. Mabillon ismerte Jansenius könyvét, és kitűnőnek találta, de az irányzathoz nem csatlakozott. Ráday Gedeon könyvtárában megtalálható még a következő műve:

Iter Germanicum et Io. Launoi De scholis celebribus a Carolo M. ... in occidente instauratis liber. Accedunt Parisiensis de doctrina pronuncians, et veteres formulae protestantionum Romae a pontificibus in Parisiensi et quibusdam aliis academis a doctoribus fieri solitatum. Hamburgi, sumpt. Christiani Liebezeit, 1717. (0-4114)

MARTINI, Karl Anton von: De lege naturali positiones in usum auditorii Vindobonensis. Viennae, Kurzböck, 1772. (0-3606)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Martini személyéről korábban esett szó. További műve:

Ordo historiae iuris civilis. Ed. 4. Viennae, Typ. Joan. Thom. Trattner, 1779. (0-3421)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

MURATORI, Lodovico Antonio: Anecdota Graeca quae ex mss. codicibus, nunc primum eruit, Latino donat... Patavii, Apud Joannem Manfre, 1709. (0-706)

Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) személyét a kriptojanzenisták közé sorolják, mivel hivatalosan elfogadta az *Unigenitus* bullát és elítélte Pascal *Vidéki Leveleit* is. Ő maga nem került indexre, de egész életében janzenizmussal gyanúsították. Nem alaptalanul, amint Zolnai Béla jellemzéséből kiderül: *A Mária-kultusz ellen ő személyesíti meg a reakciót... kétségbevonva több jámbor csoda hitelét... A katolikus irodalom és tudomány számára több szabadságot követel. A rebellis Pietro Tamburinivel, a páviai janzenizmus fejével, baráti levelezést folytat. ... Ifjú éveiben az augusztinista Enrico Noris lelkes híve, öreg korában titkos ellensége a jezsuitáknak. ... A morálban rigorista. Világnezetében a predesztináció felé hajlik, a tudomány és a vallás szétválasztásáért harcol, kétségbevonva az Egyház illetékességét a hit dolgain kívül.* (i.m. 76–77. pp.)

A Ráday Könyvtárban sok műve megtalálható, betűrendben a következők:

Anecdota, quae ex Ambrosianae bibliothecae codicibus nunc primum eruit... 1-2. tom. Mediolani, Typ. Josephi Pandulsi Malatestae, 1697-1698.

- 3-4. tom. Patavii, Manfre, 1713. (0-4740)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Antiquitates Italicae medii aevi, sive dissertationes de moribus, ritibus, religione, regimine... Italici populi... Additis etiam mummis, chronicis, aliisque monumentis... Mediolani, Typ. Soc. Palatinae, 1738-1742. 1-6. tom. (0-1280)

Aukciós katalógusra utaló bejegyzéssel.

[Lamindus Pritanius álnéven]: De ingeniorum moderatione in religionis negotio, ubi quae jura, quae Frena futura sint homini christiano in inquirenda et tradenda veritate, ostenditur: et sanctus Augustinus vindicatur a multiplici censura Joannis Phereponi. Ed. 3. Venetiis, Typ. Joannis Baptistae Pasquali, 1741. (0-704 Koll. 1.)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

[Antonius Lampridius álnéven]: De superstitione vitanda, sive censura voti sanguinarii in hominem immaculatae conceptionis deiparae emissi... Mediolani, ny.n. 1742. (0-704). – Egy másik kiadásban: Mediolani, ny.n. 1762. (0-703 Koll. 1.)

Mindkét kiadásban Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

[Ferdinandus Valdesius álnéven]: Epistolae, sive appendix ad librum Antonii Lampridii de superstitione vitanda... Mediolani, ny.n. 1743. (0-704 Koll. 2.). – Egy másik kiadásban: Mediolani, ny.n. 1766. (0-703 Koll. 2.)

Rerum Italicarum scriptores... quorum potissima pars... ex Ambrosianae, Estensis aliarumque... bibliothecarum codicibus... — collegit. Mediolani, Typ. Soc. Palatinae, 17233–1738. 1-24. tom. (0-1279)

Aukciós katalógusra utaló bejegyzéssel.

NATALIS, Alexander: Historia ecclesiastica Veteris Novique Testamenti... in ... dissertationes historicae, chronologicae, criticae, dogmaticae. Venetiis, sumpt. Societatis, 1771. 1-18. tom. (0-762)

A dominikánus Alexander Natalis (Alexandre Nol, 1639–1724) nagy tudású, elismert egyháztörténész volt. Az *Unigenitus* bullát nem fogadta el; az egyetemes zsinat felsőbb-ségét vallotta. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

PLUCHE, Noel Antoine: Histoire du ciel. Consideré selon les idées des poètes, des philosophes et de Moïse. A Paris, chez la Veuve Estienne, 1739. 2 tome. (0-4193)

A természettudós Pluche személyét a janzenisták barátai közé számítják. Következő művében a természet bemutatásával is Isten teremtő munkáját dicsőíti:

Le spectacle de nature ou entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle. Francfort–Liege–Bruxelles, J.F. Bassompierre – J. van den Berghen, 1752. 1-7. tome. Kiegészítő, 8. kötet: Ce qui regardé l'homme en société, avec Dieu. 1-2. part. Paris, Estienne, 1752. (0-4147)

RAUTENSTRAUCH, Johann: Abfertigung der im von Kurzböckischen Verlag erschienenen Riedelischen Kritik der Biographie Marien Theresiens. Wien, ny.n. 1780. (0-2703)

Rautenstrauch személyéről és műveiről szintén esett szó dolgozatom első részében. A fenti Mária Terézia-életrajz kiegészítésén kívül még a következő művei találhatók meg a Ráday Könyvtárban:

Biographie Marien Theresiens, Wien–Pressburg, in Verl. bey Anton Löwe, 1780. (0-2703)

Jesuitengift wie es unter Clemens XIII. entdeckt, unter Clemens XIV. unterdrückt und unter Pius VI. noch fortschleicht, oder der Jesuit in fünferlei Gestalten allen Christen zur Warnung... Philadelphia, ny.n. 1784. (0-2558)

A jezsuita rend végleges felszámolását sürgető névtelen röpirat. (Lehetséges, hogy nem Johann, hanem Stefan Rautenstrauch műve.)

Traum von einem Hirtenbrief... Wien, Sebastian Hartel, 1782. (0-5552)

Unwahrscheinlichkeiten. Aufgelöst durch passende Anmerkungen. Freiburg, ny.n. 1785. (0-3075)

Lehetséges, hogy Stefan Rautenstrauch műve.

Über das Betragen der Bischöffe in den k.k. Staaten, in Rücksicht der landesherrlichen Verfügungen in geistlichen Sachen. Wien, bey Sebastian Hartel, 1782. (0-5844 Koll. 4.)

A kötet egyházpolitikai röpiratok kolligátuma; az egybekötetést Ráday Gedeon unokája, III. Ráday Pál végeztette el a 19. század elején (erről a kötés és a gerincen található „R” jelzésű vignetta – amelyet III. Ráday Pál használt – tanúskodik). A röpiratok mind II. József egyházügyi, különösen a tolerancia-rendeletéhez kapcsolódnak.

[RICHTER, Joseph]: Kaiser Josephs Gebetbuch. Wien, bey Joseph Hraschankzy, 1787. (0-5308)

József császár fiktív imádságoskönyve, amelyben az uralkodó megmagyarázza egyházi rendeleteinek értelmét. Magyar fordítása is van (ld. később).

RIEGGER, Paul Joseph: Institutiones iurisprudentiae ecclesiasticae. Vindobonae, Ioan. Thomas Trattner, 1770–1771. 1-3. pars. (0-5477)

Rieggert a szakirodalom a rigorózus bécsi egyházjogászok közé számítja. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

További műve a Ráday Könyvtár anyagában:

Specimen corporis juris ecclesiastici inclyti Regni Hungariae et partium eidem adnexarum... Vindobonae, Ioan. Thomas Trattner, 1768–1773. 1-2. pars. (0-3799)

Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

ROLLIN, Charles: Anweisung wie man die freyen Künste lehren und lernen soll... Aus dem Französischen übers. von Johann Joachim Schwaben. Leipzig, Breitkopf, 1760. 2 Bd. (0-4627)

Charles Rollin kapcsolatban állt a janzenistákkal, és a 18. században kedvelt fiziko-teológiai irodalmat művelte. Jelentős pedagógus, fenti műve is módszertani jellegű. További művei:

De la maniere d'enseigner et d'étudier des belles lettres, Paris, chez la Veuve Estienne et Fils, 1741. 1-4. tome. (0-2167)

Létezik magyar fordítása is, ld. később. A janzenista felfogású pedagógia körébe tartozik.

Histoire ancienne des Egyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Medes et des Perses, des Macedonies, des Grecs. Paris, chez la Veuve Estienne et Fils, 1748–1756. 1-13. tome. (0-588)

Rollin nagyszabású antik világtörténeti sorozata.

Histoire romaine depuis la fondation de Rome jusqu'à la bataille d'Actium... Paris, chez la Veuve Estienne et Fils, 1741–1748. 1-9. tome. (0-589)

Az előző világtörténeti sorozat folytatása.

SÉVIGNÉ, Madame de Marie de Rabutin Chantal: Lettres de Madame de la Marquise de Dévigné, a Madame la Comtesse de Gringan, sa fille. Amsterdam, La compagnie, 1766- 1-8. tome (0-2080)

Madame Sévigné levelei fontos adalékokat szolgáltatnak a janzenizmus történetéhez. A levelek beszámolnak minden jelentős párizsi eseményről; ráadásul egy időben – a Pax Clementina korszakában – Madame Sévigné is rajongó híve lett az irányzatnak. A hatás persze nem tartott sokáig.

[SONNENFELS, Joseph von]: Briefe über die wienerische Schaubühne. Aus dem Französischen übers. — . 1-12. Stück. Wien, Kurtzböck, 1768. 2 Bd. (0-2125))

Sonnenfels (1732–1817) személyét olykor a bécsi janzenisták sorában említik (vö. Meszlényi i.m. p. 364), de nagyobb valószínűséggel tekinthető a bécsi jozefinista politika egyik kulcsembere. Igen sokoldalú munkásságot folytatott; fenti műve a bécsi színház művészeti és szervezeti problémáit tárgyalja. Sok könyve megtalálható a Ráday Könyvtár anyagában, betűrendben a következők:

Erste Vorlesung in diesem akademischen Jahrgange. Hrsg. von Joseph von Retzer. Wien, Kurzböck, 1782. (0-6032)

Sonnenfels létre kívánt hozni egy német nyelvpártoló társaságot, amelyet akadémiává fejlesztett volna. A társaság létrejött, de akadémia nem vált belőle.

Gesammelte Schriften. Wien, Baumeister, 1783–1786. 1-9. Bd. (0-4998)

Valamennyi kötetben megcsontított előzéklap található (valószínűleg kivágott possessor-bejegyzés). Ugyancsak valamennyi kötet tartalmazza a következő bejegyzést: H. 4. Nov. 1807 – ami arra utal, hogy a mű vagy későbbi beszerzés, vagy nem volt a Ráday Könyvtár eredeti darabja.

Grundstze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft. Wien, Kurtzböck, 1768–1776. 1-3. Theil (0-3054)

A jozefinista állam- és pénzügyi elmélet kidolgozása. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Der Mann ohne Urtheil in der neuen Regierung. Wien, Trattner, 1765–1767. 1-3. Bd. (0-2173); további kötetei: 4-5. Bd. Wien, Hartl, 1781. (1-12214V)

Politische Abhandlungen. Wien, Kurtzböck, 1777. (0-3053)

Sonnenfels 1763-tól a bécsi egyetem közgazdaságtani professzora volt; elmélete szerint a közigazgatás és a gazdaság határozza meg a politikai lehetőségeket. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Saetze aus der Polizey-Handlungs- und Finanzwissenschaft. 2. Theil: Enthaltend die Handlungswissenschaft. Wien, Druck Trattner, 1769. (0-5485)

A *Grundstze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* második kötete.

Theresie und Eleonore. Eine Wochenschrift. Leipzig, Hilscher, 1769. (0-3155)

A *Der Mann ohne Urtheil* c. periodikummal együtt Sonnenfels szépirodalmi, nyelvművelő tevékenységének terméke.

Über die Liebe des Vaterlandes. – Stze aus den politischen Wissenschaften. Wien, Kurzbeck, 1771. (0-6163)

A patriotizmus fontos alkotóeleme volt Sonnenfels politikai felfogásának. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével a címlapon (G.R.)

VAN SWIETEN, Gerhard: Commentaria in Hermanni Boerhaave aphorismos de cognoscendis et curandis morbis. Lugduni Batavorum, Apud Johannem et Hermannum Verbeek, 1766–1770. 1-5. tom. (0-2295)

Van Swieten (1700–1772) Mária Terézia orvosa, az udvari könyvtár igazgatója volt. A németalföldi származású Van Swieten Louvain-ben és Leydenben tanult; Boerhaave módszereit követte. Jól ismerte a janzenista irányzatot és annak történetét; egyértelműen rokonszenvezett vele. Többen őt tekintik a bécsi janzenista kör megalapítójának; más kutatók ezt cáfolják. Ráday Gedeon monogramos possessor-bejegyzésével (G.R.)

Végül a harmadik csoportban a magyar vonatkozású állományegység következik:

FESSLER Ignaz Aurel: Ablard und Heloisa. Berlin, ny.n. 1807. 1-2. Theil. (0-5724)

Fessler Ignaz Aurel (1756–1839) születése révén hagyományosan magyar szerzőként szerepel, noha kizárólag német nyelven írt. Fiatal éveit Magyarországon töltötte, Győrben és Pozsonyban tanult, majd a besnyői kapucinus kolostorban időzött. 1779-ben Bécsbe települt, és ebben a korszakában – döntően olvasmányélményei alapján – meggyőződéses janzenista lett. Pár évvel később a felvilágosodás híve, szabadkőműves; a 19. század elején azonban – ekkor már Berlinben él – ismét visszatér a janzenizmushoz; de egyre inkább valamilyen meghatározhatatlan misztika felé hajlik. Végeredményben egész életében sodródott eszmék, országok és magánéleti válságok közepette – sok hányattatás után Szentpéterváron halt meg, mint az orosz evangélikus egyház szuperintendense. Életrajzát maga írta meg *Rückblicke* címen, 1824-ben. Zolnai Béla hosszú fejezetben méltatja pályáját (pp. 73–85.); Koszó János monográfiát írt róla (*Fessler Ignác Aurél*, Bp. 1923).

Fenti regénye középpontjában Ablard megtérése áll. További művei a Ráday Könyvtár anyagában:

Aristides und Themistocles, Berlin, Maurer, 1792. 1-2. Theil. (0-3675)

Marc-Aurel. Breslau, Korn, 1790–1791. 1-3. Theil. (0-3466); 4. Theil (1792) (0-6137)

A keresztényüldözésekről szóló regény.

GALAMBOS Mihály: Hieronimus Josef Colloredo ... Pásztori levele. Ford. — . Pozsony, Wéber ny. 1787. (0-6445)

Galambos Mihály (1789) református lelkész, a nagyenyedi kollégium professzora volt. Tanulmányait külföldön, Odera-Frankfurtban végezte. Colloredo híres pásztorlevelét annyira fontosnak tartotta – a protestánsok szempontjából is – hogy lefordította.

[HORVÁTH Mihály]: *Introductio ad historiam Ungariae critico-politicam*. Viennae, Ghelen, 1770. (0-3079)

Horváth Mihály (1728–1810) még a jezsuita rend feloszlatása előtt kilépett a rendből. 1774-től a budai egyetem tanára volt, a *pastoralis* előadója. Meszlényi Antal a janzenista felfogású magyar papok között említi (i.m. p. 372).

KOVÁTS József, Háló: A vallás, avagy az ifjabb Racinnek a vallásról írott munkája. Szabadabb versekbe foglalván kiadta — . Komárom, Weinmüller, 1798. (2-19829V)
Louis Racine (1692–1763) poémája (*La Religion*) a janzenista hitfelfogás költői megfogalmazása.⁹ A fordító Háló Kovács József szintén református lelkész volt. Létezik azonban egy kortárs katolikus fordítás is, P. Szentgyörgyi Gelérd műve, aki *Józan elmélkedés a Religióról...* címmel prózafordítást adott ki 1795-ben. Szentgyörgyi pálos szerzetes volt a rend feloszlatásáig, később házi nevelő lett. Jóval később ismét egy katolikus plébános, Répássy János (1844– ?) jelentette meg magyarul Louis Racine másik költeményét, a *La Grce*-t (*Az egély...* Eger, 1869).

LACZKOVICS János: A Jesus-társaságbeli szerzeteseinek Khinából való ki-üzettetése. Ford. — . Róma, ny.n. 1791. (0-5976))

A Martinovics-ügybe keveredett és emiatt kivégzett Laczkovics János (1750–1795) minden hittől, kegyességtől elfordult. Személyes sérelmei fordították szembe az uralkodóházzal (1790-ig testőrkapitány volt) és az egyházzal. Indulatait részben saját, politikai jellegű írásaiban, részben pamflet-fordításaiban jelenítette meg. A fenti röpirat Stefan Rautenstrauch műve, aki leginkább a jezsuita-ellenességben osztozott a janzenistákkal, bár őt is a bécsi janzenisták közé sorolják. Maga a téma a hosszan elhúzódó rítus-vita záróakkordja: Róma szigorú irányelveket írt elő a Távol-Keleten működő misszionáriusoknak, s válaszul Kína kitiltotta őket területéről.

MURATORI, Lodovico Antonio: *Britanius Lamindus*, avagy Muratorius Lajos Antal A keresztény embernek valóságos áhitatosságáról költ munkája... Eger, Bauer, 1763. (0-3794)

A névtelen fordítás Muratori 1723-ban kiadott híres művét, a *Della caritate christiana* gondolatait tolmácsolja. Muratori minden vitatott nézete megtalálható benne, de óvatos fogalmazásban. A valóságos hit alapköve Isten szeretete, maga a hit kegyelem; szeretet nélkül minden erőfeszítés hiábavaló – ezek ortodox állítások, ám egyben a janzenisták legkedveltebb hivatkozási alapjai. A további gondolatok erőteljesebb kritikát tartalmaznak: a templomok túl hivalkodóak, feleslegesen cifrák; a szegények gondozását nem végzik elég odaszánással; az egyháznak le kellene mondania vagyonáról és visszatérnie az őskeresztény idők erkölcsiségéhez. Egészében véve Muratori könyve gyakorlatias, reformokat sürgető. A felvilágosodás emberbarát és racionális szelleme elegyedik benne a janzenizmus elveivel.

1776-ban Gálfalvi Ózdi Ferenc a névtelen fordításról nem tudva, saját fordítást tett közzé.

⁹ Részletes ismertetése: BERECZ Ágnes: A kései janzenizmus és hatása Magyarországon. Louis Racine vallásbölcseleti poémája és a magyar fordítás; *Magyar Könyvszemle* 1993, pp. 279–291.

[RICHTER, Joseph]: Josef tsászár imádságos könyve. Németből fordítatott. Pozsony, Landerer, 1787. (0-4915)

A korábban már redetiben is említett fiktív imádságoskönyv névtelen fordítása. A vékony kis kötet tizenegy elmélkedő imádságot tartalmaz, amelyek többsége II. József nevezetes rendelkezéseivel áll összefüggésben: a szerzetesrendek feloszlásáról; a türelmi rendelet kibocsátásáról; a pápalátogatás alkalmáról; a támadó röpiratokkal kapcsolatban. Természetesen mindegyik imádság az uralkodó döntéseinek mélyebb és személyes okairól szól. A szöveg erősen Róma- és klérusellenes, ami egyébként nem ellentét az uralkodó valóságos felfogásával. A megemlített politikai tanácsadók, a főnemesség prominens képviselői sem pozitív értelemben szerepelnek. A fiktív önvallomás szerint az uralkodó magányos ember, aki buzgó hittel Istentől várja a vezetést és a világosságot; és nagy értéket tulajdonít a népnek (általánosságban), a szorgalomnak, a mértékletességnek, az egyszerűségnek. Uralkodói vezérelve a béke biztosítása, a birodalom országainak boldogulása, a köz hasznának előmozdítása. Valójában ez a jellemzés egybevág mindazzal, amit II. Józsefről tudunk, és ilyenformán a fiktív könyvet ő maga is írhatta volna. – A fordító nyelvhasználata és az egész kötet tendenciája azt valószínűsíti, hogy protestáns áttünetéről van szó.

[SZÖNYI Benjámin] Charles Rollin: Gyermekek fisikája, avagy olly szép és hasznos tudomány sengéje, mellyben... meg-mutattatik, mint kellessék szoktatni a gyermekeket... kegyes elmélkedésekre és az azokban nyilván való isteni böltsességet és hatalmat... tsudáltatni. Ford. és maga egy néhány kegyes elmélkedésével meg szaporította Szőnyi Benjámin. Pozsony, Landerer, 1774. (0-3040)

Rollin művéről esett szó az előző csoportosításban. A fordítást részletesen bemutatja Vörös Imre idézett művében (pp. 60–67). Szőnyi Benjámin is református lelkész volt; vallásos költészete jelentős.

SZVORÉNYI Mihály József: Causa religionis contra libertinos defensa. Budae, Typ. Univ., 1779. (0-689)

Szvorényi Mihály József (1750–1814) Bécsben végezte el a teológiát, majd több magyar szemináriumban tanított. Fenti műve hitvédő írásai közé tartozik; írt egyházjogi, egyházpolitikai és egyháztörténeti műveket is. Hermann Egyed a janzenista szimpatizánsok közé sorolja (i.m. 372. p.). További műve a Ráday Könyvtár anyagában:

Idea encyclopaediae theologiae secundum Vindobonensem studii theologici reformationem proposita. Viennae–Zagrabiae, Trattner, 1785. (0-5550)

VIZER Ádám: Hermeneutica sacra Novi Testamenti in tres partes divisa, quibus praemittur prolegomenon. 1 pars. ... Budae–Pestini, Weingand–Köpf, 1784. – 2-3. pars. ... Posonii, Weber, 1784–1785. (0-5103)

Vizer Ádám János (1743–1803) pécsi kanonok hermeneutikai tankönyve. Idős korában a

Klimo-könyvtár vezetője volt. Hermann Egyed őt is janzenista szimpátiával gyanúsítja, de erre semmilyen bizonyíték nincs. A Boldogságos Szűz tiszteletére írt műve éppen az ellenkezőjére utal.

A Ráday család könyvtára tehát számos elsődleges janzenista művet tartalmazott, bár a két legfontosabb könyv – az *Augustinus* és a *Fréquente communion* – nem volt meg benne (az *Augustinus* esetében szinte bizonyos, hogy a beszerzés nehézsége, a mű tiltott volta miatt).

A nehézségek ellenére Ráday Gedeon beszerezte Quesnel Újszövetség-kommentárját (ami szintén indexen szerepelt); Arnauld *Logicáját*; Pascal valamennyi vallásfilozófiai, illetve polemikus írását.

Számos nagy egyháztörténeti összefoglalás, és különösen Leydecker tematikus kötete bőséges információt nyújtott a janzenizmusról (idézetekkel és irodalmi hivatkozásokkal).

A janzenizmussal érintkező művek csoportjában szembeszökő a sok (katolikus) egyháztörténet, amelyek mind támadott vagy vitatott munkák voltak. A század két jelentős pápája, XIV. Benedek és XIV. Kelemen egy protestáns magánkönyvtárhoz viszonyítva meglepően sok kötetrel szerepel. A jozefinista egyházpolitikára vonatkozó irodalom jelenléte természetes, sőt személyes családi érintettségéről is lehet beszélni: Ráday Gedeon fia, ifjabb Gedeon részt vett a türelmi rendelet előkészítő munkájában.

A magyar irodalomból szigorúan véve csupán Fessler, Galambos Mihály Colloredo-fordítása, Háló Kováts József Racine-fordítása, a Muratori-fordítás és Szőnyi Benjámin Rollin-átültetése hozható kapcsolatba janzenista felfogás közvetítésével. A Bécsben tanult és később Magyarországon tevékenykedő teológiai tanárok latin nyelvű munkássága csupán egy szűkebb kört érintett, és az ő janzenizmusuk igazolása még további bizonyítékokat igényelne.

Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója

„Professoraink közt egy sem volt, kinek annyit köszönheték, mint Szentgyörgyi Istvánnak. Nyílt fej, nyílt szív, nyílt lélek, de egy neki saját hajthatatlansággal. Pedantnak mondhatnám, ha sok tudományát víg kedv nem szelídítette volna. Az iskolának minden ifjai közt s hivatala kezdete óta én valék az az egy, kit sétálásai alatt maga mellé venni méltóztatott, és én éppen sétálásai alatt tanultam legtöbbet”.¹ Kazinczy Ferenc emlékezett így tudós tanáráról. Emlékezéseiből az is kiderül, hogy Szentgyörgyi volt az egyetlen a pataki professzorok között, aki felismerte a kisdíák hajlamait, meglátta átlagon felül kimagasló képességeit.² A szép tanár-tanítvány kapcsolat atyai barátsággá nemesedett később.³ Ennek folytán nem túlzás feltételeznünk, hogy Szentgyörgyi személyisége befolyással bírt Kazinczy világnézetének alakulásában. Dolgozatunkban e személyiségnek vallásos tartalmát, pontosabb egyháztörténeti-teológiai kifejezéssel élve, Szentgyörgyi István kegyességét vizsgáljuk.

Aszalón (Borsod vm.) született 1736. november 15-én „közönséges rangú” családban, ahogy Vályi Nagy Ferenc fogalmazott,⁴ amelyben a három fiút igényesen nevelték. Egyikük korán meghalt, István és Márton református lelkész lett. Az elemi osztályokat szülőfalujában végezte, melynek régi és elég jelentős iskolája volt, majd Patakon elkezdte a gimnáziumi osztályokat. A tehetséges ifjúra felfigyelt Sárkány Dávid professzor és tanulását különös gonddal irányította. Szentgyörgyi 1752-ben Rimaszombatba ment Patakról. Vályi Nagy Ferenc nem felel ebben az esetben a miértre, hanem „bizonyos jó okokra nézve” fordulattal fedi el, hogy maga sem ismeri az iskolaváltás okát, vagy ha mégis, fontosnak tartja elhallgatni. Rimaszombatból visszatérve 1754. október 2-án beiratkozott ugyan a tógátus diákok közé,⁵ de a seniorság és talán a preceptor feladat is

¹ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, 1879, 27 p.

² Uo. 19-20 p.

³ Uo. 49-50 p.

⁴ VÁLYI NAGY Ferenc: *Mennyei Polgár, vagy halotti tanítás... Szentgyörgyi István úrnak... megholt teste felett*. Kassa 1800. 47 p.

⁵ HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1717-1777*. Sárospatak, 1998, 272 p.

visszahívta Szombatba. Valószínűleg esztendő tölte, tehát 1755 őszén lett valójában teológiai hallgató Patakon. Kitűnt szorgalmával a filozófiában, a teológiában s jelesnek mutatkozott a bibliai nyelvek magas szintű elsajátításában. Mint kiváló diákját az anyaiskola 1761-ben publicus preceptornak választotta s rábízta a poéták osztályát, hiszen már gimnazistaként „jó magyar és deák verseket írt, Horatius és Virgilius verseit könyv nélkül tudta”. Ugyanekkor könyvtárosnak is megtették, majd pedig 1763-ban a filozófiai tanszék segédtanára lett. Esküdt deák volt a diákönkormányzatban, amikor 1764-ben a nemesbikki (Borsod vm.) eklézsia lelkészéül meghívta. Miután azonban a nagyhírű tudós Szathmári Paksi Pál filozófia professzor és a görög nyelv tanára 1766-ban elhunyt, noha nem járt külföldi akadémiát, helyére Szentgyörgyit hívták meg helyettes tanárnak 1767-ben, majd 1770-ben ordinárius professzornak választották. Egészsége meghanyaglása folytán nyugalomba lépett 1797-ben, Patakon hunyt el 1799. október 1-én.

Vályi Nagy Ferenc elfogulatlannak méltán mondható jellemzésében Szentgyörgyi szorgalma a hangsúlyos a tehetsége mellett. Szorgalmával képes volt pótolni a külföldi egyetem többletet kínáló, de neki meg nem adatott lehetőségét. Tanárságában született újszövetségi filológiai-exegetikai jegyzetei igen elmélyült bibliaismeretet mutatnak, igazolják a bibliai nyelvekben való alapos jártasságának jó hírét.⁶ A klasszikus irodalomban való tájékozottságának nyomai szintén megtalálhatók írásmagyarázati munkáiban, mint ahogy a reformáció kora íróinak ismerete is. Foglalkozott még az írásmagyarázás és az igehirdetés elméletének kérdéseivel.⁷

Teológiáját, kegyességét vizsgálva, természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a filozófia tanáraként milyen álláspontot képviselt. Koncz Sándor a pozitív racionalisták közé sorolta őt.⁸ Úgy értékelte, hogy ez a szellemtörténeti kategória egyrészt az erős holland gyökerektől való elszakadásban és a német filozófia-teológia racionalizmusának hatásában, másrészt a teológiai gondolkodás önállósodásában, öntudatra ébredésében ragadható meg. Koncz megállapítja, hogy Szentgyörgyi a „természettől adott vallást helyezi előtérbe, konzekvens természeti teológiát művel”. Hozzáfűzi, hogy „Kazinczy azért lett Kant 'őszinte bámulója', mert a nagy filozófust a Kant és követői hatása alatt álló Szentgyörgyitől megtanulta becsülni”. Kazinczy figyelmét valóban Szentgyörgyi irányította Kant tanítására, a pataki professzor művei azonban mégsem a nagy német fi-

6 Sárospataki Ref. Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kt. 227.

7 Uo. Kt. 277.

8 KONCZ Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703-1849 között*. In: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Budapest, 1981, 132-133 p.

lozófus hatását hordozzák.⁹ Szentgyörgyi élete vége felé ismerhette meg Kant munkáit, s talán a 90-es években hívhatta fel rá Kazinczy figyelmét. A széphalmi nyelvújító és irodalmár Kant igazi megismerését mégsem neki, hanem Sipos Pálnak köszönhetette.¹⁰

Sipos 1791-1797 között Oderafrankfurtban, Göttingenben és Bécsben tanult, matematikai munkásságával jelentős sikert aratott, 1795-ben a berlini egyetem az ellipszis meghatározásáról írt értekezéséért aranyéremmel tüntette ki.¹¹ Patakon 1805-1810 között matematikát és fizikát tanított. Kazinczyval ekkor ismerkedett meg és kötött életre szóló barátságot: „Prof. Kézy Mózes úrral sétála ki hozzám Újhelyből aug. 17. d. 1809. Kedvesen töltöttem társaságokban a napot, és a hely, hol az erdőben a fűben fetrengettünk, kedves lesz nékem örökre két barátomnak emlékezte miatt”.¹² Kazinczy Sipos közvetítésével értette meg igazán Kant és a német idealizmus tanainak szellemiségét. Éppen sorozatos kérdései nyomán, Sipos Kazinczy kérésére kezdett filozófiai értekezéseket írni. A költő a Jénai Tudományos Levelek füzeteit olvasta, de – amint írta – „sok van még ebben is, amit nem értek; kiírtam szóról szóra, azért, hogy az úrtól prof. úrtól abban egy kis privatissimum collegiumot vegyek”.¹³ Többször kifejezte, hogy Siposnak köszönheti a filozófiai kérdésekben való eligazodást és tisztán látást: „... nem győzőm áldani sorsomat, hogy néked jutottam ismeretségedbe, s hogy te vezérem, barátom, tanítóm és oktatóm levél. Sokszor próbáltam már én, soha se tudtam megérteni, bár többször olvastam az új Philosophusokat, most értem munkáidból”.¹⁴ A két barát levelezéséből az is kitűnik, hogy Kazinczy megnyugtató válaszokat nyert Sipostól az ész és a hit között feszülő ellentét feloldásában. Az ész hangsúlyozása inkább a dogmák megkérdőjelezhetetlenségének elutasítása szempontjából fontos. „Isten nem csak a fület, hanem a szememet is adta vezérül, és hogy ész, azaz lelki esméret, és hogy még világosabban szóljak: a tanulás világánál eléggé világított meggyőződés nélkül hinni semmit sem tartozunk” – ahogy Kazinczy Siposhoz írta. De ez abban az összefüggésben válik érthetővé, amit szintén e levelek egyikében találunk meg: „Gottheit, Freiheit, Unsterblichkeit – a kritika ezt kitörlé a tudományok sorából, de nem a szívből, a lelkieszméretből”.¹⁵ „Isten, szabadság, halhatatlanság a legfőbb értékek. Nem dogmák, hanem szabadon hihető eszmék. A tudomány, ha akarja, kitörölheti őket ön-

⁹ RÁCZ Lajos: Régi levelek. In: Protestáns Szemle 1918, 163-164 p.

¹⁰ PUKÁNSZKY Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. In: Protestáns Szemle 1924, 300 p.

¹¹ WOYCIECHOWSKY József: Sipos Pál élete és matematikai munkássága. Budapest, 1932.

¹² MAKKAJ Ernő: Sipos Pál: Természet és szabadság. Hat filozófiai tanulmány. Kolozsvár, 1944, /Erdélyi Féniks/, 9-10 p.

¹³ Kazinczy Ferenc levelei Sipos Pálhoz. Lipcse, 1846, 6 p.

¹⁴ MAKKAJ Ernő: i. m. 8-9 p.

¹⁵ Kazinczy Ferenc levelei... i. m. 86-87; 69 p.

magából. De Isten és a halhatatlanság a szívből nem üzhető ki. Ott tartja őket a szabadság” – ahogy Koncz Sándor summázta Sipos gondolkodását.¹⁶ Az értelemnek joga, hogy felfogja az általa megismerhető dolgokat. Ugyanakkor az ész, az értelem nem teheti tárgyává azt, ami csak a hit számára nyílik meg. Az észnek korlátai vannak, a hit szabad.

Kazinczy vallásos gondolkodásának formálódásában tehát döntőnek mondhatjuk Sipos Pállal kötött barátságát. Az alapok lerakásában azonban feltétlenül szerepet játszott Szentgyörgyi István is. Kazinczyra tett hatását egyszerre sejthetjük a költő gondolkodásának és gyakorlati vallásosságának területén.

Szentgyörgyi – Koncz Sándor megállapításával ellentétben – nem volt kantianus.¹⁷ Ahogy Rácz Lajos írja: „... a wolffi iskola szellemében s jó részben magának Wolffnak idevonatkozó, a XVIII. század derekán az egész német bölcsélet fölött uralkodó tankönyvei alapján” fejtette ki álláspontját a pataki professzor.¹⁸ Christian Wolff (1679-1754) hallei, marburgi majd újra hallei egyetemi tanár teológiai módszere a dogmák önmagukból folyó tekintélye alól való felszabadulás szükségességét hangsúlyozta. „Akik a keresztyén vallás igazságait akarják alaposan megismerni, azok sem mehetnek tanítóikhoz valamilyen vakhittel és nem tarthatnak valamit csak azért igaznak, mert a nagytudományú férfiú, akire a tanulásban rá vannak szorulva, azt igaznak tartja... Ha Pál nem akarja elszenvedni, hogy a hívek értelemben gyermekek legyenek (1Kor 14,20), azaz hogy mint a gyermekek, gondolkodás nélkül fogadják el azt, amit eléjük adnak, azt, ami nekik tetszik és amit emlékezetből felmondanak – ugyanúgy egyetlen Pál-értelmű tanító sem kívánhatja hallgatóitól, hogy ők mint kisgyermekek, tetzés szerint engedjék magukat bepólyáltatni”.¹⁹ Wolff rendszerében az értelem

¹⁶ KONCZ Sándor: i. m. 138 p.

¹⁷ KONCZ Sándor Szentgyörgyi *Logica* (Logica multum mutata et quoad facere licuit, aeo nostro accomodata, Posonii, 1805) című műve alapján állapította meg, hogy „a filozófiát Kant alapján értelmezi”. (*Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása.* Debrecen, 1942. 39.) Csakhogy nem vette figyelembe, miszerint Szentgyörgyi művét Rozgonyi József „dolgozta át az újabb követelményekhez képest” (RÁCZ Lajos: *Régi levelek*, i. m. 163 p.), amint erről az előző is tanúskodik. Ez a munka kivonata az 1793-ban megjelent *Philosophia Instrumentalis* c. mű logikai részének.

¹⁸ RÁCZ Lajos: *Régi levelek*, i. m. 163-164 p. Rácz így fogalmaz: „Szentgyörgyi a korosabb ember nyugalmaival, konzervativizmusával, még ha áttanulmányozta, átértette s talán magába szívta is Kant rendszerét, azt már nem vitte át korábban kidolgozott előadásai kéziratába, sem ennek nyomtatott szövegébe – ez továbbra is a régi maradt. S ez okozta, hogy Patakon még a 90-es években is jórészt ösmeretlenek voltak azok a bölcsészeti problémák, amelyek külföldön az előhaladottabb szellemeket foglalkoztatták. Ez okozta, hogy midőn Szentgyörgyi utóda, Rozgonyi József, a határozott és erős antikantianus filozófus a pataki akadémián tanszékét 1798-ban elfoglalta, itt a bölcsészeti tanítás egy nagy ugrással, Kant rendszerének elmellőzéseével, Wolfftól egyszerre Kant-ellenes irányba csapott át.” Vö. RÁCZ Lajos: *Egy magyar és egy német antikantianus érintkezése.* In: Sárospataki Református Lapok 1910, 29-32. szám.

¹⁹ JUHÁSZ István: *Christian Wolff és az erdélyi református teológia.* In Uő: *Hitvallás és türelem.* Kolozsvár, 1996, 102-103 p.

felértékelődik. Isten ismerete nem a dogmákra épül, hanem a világ és a lélek megismerésére (theologia naturalis). Szentgyörgyi „pozitív racionalizmusát” tehát nem szabad abban az értelemben elgondolni, amely a XIX. századi liberális teológia sajátjaként vált általánossá, miszerint a ráció a valóság mértéke, amely a kijelentés fölött áll, azt hivatva van kritikai szempontból értékelni. Annál is inkább, mert Decsy Sámuel (1742-1816), a bölcsészet és az orvostudomány doktora, Szentgyörgyi valamikori tanítványa, egykori professzora Theologia Naturalis című, 1784-ben megjelent munkáját olvasva, számon kéri tőle a kortárs filozófusok nézeteinek hiányát.²⁰ Kifogásolja, hogy többek között Moses Mendelssohn (1729-1786), Johann A. Eberhard (1739-1809) műveit nem vette figyelembe. Felhívja figyelmét arra, hogy Európában megjelent az a nézet, hogy az ember gép, mely álláspont olyan kétségeket vet fel a lélek létezésével szemben, amelyek megoldásán a legkiválóbb filozófus is „izzadással rágódhatik”.²¹ Decsy kifejti, hogy Szentgyörgyi munkája a régi filozófusok tanítására épül, így érvei „a mai Revelatio ellenségeinek, a vastagabb Naturalistáknak meggyőzésére elégtelenek”. Jellemző azonban, hogy Kant nevét Decsy sem említi. Szentgyörgyi tehát joggal tekinthető wolffianusnak, ilyen értelemben nem volt „modern” a maga korában.

Wolff tanításában – s így Szentgyörgyi gondolkodásában is – a kijelentés nem veszíti el egyedülálló szerepét, mert azt közli, amire a természeti okosság nem vezetne el. A kijelentés értelemfeletti igazság, de nem értelem ellenes, harmóniában van az értelmi igazsággal. Erre szüksége van az embernek, mert e nélkül, pusztán az értelem útján, nem juthat el az igazság teljességének megismerésére. Egészen leegyszerűsítve, a wolffi teológiai racionalizmus eredendően nem jelentett többet, mint azt, hogy merj gondolkodni (sapere aude) a vallás kérdéseiben is. Következésként nem vak hitet, hanem meggyőződést követelt.

Ezek után nem csodálkozunk el azon, hogy Szentgyörgyi ígéhirdetéseiben nyoma sincs annak a racionalizmusnak, amely a XIX. század során a Biblia kritikai értékelése folyamányaként teológiai liberalizmushoz vezetett, a csodák lehetőségét elvetette, a kijelentés hitigazságait pusztán a keresztyén morál szempontjából tartotta relevánsnak. Ezzel szemben Szentgyörgyi a református pietizmus jellegzetes prédikátora volt. Pietizmusában teljes teret kapott a misztika, a hívő lélek és Krisztus spirituális szerelemben beteljesült egysége. A fiatalon el-

²⁰ Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, Rimaszombat 1784. augusztus 28. In: *Sárospataki Füzetek* 1905, 188-191 p.

²¹ Decsy összetéveszti Julien O. de La Mactrie-t (1709-1751) Johann H. Lambert-tel (1728-1777), tévesen ez utóbbinak tulajdonítva a *L'homme machine* c. munkát. Nyilvánvaló egyébként, hogy Szentgyörgyi nem juthatott könnyen hozzá a kortárs filozófiai művekhez, ráadásul németül nem tudott, ami szintén komoly akadály volt az újabb irodalom megismerésében. vö. RÁCZ Lajos: *Régi levelek*, i. m. 164. p. 1. sz. jegyzet.

hunyt kegyes asszonyt, Báji Patay Józsefné Darvas Borbálát a temetési igehirdetésben Jézus szerelmes jegyeseként méltatta, s az analógia szabályai szerint ugyan, de erotikus képektől sem riadva vissza írta le lelki házasságukat. A szentség, az igazság, a mértékletesség Darvas Borbála „Jézustól fogantatott” gyermekei. Halála nem egyéb, mint szerelmének beteljesedése: „Kiterjesztett kezekkel s a szívnek olvadását jelentő kifutó szemekkel ugyan rohant az ő mennyei Völegényének nyugodalmas kebelébe, az ő nyájasan ölelgető karjai közé. Be is vitte őtet a Király az ő ágyas házába, ott örvendez már és vígad őbenne, ott számálgatja az ő szerelmeit, melyek jobbak a bornál”.²² Az Énekek Énekében (5,10) ezt olvashatjuk: „Az én szerelmesem fejr és piros, tízezer közül is kitetszik”. Ugyanígy – mondja Szentgyörgyi – szépség tündöklük Darvas Borbála szerelmének, „ama Fejrnek, ama Pirosnak, ama Tízezereknél is sokkal szebb Jézusnak Isteni ortzáján”.²³ A középkori misztikának protestáns talajon való jelentkezése ez, mely az Énekek Éneke allegorikus értelmezésére épít. (Figyelmeztetnünk kell viszont arra, hogy a Biblia nem a hívő lélek és Krisztus, hanem az egyház és Krisztus házasságáról beszél. Ef 5,32.) Szentgyörgyi azokat a hitigazságokat, amelyeket a liberális teológia később a legjobb esetben is legfeljebb allegorikusan értelmezett, valóságát azonban elvitatta (Krisztus kereszthalála, feltámadása, mennybemenetele, üdvösség stb.), históriai értelemben fogta fel és magyarázta.²⁴ Pozitív racionalizmusa igehirdetéseiben abban ragadható meg, hogy nem a dogmák tekintélyére apellál, hanem a személyes meggyőződésre épít. Például az ember porsátorának levetése és a dicsőséges test felöltözése bizonyosságát nyilván tudatosan felépített kifejezés-együttessel húzza alá ebben a sorrendben: „tudom, hiszem, reménylem, várom”.²⁵ Ez azonban nem az intellektus elsőbbségét jelenti a hittel szemben, csupán a meggyőződés szilárdságát emeli ki, hangsúlyozza.

Szempontunkból kevésbé fontos az, hogy Szentgyörgyi István nem volt korszerű filozófus. Sokkal lényegesebb, hogy filozófiai racionalizmusát egyeztetni tudta erőteljes pietisztikus vonásokat mutató kegyességével. Ennek titkát abban ragadhatjuk meg, hogy a pietizmus református talajon be tudott illeszkedni az ortodoxia teológiájának épületébe. A „befogadó készségre” az ortodoxiát a puritanizmus készítette elő.²⁶ A Szentgyörgyi István által is képviselt pietista misztika öröksége annak a kegyességi magatartásnak, amit a XVIII. század korábbi

²² SZENTGYÖRGYI István: *Temetési lakodalom...* 1769, különösen 38-39 p.

²³ Uo. 32 p.

²⁴ Kéziratban maradt prédikációi a pataki Nagykönyvtárban: Kt. 215-216.

²⁵ *Temetési lakodalom...* i. m. 33 p.

évtizedeiben Ráday Pál és Bethlen Kata lelkiisége fémjelez.²⁷ Ebben a személyes vallásosságban a hitvallásos reformatori örökség (református ortodoxia) egészséges, szélsőséges rajongástól mentes, mély érzelmi töltést hordozva jelenik meg. Ez a többszínűség, a különböző hatások egybeolvadása a kor református teológiájára általánosan jellemző. A reformatori örökségre nagy súlyt helyező ortodoxia puritánus jegyeket hordoz, nem idegenkedik a krisztocentrikus szemléletű érzelmi azonosulás kifejeződéseitől sem, s ez utóbbiban mutatkozik meg leginkább a pietizmus hatása. A puritanizmussal és a pietizmussal nemesedett ortodoxia a korai racionalizmust is képes volt megszelídíteni. Ezzel létrejött az a sajátos teológiai szintézis, amely lényegében véve a legutóbbi időkig jelen volt a magyar református teológiai gondolkodásban. A XVIII. század második felében pedig, Szentgyörgyi mellett, jellemző példaként hozhatjuk fel Szikszai Györgyöt, a magyar református népi kegyesség talán legnagyobb hatású formálóját, aki az ésszerű ortodoxia talaján állva, a racionalizmustól is érintetten, érzelmekben gazdag kegyességet és teológiai gondolkodást képviselt.²⁸

A Sipos Pállal folytatott levelezés szinte minden lapja bizonyítja, hogy Kazinczy Ferencet mélyen foglalkoztatta a vallás lényege. Nem teoretikusan, hanem egzisztenciálisan érdekelte őt Isten, szabadság, halhatatlanság és üdvösség. Meggyőződésének kiformálódásában sokat merített kedves barátjától, Sipos Páltól. Az alaphoz, amelyre ez a meggyőződés épült, szeretve tisztelt tanára, Szentgyörgyi István is hordott fontos szellemi-lelki köveket. De a tanítvány nem bizonyult pusztá epigonnak, maga harcolta meg „világnézete” kifejeződésének szép harcát, benne volt önnön lelke is az eredményben, melyben az ész és a szív békeségre jutott.

A szem látni tanult, a szív csak hinni. Nemesb az
S emberhez méltóbb, s ah, vakon ülni nehéz.
Úgy de magam vagyok ott, itt létemet Istenek őrzik,
S a baj hozzájok még közelebbre csatol.
Láss bizvást, sőt nézz; szemed arra van adva; de higgy is,
S int szívednek szép religiója, hevülj.²⁹

²⁶ E sajátos szintetikus teológiának, melynek a 18. század egyenes örököse volt, talán legmarkánsabb 17. századi képviselője Tofeusz Mihály, erdélyi püspök, Apafi fejedelem udvari lelkésze. KATHONA Géza: *Tofeusz Mihály kora szellemi áramlataiban*. In VARJAS Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16-17. században*. Budapest, 1987, 401-425 p.

²⁷ CZEGLÉDY Sándor: *Ráday Pál lelki arca*. In ESZE Tamás (szerk.): *Ráday Pál emlékkönyv*. Budapest, 1980, 251-252 p. TONK Sándor: *Árva Bethlen Kata*. Kolozsvár, 1998.

²⁸ Ifj. SZABÓ Aladár: *Szikszai György élete és munkássága*. Budapest, 1927.

²⁹ KAZINCZY Ferenc: *Szem és szív*. In KOVÁTS Dániel (szerk.): *Fény és homály. Válogatott költemények*. /Poétai Gyűjtemény I./ Miskolc, 2000. 31 p.

Szikszai utódai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalistástörténeti forrás

II. rész

(3) A társadalmi egyenlőtlenségről vallott nézetek és élethelyzetek csoportosítása

Alapvető kiindulási pont, amelyben a könyvek, bár eltérő részletezéssel, meg-egyeznek, a keresztyének egyenlősége Isten előtt. Szikszai, aki a hatalmi pozíciókat és szakmákat, mint az imádkozó ember különböző „állapot”-t, részletesen tárgyalja, és evilági sajátosságait, néha előnyeit ki is emeli, hangsúlyozottan az általános keresztyén vallásosság normáit, általánosan érvényes követelményeit állítja velük szembe. A modern értelemben vett szakmák és foglalkozások a társadalmi pozíciókkal, családi státusszal, életkorral vegyesen fordulnak elő, sorrendjük némileg, de nem következetesen egy bizonyos ranglétrán halad fentről lefelé.¹ Az egyes pozíciók, mint az imádkozó ember lehetséges különböző helyzetei, az általános keresztyén normáknak az adott esetben való alkalmazását magyarázzák meg; Istennel, de az emberekkel szemben is, így nemcsak a kegyességei élet követelményeinek, hanem a társadalmi élet normáinak, viselkedési mintáinak széles spektrumát is lerögzítvén. Ezen helyzetek bemutatásában Szikszai nyilvánvalóan kora rendi rétegződéséből indul ki, viszont a dualizmus idején kiadott újabb kiadásokban ez a minta változatlanul megmaradt².

¹ Bemutatott „állapotok”: császár/király; méltóságba helyezettek, ítélőbírák, tisztviselők; magisztrátusbeli személyek; lelki-pásztor; házas férfiú (külön esetként: ha rossz a felesége); házas asszony (külön esetként: ha rossz a férje); szülőknek (gyermekükért); magzatoknak (szüleikért); házasságra igyekező ifjú; hajadon leány; gazda/gazdasszony; szolga/szolgálgó; iskolabeli tanító, preczeptor; prókátör; orvos doctor és borbély; fegyvert viselő ember, nemes ember, kalmár; mester-ember; földmívelő ember; öreg ember; utazó ember; viselős asszony, szüléshez közelítő [...] asszony; gyermek-ágyas asszony; gyümölcstelen házasságban élő ker. férfiú és asszony.

² Csak később tűnik el, s a modern kiadásokban is kimarad az imádság a királyért (1786 II. sz.l.: *A* Királyért imádkozni kell*; 1868: *A császárért, és királyért imádkozni kell*), továbbá a nemes, a gazda/gazdaasszony és a szolgának szóló tanítás ill. imádság. Ld. pl. SZIKSZAI ... 1868, ill. ds., Budapest, Kálvin k., 1993.)

A keresztyének egyenlőségének elve különösen határozottan a hatalommal bíró pozíciók bemutatásában figyelhető meg. Így pl. a nemesnek szóló tanításban:

„Jó dolog, szép állapot e világon a nemesség [...] De más felől ezt sem lehet tagadni: 1. hogy a nemesség veszendő és hiába való jó [...] 2. Hogy az csakugyan nem veszi ki az embert, az emberi sorsból és állapotból [...]: a keresztyén nemes ember azért ezeket vegye elméjére, és ezekre tartsa magát kötelesnek: 1. Ismerje s gondolja, hogy az ő nemessége csupa Isten ajándéka. [...] 2. [...] ne képzelje abból, hogy ő nem olyan, mint más emberek. [...] Sokkal inkább pedig az Isten előtt, semmi különbséget nem tesz a nemesség. Nem elébb vala ő előtte a nemes a nemtelennél. Csak arra néz, hogy ki a jó, ki a rossz, egyedül ez tesz ő előtte különbséget.“ Nem felejtí el hozzáfűzni azt is, hogy „A nemesi szabadság épen nem tér ki a bűnökre.“ Tehát: Azon legyen, hogy az ő földi nemességének mellette legyen a mennyei nemesség is, a mely nélkül boldog nem lehet. [...]“³

Hasonlóképpen figyelmezteti pl. a gazdát, hogy emberségesen bánjon szolgálójával; a magisztrátusbeli személyt, bírót és tisztviselőt, hogy ne éljen vissza hatalmával, pozícióbeli előnyeivel. Mindegyik állapot Isten döntése - bár mintha ezt az alárendeltebbek esetében, így pl. a szolga esetében, nagyobb hangsúllyal állapítaná meg.⁴

A felsorolt pozíciók mind szükségesek, kölcsönösségi viszonyban állnak egymással. Betöltésük az evilági élet szempontjából különböző mértékben kellelmes, minden esetben azonban isteni döntés, amibe bele kell törődni, a vele járó köteleességeknek, felelősségnek pedig eleget kell tenni. A hatalom *„Isten képét viselő“*⁵, de /ugyanakkor/ *„(t)öbb oka van annak az Isten félelmére mint a köz keresztyénnek, mivel az Isten képében ítél és igazgat, és ő neki különös számadással tartozik.“*⁶ Egyik életpálya sem magában bűnös és elvetendő - Szikszai e tekintetben korabeli vélekedésekkel határozottan száll szembe, pl. az orvost, vagy kereskedőt illetően.⁷

Az emberek egyes pozíciókba való beleszületése isteni döntésként jelenik meg; ott, ahol a fennálló lehetőségek közötti szabad választás alapján történik

³ SZIKSZAI ... 1868, II. 18. („A nemes embernek...“; 409-411)

⁴ SZIKSZAI... 1868, II. 13. („A ker. szolgának...“; 377)

⁵ SZIKSZAI ... 1868, II. 3. („Magisztrátusbeli személynek...“; 298)

⁶ u.o.

⁷ SZIKSZAI ... 1868, II. 19. (415, 416) Léteznek viszont elvetendő mesterségek is: II. 20. (422-423)

meg a döntés, szintén az isteni irányítás titokzatos hatalma mutatkozik meg. Legvilágosabban a mesteremberek esetében:

„Nem történetből való az, midőn egyik ember egyik mesterségre, a másik másikra: áll: hanem az Isten gondviselésének titkos igazgatása forog abban is. Menyifélék a kézi mesterségek, és mely különböző tulajdonságuk? mivel mindazáltal szükségesek az emberi társaság javára: úgy intézi az isteni igazgatás, hogy mindenekre elegenden találkoznak, akik azt gyakorolják; úgy hogy egy sem fogy, és nem vész el, az azt gyakorlónak nem léte miatt.“⁸

Fordítva viszont ez ellen a világrend ellen, s a benne kiosztott pozíciók ellen, isteni eredetük miatt, Istentől való voltuk miatt, tiltakozni nem lehet. Így mindenkire áll:

„Állapotjának alávalóságán ne tűnődjön és ne nyughatatlan-kodjon, hanem sorsával megelégedjen, és hivatalában vidám szívvel és szorgalmasan munkálkodjon: meggondolván hogy ő olyan állapotban és hivatalban van, a melynek Isten előtt való kedvessége legnyilvánvalóbb [...] és melynek folytatása által az emberi társaságnak nagy hasznára lehet.“⁹

A könyv az egyes élethelyzetek s a velük járó kötelességek bemutatásával – szerzője szándéka szerint – nemcsak a specifikus feladatokat, nemcsak az arra az esetre vonatkozó normákat és elveket mutatja be, hanem ugyanakkor egyfajta társadalmon belüli felvilágosítást is célul tűz ki - elsősorban azok számára, akik a maguk élettapasztalatának behatároltsága miatt ilyen tudással nem rendelkeznek.

„Hogy pedig jól lehet együgyű keresztyéneknek együgyűen írtam, mégis [...] az olyan állapotokra is kiterjeszkedtem, a kik tanult emberek szoktak lenni [...] Jó és szükséges szemléltetni az együgyűbbekkel, ezeknek az állapotokank, és hivataloknak szükséges és tiszteséges voltát, s terhes kötelességeit, hogy azoknak illendő becsülésére indíttassanak. Meggondoltam, hogy ha tanult bölcs emberek is a kik azokat viselik: mindazáltal nem lesz terhőkre, egy igen rövid, és együgyű summában látni terhes kötelességeiket, és olvasni egy imadságot, a mely az ő nevőkben, és képekben formáltatott.“¹⁰

⁸ SZIKSZAI ... 1868, II. 20. (422)

⁹ SZIKSZAI ... 1868, II. 21. („A földmívelő embernek...“; 429)

¹⁰ SZIKSZAI ... 1868, Előljáró beszéd (VII-VIII)

Későbbi utódjai már nem a Szikszainál található részletességgel térnek ki az emberi élethelyzetekre - sem a felsorolt pozíciók terjedelmét illetően, sem a vele járó kötelességek stb. tárgyalásában. (Ez legalább részben könyve rendkívüli terjedelmének is tulajdonítható.) Ugyanakkor feltűnő egy bizonyos eltérés a dualista kor társadalmi fejlődése és a korabeli imádságos könyvek világa között. Az imádságos könyvek nem kezdtek a társadalmi változás következményeként új társadalmi élethelyzeteket tárgyalni, vagy egy új ranglétrát felállítani¹¹. Ez részben a régebbi keletű, különösen a hagyományos felfogású könyvek jelentős részarányával függ össze. De így is megállapítható, hogy a 19. század vége körül megírt könyvek is csak kevés új csoportelnevezést vezetnek be - pl. Csiky a „tudományos pályán működő embert“, akivel szemben, korábbi mintákkal összehasonlítva, a lelkipásztor tűnik el. Ha a Szikszainál megadott csoportosítást vesszünk alapul, akkor az idő folyamán az összeállítások inkább kevésbé részletesek, vagy teljesen kimaradnak, az újítóknál éppúgy mint egyes konzervatívaknál. Azokból az imakönyvekből, amelyek nőknek íródtak, akik a férjek státuszához voltak kötve, de akik ezentúl mint címzettek általában a vagyonosabb réteghez is tartoztak (Fördös/Szivós, Medgyes, kevésbé világosan Szász is) az ilyen összeállítások általában kimaradnak. Ott már csak a családi állapotukhoz, szerepükhez kapcsolódnak a „*körülményekhez alkalmazott imák*“ .¹²

¹¹ Fogalkozások, pozíciók, szerepek a vizsgált imádságos könyvekben (a szerzők által választott sorrendben, a nőknek írt könyvek nélkül)

SZIKSZAI: /13/ [vegyesen családbeli pozíciókkal, életkorokkal]: király; méltóságba helyezettek, ítélőbírák, tisztségviselők, hatósági személyek; lelkipásztor; gazda és gazda-aszszony; szolga és szolgáló; tanító; ügyvéd; orvos; fegyverviselő ember; nemes; kereskedő; mesterember; földművelő ember; [utazó]

RÉVÉSZ B.: Imakönyv...: - /0/

FÖRDÖS: /4/: szolga vagy szolgáló; szegény ember; vagyonos ember; iparos

DOBOS: /3/ [mint külön élethelyzet a reggeli és esti imádságok közt kiemelve:] kézművesek; földművelők; nehéz munkával élő ember; [és az előbbiektől külön: utazó]; [valamint általában: földi jólétét/gazdagságát/szegény ember imája/ stb.].

MEDGYES: - /0/

RÉVÉSZ B.: Isten... /7/: mesterember; földművelő; kereskedő; pásztor, katona; cselédek, szolgálk, szolgálók; vándorló legény; (rab).

BAKSAY D.: /7/: felsőség; lelkipásztor; tanító; szántóvető; mesterember; kereskedő; katona; [utazó].

CSIKY: Hit..(1884): /7/: tudományos pályán működő ember; földművelő ember; kereskedő; mesterember; katona; napszámos; cseléd; (- utazás); (- rabság)

SZABÓ A. - /0/

¹² (Így Medgyes fejezetcíme.) Szász viszont kezdetben még megszívleli Szikszai intését, miszerint „a királyért imádkozni kell“ (SZÁSZ 1855: Király-, nemzet-, hazáért, 311-315 (Később, átdolgozva, „Nemzetért és hazáért“ címen; a „fejedelem“-re vonatkozó szakasz kimarad). Tompa már csak a hazáért imádkoztatja olvasóját. (2.k. 1869, 335-338). Medgyes *Magyarország és Erdély lelkes honleányainak* dedikálja művét, és, ahogy fent már idéztük őt, hangoztatja a honfiúi erényeket a családban is, külön imát pedig nem közöl e témáról. Fördös és Szivós később veszik fel a témát, ami az 1846-es első kiadásban még hiányzik, de a dualizmuskori 1897-esben bőven szerepel; Csiky „*Imádkozó nő*“-jében kimarad.

Néhány esetben a világi különbségek tárgyalásának kihagyása elvi megalapozottságú is lehet - Medgyes pl. egy másik, lelkészeknek szánt imagyűjteményében az emberek közötti különbségtelt nemcsak Isten színe előtt, hanem a társadalomban is elutasítja, megszüntetésében az üdvtörténet beteljesítését látja.¹³ (Ezzel a megközelítésével viszont e téren is kivételt képez.) Másutt, e csoporton belül is inkább az a tendencia állapítható meg, hogy a rangsorból a hatalmi pozíciók tűnnek el, így a megmaradó pozíciók polgári pályák, szakmák csupán. Más szerzőknél a különösen nehéznek tekintett pálya, élethelyzet külön magyarázatra szorul. Így Dobosnál, vagy Fördösnél csak szolga fordul elő, nem pedig gazda. (Emellett az a tény is szólhat, hogy Révésznél az egyes pályákon levő embereknek szánt imák éppen a „szegényebb néposztály” számára írt imakönyvecskéjében fordulnak elő, nem pedig a már bevezetőjében alapvető teológiai kérdéseket taglaló előző imakönyv-ében.)

Dobosnál - 1855-ben - általában már csak „kézművesek, földművelők” illetve „nehéz munkával élő ember”-ek fordulnak elő külön csoportként. Helyzetük, pozíciójuk eredetére, magyarázatára nem is tér ki. Itt értelem szerint az alkalmazható, amit már előbb általános imaként fogalmazott meg:

*„A mi vagyok, azt Neked köszönöm.” „Te mutattad ki helyemet, hivatalomat az életben, hol magamon segíthetek, feleimmel jót tehetek. Hála Neked, jó atyám! mindezekért.”*¹⁴

Az egyes életpályák kölcsönössége, vagy társadalmi hasznuk mérlegelése - ha a munkás élet kötelességét nem akarjuk ide érteni - nála nem fordul elő. A földi lét, a kemény fizikai munka minden nehézsége viszont relativizálódik - ha nem Isten fia földi pályája említésével szemben, akkor szenvedésével szemben.¹⁵

Révész, mint e csoport másik képviselője, az isteni rendeltetés problémáját leginkább a bevezetőképpen is olvasható, mesterembernek írt szövegben magyarázza el; a keresztyének Isten előtti egyenlőségét viszont leginkább a legalulnak tekintett, szolga esetében.

„Óh nagy Isten [...] te előtted a földi királyok is meghajtják térdeiket, és a szolgák urai is tisztességet tesznek nagy nevednek: mennyivel inkább le kell nekem borulnom előtted, ki mint szolga (szolgáló) földi uraim előtt is tisztelettel és engedelmességgel szoktam meghajolni! Óh Uram! én az emberek közt is kicsiny vagyok és alacsony sorsban állok: mennyivel

¹³ MEDGYES, Egyházi, 53.

¹⁴ DOBOS..., 5.k. 1890, 28, 29; ld. 39 is.

¹⁵ DOBOS..., 5.k. 1890, 40-41

*kisebb vagyok te előtted, ki mennynek és földnek, uraknak és szolgáknak
egyiránt ura vagy?*“¹⁶

(Érdekes, hogy Szikszai a földi életpályákat inkább a velük járó kellemes vagy kevésbé kellemes életviszonyok szempontja szerint, nem pedig annyira a fent-lent probléma szerint ecsetelte. Inkább egyes szakmák szokásos lenézésével szállt szembe.) Az életpályák különbözősége Révész érvelésében elsősorban azoknak egymást kiegészítő volta miatt is szükséges.

*„Te rendelted óh csudalatos bölcseségű Isten! hogy az emberek különböző sorsba és állapotba helyeztessenek e földön, hogy így a megosztott erők, tehetségek és munkák összevágó kerekai forgassák a társadalmi élet rendjét s kielégítéshez juttassák annak sokféle szükségét.”*¹⁷

Ennek folytán - erre a helyzetleírások mindenkor teljes határozottsággal térnek ki - az egyes pályákkal járó nehézségeket is tűrni és elfogadni kell.

„Semmit nem kételkedem óh Atyám! hogy engem sem a vaktörténet, hanem bölcsességed s jószágod vezérlett azon mesterségre, melyet folytatok [...]”

*„Nem békétlenkedem azért óh Uram! bár nehéz a műszer, melyet kezembe adtál, fárasztó a munkátér, [...] megelégszem és nagyobbra nem vágyom [...]”*¹⁸

*„Istenem! többször sanyarú és kietlen, mint szép és gyönyörűséges pásztori életem, mely a nyárnak égető melegét, a télnek zordon hidegét leginkább emeli, [...] de azért hordozom pásztorbotomat, míg neked tetszik, mert te adtak kezeimbe [...]”*¹⁹

*„[...] a pásztor is juha a te nyájad seregének, melyet szent fiad drága vérén váltottál meg [...] ne hagyj felednem, hogy [...] az örök élet kenyerét a te szent fiad tudománya adja lelkemnek [...]”*²⁰

Ezeket az alapfelfogásokat - az isteni rendeltetésről, ami mind a világ rendjére, mind az egyes ember helyzetére, így társadalmi státuszára is vonatkozik, a század végén keletkezett imádságos könyvekben is megtaláljuk.

¹⁶ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 288-289

¹⁷ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 265/266

¹⁸ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 265-267, ls. tovább: 275 (Kereskedő)

¹⁹ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 282

²⁰ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 283

„Isten teremtett világában minden dolognak megvan a maga célja, rendeltetése. Isten bölcsességéhez tartozik az, hogy ő mindent a maga helyére állítva, oly munkát végeztet vele, a minőt az épen a bele adott erők és tehetségek szerint végezni képes.“²¹

Ezek a pozíciók bizonyos feladatkörökkel kapcsolódnak össze, amelyek hagyományosan alakultak ki, amelyek így körülhatárolhatók, s minden egyéni esetben nemcsak megkérdőjelezhetetlenek, hanem megváltóztathatatlanok is. (Szintén egy érdekes mozzanat egy közben erősen átstrukturálódó világban. Ez az intés más szerzőknél ilyen határozottan nem fordul elő.²²)

*„Isten rendelte el minden emberre nézve azt, hogy micsoda munkát folytasson az egész javára. Épen azért nem jó keresztyén az[...], a ki kicsinli azt a munkát, a melyet Istennek bölcs tetszése ő reá bízott.“ És: „[...] Pál azt az utasítást adja olvasóinak: **minden ember, a mely hivatalba hívatott, abban maradjon**, - arra tanítván minket, hogy elegendjünk meg azzal a körrel, a mely mi nekünk kimutatott [...]“²³*

Az ily módon kiosztott szerepek kiegészítik egymást. Szikszainál ez a gondolat, ahogy láttuk, elsősorban a különböző munkák egymást kiegészítő voltára vonatkozott - Csiky ezentúl máris gazdag és szegény kompatibilis szerepére is utal ezzel kapcsolatban.

„Ugyan mi lenne a világból, ha minden ember tudós, avagy gazdag, avagy szegény lenne?! [...] A gazdag kenyeret ad a szegénynek; a szegény meg keze munkájával segíti ezért a gazdagot.“

De végül nem is az evilági élet minőségéről van szó:

„Boldognak érzem tehát magamat azon a helyen, a melyre állított engemet az Istennek jóságos keze. Úgy érzem, úgy tudom, hogy ha hűségesen végzem az én hivatásomnak dolgait, elnyerem az élet koronáját.“²⁴

A felső társadalmi pozíciók eltűnése az imádságos könyvekben a „liberális“ szerzőknél is megfigyelhető. Néha a spektrum teljesen beszűkül, még a szűkebb értelemben vett szakmai pályák vagy foglalkozási területek is eltűnnek, és csak a legalsó pozíciók kapnak explicit említést s magyarázatot. Fördösnél pl. csak szolga és szegény számára szerepel egy-egy külön imádság. Helyzetük magyarázata

²¹ CSIKY... 13. k. 1914, ("Elmélkedés az emberi hivatásról", 259)

²² Teológusra tartozna a kérdés, hogy itt a lutheránus pietista példakép milyen befolyással bírt.

²³ CSIKY..., 13. k. 1914, 263

²⁴ CSIKY..., 13. k. 1914, 263-264, 265

maga a rendeltetés. A szolga feladatai viszont, röviden összesűrítve, a Szikszainál részletezettekkel egyeznek meg. (Feltűnő nála a leírás kötődése a konkrét evilági munkafeladatokhoz, kötelességekhez.)

„Te hívtál engem arra, hogy szolgálattal keressem mindennapi kenyeremet. [...] úgy adj erőt és kedvet dolgaim követésére. Ne hagyj megfélekezniem arról, hogy a ki cseléd, nem úr az, és kinek kenyerét eszem, annak szavát kell fogadnom. Adjad azért, hogy a mi reám bízatik, készséggel teljesítsem, rendes foglalkozásaimat parancs nélkül is elvégezzem, [...]; - így várhatván és kívánhatván csak egyedül, hogy ígért bérem hiányosság nélkül kiadassék, s fáradságtalan szorgalmam, hűségem, pontosságom jutalmát meglássam!²⁵

Mind a tulajdon, mind a társadalmi rend megkérdőjelezhetetlenek. A szolga azt kéri, hogy „serényen munkálkodjam, gazdámat, gazdaasszonyomat semmiben meg ne csáljam, se meg ne lopjam”²⁶; a szegény pedig:

“De távol legyen tőlem, hogy csalással, lopással, vagy bármi törvénytelenséggel igyekezzem magamon segíteni. Mert mit használna nekem, ha az egész világot megnyerném is, lelkemet pedig elveszteném! Add azért, jó Istenem, hogy ha egy részről kötelességem szerint igyekszem állapotomon javítani, más részről minden igazságtalanságot elkerüljek, [...] Adjad, hogy fő igyekezetem legyen azon munkálódni, mely megmarad az örök életre, a mennyországban gyűjtsek magamnak kincset [...]”²⁷

Az életpályák és munkaterületek legrészletesebb spektrumát - liberális megközelítéssel - Baksay Dániel tárgyalja. Nála feltűnőek a nagyon evilági indoklások és állítások az egyes pályák, szakmák jelentőségéről és feladatairól. Hogy az Isten így osztott be mindenkit, nem fordul elő. Fő szempont a társadalom haszna - „mint hű munkás az élet kertjében, tegye teendőit a közjóra azok közül mindegyik, az ő hivatása szerint.”²⁸ Pl. a szántóvetőről mintegy szociográfiai megközelítésben nyilatkozik, majd népművelésbe csap át az illető szövege:

²⁵ FÖRDÖS: Buzgóság..., 12.k. 1905, 201-203

²⁶ FÖRDÖS: Buzgóság..., 12.k. 1905, 203

²⁷ FÖRDÖS: Buzgóság..., 12.k. 1905, 207-208

²⁸ BAKSAY... é.n., 494 (Szántóvető /ima/)

“Hazánk földmivelő ország, [...] Fajunk azért, a magyarság, mely leginkább a sík föld rónait lakja, kiválóan a mezőgazdaságra van hivatva. E hivatás, amellet, hogy a legszebb foglalkozásokra nyit mezőt, a legszükségesebb sőt nélkülözhetetlen a társadalomban. Mi szükségesebb, mint a kenyér, mely az India fűszereivel megrakott áztalokról sem maradhat el? [...]” „Nagy tévhit s hibás balvélemény, hogy a gazdálkodáshoz nem kell tudomány [...] Pl.: „Kit helyzete, körülményei, vagy saját szabad választása e térre állítottak: annak első teendője, felismerni a földet, melyet művelnie kell, tisztába jöni a felől, hogy az a benne rejlő termő erőnél és az éghajlatnál fogva, mely alatt fekszik, minő terménycikkek tenyésztésére legalkalmasb?”²⁹

Erről, valamint földjavításról, határtagosításról, a jó eke kiválasztásáról stb. értekezik a szerző a következőkben. Ebben és hasonló fejezetekben a felvilágosult racionalizmus tetten érhető.

„Ipar, ernyedetlen, kitartó ipar és munkásság, gazdálkodásunkban, szeretett Olvasók! csak így fog felvirágozni hajlékainkban a jólét és megelégedés s hazánknak égi kegygyel elhalmozott térein a nemzeti nagyság és dicsőség.”³⁰

Hasonlóképpen közelíti meg a mesterember szerepét is.³¹ E helyen még a szabad verseny jótékony hatásáról és az iparkamarák felállításáról is szól.³² A különböző szakmák képviselői főleg azért tevékenykedjenek, mert a restség bűn, s mert munkájukkal hasznosak családjuk s a társadalom számára - „hogy házam népének boldogítására, a hazai közjólét emelésére mesterségemet [...] hasznos előmenetellel üzzem”, fohászkodik mesterembere. (Következetesen az utazónak is elsősorban azt ajánlja, hogy számítson előreláthatatlan eseményekre, s lássa el magát elégséges élelmiszerrel, „saját és igavonó bármai számára”³³, stb. - tagadhatatlan a különbség Szikszaihoz képest.)

Úr és szolga viszonya, a szolga kíváncsi magatartása kapcsán csak nagyon közvetett eleme az érvelésnek, hogy Isten e helyre rendelt valakit - még a szolga imájában is helyzete magyarázatára inkább a társadalmi helyzetek szükséges, mert nyilvánvaló különbözősége a felhozott érv.

²⁹ BAKSAY... é.n., 475

³⁰ BAKSAY... é.n., 484

³¹ BAKSAY... é.n., 486

³² BAKSAY... é.n., 488

³³ BAKSAY... é.n., 505

*„Nem zúgolódom sorsom ellen, Atyám! mert belátom azt, hogy valamint az égbolton nagyobb és kisebbek csillagok ragyognak, [...] úgy az emberek közt, a társadalmi jólét érdekében, urnak és szolgának, gazdagnak és szegénynek lenni kell [...] legnagyobb tömegét e föld lakóinak az olyanok képezik, kik másoknak vannak alárendelve és szegények, mint én vagyok [...] és, bár kincseket nem gyűjthettem is, [...] de megvolt mindenkor helyzetemhez illő tisztességes élelmem és öltözetem.“*³⁴

A felsőbbtség fogalomköréről értekezve tulajdonképpen az összes közös ügyek intézéséről szól - kormányzásról, az adóról, a közköltségek fedezéséről, stb. Ugyanakkor a közös érdek képviselését és védelmét határozottan csak hierarchikus viszonyokban, egyeduralomban tudja elképzelni, a szabadság stb. eszméjével szemben módfellett szkeptikus. Véggkövetkeztetéseiben az érvelésében olyan nagy szerepet betöltő emberi haladást véli veszélyeztetettnek.

*“A szabadság és egyenlőség eszméit állította fel, irányt adó vezér-elvekkül, a társadalmi életben a mai kor [...] de bár e törekvések sikerülnének is: nem tudom, hol fogná feltalálni akkor is az emberi nem, amaz álmaiban alkotott eldorádót, a hol [...] felsőség és attóli függés nem lenne. Vagy fel kell bontani teljesen az emberi társadalmat [...] az ökológiai törvényei szerint. Vagy, ha ez nem tetszik, - minthogy, mint keblünk elnémíthatatlan sugallataival, egyéni jólétünk s az emberi nem művelődésbeni előhaladásával homlokegyenest ellenkező, nem is tetszhetik: akkor a szabadság és egyenlőség eddigi értelmezésével fel kell hagynunk s a törvényes hatalmak előtt engedelmisséggel meghajolnunk.“*³⁵

Éles érzéke van ahhoz, milyen mértékben jár hatalomgyakorlással - pl. az e fejezetben tárgyalt bírói hivatal, a közigazgatás stb. - nála mindezek a felsőbbtség köré tartoznak. Ebből is, éppúgy mint természetértelmezéséből is, azonban az egyeduralom elkerülhetetlenségére következtet.³⁶ Míg gazdasági területen a polgári társadalom értékeit s elveit képviseli, a gazdasági versenyt, a hagyományok túllépését, a felelős egyént propagálja, politikai tekintetben a polgár alávaló marad. Néha az előző korszak kategóriái még ezen túl is tovább élnek, a felsőbbtség égisze alatt nemcsak szolga és úr, hanem földesúr és jobbágy kapcsolata is él tovább.³⁷ Továbbá szembevetendő, hogy nagyon tisztában van minden hatalom-

³⁴ BAKSAY... é.n., 514/515

³⁵ BAKSAY... é.n., 447

³⁶ BAKSAY... é.n., 447/448

³⁷ BAKSAY... é.n., 30 (Jog)

gyakorlással vagy nagyobb felelősséggel járó hivatal hátrányaival. Itt, úgy látszik, saját (ill. számára hozzáférhető, azaz környezete) tapasztalatából beszél. A kétkézi munka ábrázolása, ecsetelése ezzel szemben kevésbé belülről történik meg, a földművest pl. inkább tanulnivalókra figyelmezteti.) - Meggondolandó, hogy az eddigi eredmények szerint ez a konzervatív-felvilágosult megközelítés, szemben Révész vagy Fördös régebben körvonalazott, hagyományos módon szókimondó megközelítésével, későbbi kiadásokban mérve a közönség tetszését nem nyerte meg.

A társadalmi különbségek e tárgyalását az elemzett imádságos könyvekben, bemutatásuk részletességét, az egyes pozíciók értelmezését többféleképpen lehet interpretálni. A konkrét helyzetek - mint az imádkozó ember státusa, állapota - eltűnése vagy visszaszorulása formálisan az általános keresztyén egyenlőség nevében történik meg. Ugyanakkor ebben a szilárd statusok, rendi pozíciók feloldását is feltételezhetjük. (Teljesen csak ott tűnik el, ahol az evilági társadalmi egyenlőtlenség is elvi elutasításra talál, vagy ahol nőknek írnak, akik férjek státuszához vannak kötve, de általában mint címzettek, a vagyonosabb rétegekhez tartoznak.) Az egyenlőtlenség ill. az eltérő társadalmi helyzetek tabuvá tételéről szerintem igazán mégsem lehet beszélni. A tendenciában inkább feltűnő, hogy lassan az alsó rangokra szorítkoznak, azokéra, akik helyzete külön magyarázatra szorul, vagy aminek jogosultságát, Istentől való voltát külön meg kell indokolni (szemben a jóléttel).

(4) A munka, annak Max Weber-i szerepéről és eredményéről vallott nézetek. Gazdagság és szegénység.

A protestáns etikáról, egy ún. protestáns gazdasági magatartásról alkotott észlelés körben befogadott Max Weber-i képlet miatt ez a problémakör különösen is érdekes.³⁸ Mi a munka szerepe, miben áll evilági és túlvilági eredménye, kinek miért kell dolgoznia? Milyen összefüggésben állnak vele gazdagság és szegénység?

A megvizsgált imádságos könyvek abban egyeznek meg, hogy a munka ill. a mindenkori világi feladatok teljesítése kötelesség, Isten akarata és neki tetsző dolog. Az általános fogalmazás arra vezethető vissza, hogy éppen Szikszai a mindenkire érvényes kötelességteljesítés követelményeiről szól, ezek a kötelességek és követelmények azonban nem minden esetben kapják meg a munka elnevezést. Amihez ezek a kötelességek kapcsolódnak, az illető „állapota“, „sorsa“, néha -

³⁸ Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. Gondolat, 1982. – A református gondolatvilágról e cikk befejezése óta részletesebben: J. BRANDT: *A munka koncepciója a magyarországi reformátusoknál a 19. században*; In: Korall (2001) 5-6, 18-36.

bár a szóhasználatban benyomásunk szerint ritkábban - „hivatása.“ Pl. a földmívelő esetében, egymás mellett: *„Állapotjának alávalóságán ne tündödjön, és ne nyughatatlankodjon; hanem sorsával megelegetjen, és hivatalában vidám szívvvel és szorgalmatosan munkálkodjon [...]"*³⁹ Szól természetesen a munkáról és annak köteletségéről is, de ezek a szakaszok a mesterembernek, földművesnek szólnak, vagy általánosabban más kétkezi munkából élő embernek. Éppen annak részletezése, ki hogy munkálkodjon evilági hatókörében, milyen kötelességei vannak embertársaival szemben, melyek viselkedése specifikus normái, azzal jár együtt, hogy a rendi kötelességeit, a rendi társadalom rá vonatkozó normáit részletezi. Ugyanakkor kiolvasni véljük szövegéből azt is, hogy a munka még ott is, ahol mai fogalmak szerint kétkezi munkáról beszélhetünk, nem éppen központi kategória ezen kötelességek leírására.

Ha pl. a gazda szolgájával szembeni kíváncsú fellépését írja le, a példaadó szerepét vele szemben, elsősorban arra tér ki, hogy a kimondottan bűnös viselkedést kerülje, valamint saját példájával is Isten dicséretére tanítson. Saját munkáról, saját szüntelen szorgalomról nincsen szó⁴⁰ - az, hogy egy feslett életű gazda rossz példakép nem egészen ugyanaz. A szolgának viszont elsősorban azt ajánlja, hogy engedelmeskedjen urának. A megfelelő tanítás lényegében mind a kettő viszonyát szabályozza, munkáról azonban, pl. a munka Istennek tetsző voltáról, a konkrét erőfeszítésről, nem szól. Éppúgy a nemes esetében is a „munka“ nem fordul elő. Virtus és jóság a központi kategóriák, melyek megjelölik kíváncsú magatartását. Ezentúl igyekezzon, hogy *„földi nemességének mellette legyen a mennyei nemesség is, a mely nélkül boldog nem lehet.“*⁴¹

A munka átok, Isten kegyelme abban is nyilvánul, hogy mégis áldást is ad rá.

“Könyörűlő jó Isten! a ki jöllehet a te igazságodnak ítéletéből megátkozta az emberért a földet, és annak mívelését fáradságossá tette: mindazáltal a te nagy jóságodat is mutogatod és nyilvánvalóvá teszed abban, hogy sokszor megáldod az embernek fáradságos munkáját, és kiparantsolod a megátkozottat földből is az ő tápláltatását.“

*És következetesen: „Vigasztalj és erősíts engemet az én fáradságomban és kézimunkámban való nyomorúságomban e földön, melyet megátkozta a bűnért, és a te igazságodnak átkát elegyítsed nekem a te jóságodnak áldásával.“*⁴²

³⁹ SZIKSZAI... 1868, II. 21.1. (“A földmívelő...”, 429)

⁴⁰ SZIKSZAI... 1868, II. 12., 6. (“A ker. gazdának...”, 369-374)

⁴¹ SZIKSZAI... 1868, II. 18. 6. (“A nemes embernek...”, 411) Virtus és jóság: u.o., 4.

⁴² SZIKSZAI... 1868, II. 21. (“Földmívelő ember imádsága; 433)

(Később is így szólalnak meg a konzervatív tendenciájú imádságos könyvek:
„Jól tudom, Uram! hogy a bűn miatt hull itt arczom verítéke, tudom,
hogy vétkem miatt kell fáradsággal enni kenyeremet: ezért inkább teszem
jó kedvvel dolgaimat, - mert zúgolódva, békétlenkedve, csak a bűn
keserűségét nevelném.”⁴³)

Ezért a munkához mindenkor hozzátartozik, hogy Isten áldását is kérik rá.

„Az én munkálkodásomat áldd meg: mert a te áldásod nélkül haszon-
talan, sőt káros minden munkálkodásom.”⁴⁴

Ilymódon dolgozni, munkálkodni, ill. állapotukkal járó kötelességeiket teljesíteni emberi kötelesség; ugyanakkor a munka is a Szikszai által hirdetett mértékletességi etika normái alá esik. Ám ebből is megárt a sok:

„Tartóztass engemet az olyan rendkívüli világi szorgalmatosságtól,
mely miatt a te szolgálatodnak, és az én idvességemnek nagy munkáját
félrevetném vagy nagy fogyasztással folytatnám.”⁴⁵

Ez a határozott intelem a később keletkezett imakönyvekben már nem szerepel; a szükséges áldás hangoztatása, s a konkrét feladatok zúgolódás nélküli elfogadásának, teljesítésének kötelessége viszont igen. Mivel a későbbi imádságos könyvek általában már csak a társadalmi ranglétra alacsonyabb pozícióira térnek ki, ott is nehéz megítélni, mennyire általános kategória a mindenkire vonatkozó kötelességek leírására a munka fogalma. A munkára való kötelesség mintha most általánosabban szerepelne, ugyanakkor csak egy elem a konkrét szereppel járó kötelességek között. Fördös szolgálja esetében pl. bizonyos konkrét bűnök elkerülése mellett szerepel:

„Adjad azért, hogy a mi reám bízatik, készséggel teljesítsem, rendes foglalkozásaimat parancs nélkül is elvégezzem, az időt korhelységre ne fordítsam, hanem serényen munkálkodjam, gazdám, gazdaaaszonyomat semmiben meg ne csaljam, se meg ne lopjam, bizodalmmukkal vissza ne éljek, őket se szembe, se hátok megett ne sértegessem vagy rágalmazzam, hanem mindenkor kellő tiszteletben s becsületben tartsam; - így várhatván és kívánhatván csak egyedül, hogy ígért bérem hiányosság nélkül kiadassék, s fáradságtalan szorgalmam, hűségem, pontosságom jutalmát meglássam!”⁴⁶

⁴³ DOBOS..., 5.k. 1890 (Reggeli fohászok és imák, Kézművesek, földmívelők számára, Harmadik, 37)

⁴⁴ SZIKSZAI... 1868, I. 7. (“...melyben ... kér ideigvaló jókat is, de főképpen lelkieket és örökkévalókat”; 74)

⁴⁵ SZIKSZAI..., 1868, I. 8., (“... melyben ... esedezik, hogy az Isten szakassza el őtet a világtól”; 100)

⁴⁶ FÖRDÖS ..., 12.k. 1905, 202-203

A munka eredményessége viszont így is viszonylagos. A megvizsgált imádságos könyvek alapfelfogása szerint a munka csak akkor hoz eredményt, ha Isten áldása van rajta. Eltérések abban állapíthatók meg, hogy ezt elvként hirdetik-e meg, vagy inkább általános megfontolásként illő gondolatként emlegetik. Árnyalatnyi különbségek figyelhetők meg tradicionalisták és „liberálisok” között e tekintetben, hogy - még a kötelességként szorgalmasan végzett munka után is - mennyire kérdéses mégis a munka eredménye és az azon alapuló élet biztonsága.

Szikszai számára egyszerűen nincsen szükségszerű összefüggés munka, erőfeszítés, szorgalom és eredmény, földi jólét között. Hangsúlyozottan kiemeli, hogy a saját szorgalma eredményeként senki ne várja munkája hasznát. A föld nem azért hoz termést, de még az inkább a munkaráfördítástól függő iparos munkában is csak az egyik szükséges feltétel az emberi igyekvés.

*„Midőn pedig szorgalmatos munkálkodása után megadja a föld hasznos termését, ne tulajdonítsa azt sem érdemének, sem munkás szorgalmatosságának, hanem egyedül az Isten jóvóltának és kegyelméből való áldásának; tudván mind azt: hogy ő nem érdemel egyebet, hanem hogy tövist és bogácskórót teremjen a föld neki; mind pedig azt, hogy minden munka és szorgalmatosság hiábavaló az Isten áldása nélkül. Valamint hogy munkálkodásira egyedül az Istentől várjon áldást: úgy áldást vévén munkálkodása által, egyedül Istennek köszönje.”*⁴⁷

*„Az Istenre nézzen, ő benne bízson, mindent ő tőle várjon 's önégi köszönjön. Mesterségében-való bölttségének, szorgalmatosságának és sérénységének sokat ne tulajdonítson, elő-menetelét, jövedelmét, keresvényt ne annak köszönje 's ne attól várja: hanem az Istenre fordítsa 's ő rajta tartsa szemeit, minden böldogulását és elő-menetelét önégi tulajdonítsa, és minden jót ő tőle várjon; meg-gondolván, hogy mind a mesterségben való tudományát és bölttségét, mind a' munkálkodásra-való erőt és vidámságot az Isten adja 's tartja meg, és hogy egyedül az ő áldásától függ minden munkának jó-elő-menetele.”*⁴⁸

A gazdát/gazdasszonyt éppúgy nem arra inti, hogy rendszeres munkára utasítsa szolgálkat, hanem azok túldolgoztatásától óvja őket:

„Szerfelett kényszeríteni a cselédet vagy munkást a dologra és kesergetni annak életét kemény szolgálattal: egyiptomi embertelenség. Hiába is, mert a cseléd munkája nem gazdagít, hanem az Isten áldása; azt pe-

⁴⁷ SZIKSZAI..., 1868, II.21. 3. ("A földmivelő embernek..."; 430)

⁴⁸ SZIKSZAI..., 1868, II.20. 6. ("A mesterembernek..."; 424)

dig nem várhatni az olyan rendkívül való munkálkodtatásra, mint kegyetlen és bűnös cselekedetre.“⁴⁹

Másutt már nem olvasható munka és eredmény ily hangsúlyos elválasztása egymástól, ehelyett inkább az az érv kap hangsúlyt, hogy a kötelességszerűen elvégzett munkához Isten áldása is szükséges.

Ezen túl az imádságos könyvek inkább azt tanítják, hogy el kell fogadni az adott élethelyzetet, a vele járó gazdasági körülményekre nézve is, és ezzel megelégedni. Inkább az szorul magyarázatra, hogy minden munka ellenére az eredmény csekély maradhat, hogy az ember evilági helyzete gyakran nem vagy legalább is nem érzékelhetően munkájától függ:

„(M)egelégszem“, mondja Révesz mesterembere, „ha talán másokat magasabb rangban, kényelmesebb életmódban látok, ha talán én nehéz munkám után sem juthatok annyi világi jóhoz, mennyit sokok számára önként s szinte munka nélkül adnak az élet kedvezőbb viszonyai.“⁵⁰

Az érv ez után csupán az lehet:

*„Hiszen munka után édes a jutalom“. „Ne hagyd felednem azt sem óh Atyám! miszerint az ajándékokban külömbiség vagyon, de ugyanazon lélek“*⁵¹.

Hasonlóképpen Dobos is csak a kötelességszerűen végzendő munkáról beszél, amelyre jól kell használni az időt:

*„Uram! az idő rövid, a munka sok, és életemben mindegyik napnak, sőt mindegyik órának, meg van a maga terhe, melyet letennem vagy elhanyagolnom nem szabad.“ „... időm becses és rövid voltát addd igazán értenem!“*⁵²

E munka közvetlen, világi eredményére azonban az érvelés nem tér ki. Nem is arról van szó, hanem: *„Nagy szegénységet vagy nagy gazdagságot ne adj nekem: hanem táplálj engem sorsomhoz képest!“*⁵³ Nem az eredménye fontos, hanem a kötelesség, a konkrét munka mint isteni hívásnak a teljesítése⁵⁴. A munka szerepe az is lehet, hogy távoltartja az embert a bűntől.

⁴⁹ SZIKSZAI..., 1868, II.12. 2. („A ker. gazdának...“, 370)

⁵⁰ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 267; kiemelés tőlem

⁵¹ RÉVÉSZ, Isten..., 9.k. [1907], 267, 269

⁵² DOBOS..., 5.k. 1890 (Kézművesek, földművelők számára) 30, 32

⁵³ DOBOS, u.o., második, 35

„... örök ítélet következik a rövid időig tartott földi munkára. Én Istenem! Sok drága időmet vesztegettem el vigyázatlanul; életem soha vissza nem térő napjaiból sok jutott a hiábavalóságnak és kedves bűneimnek, mindezekről számolok egyszer ítélőszéked előtt.“⁵⁵

A liberális tendencia szerzőinél maga a munka és eredményének kapcsolata messzemenően kizorul az érvelésből. Fördös iparos a pl. mérsékelt sikerért imádkozik, de nem tér ki arra, hogy mennyit érhet el egyáltalán, saját erőből vagy Isten áldása révén. Tompánál is a kerti méhecskék adják meg az állandó serény munka példáját, ennek eredménye viszont - az Istennek tetsző igyekezettel szemben - nem érdekes és nyilvánvalóan nem is azért történik meg.

Van azonban egy szembetűnő kivétel e tekintetben: Baksay Dániel *Mennyei szövétnék-e*. Szerinte, az általános parancson túl - „*A ki nem dolgozik, ne is egyék*“⁵⁶- a munka pont azért szükséges és azért van, mert vele az ember javíthat helyzetén.

„*Munkálkodni kell e földön minden halandónak azért, mert megelégedés jutalmaz minden ipart és fáradtságot.*“ [...] „*Lehetne-e súlyosabb csapás az emberi nemen, mintha egy oly elfordíthatatlan sors volna reá mérve, hogy helyzetén, körülményein változtatni, bár legcsekélyebbet is, szabad nem lenne?*“⁵⁷

Az ő érvelésében a munkának igenis van eredménye, könyve e szakaszai éppen racionális munkára, iparosságra akarnak inteni:

„*Hatalmas indító ok a munkásságra továbbá az, hogy az iparnak, szorgalomnak jutalma előmenetel és vagyonosodás, a henyelésnek pedig elmaradhatatlan következménye a szegénység és pusztulás.* [...]“⁵⁸

„*Hatalmas teremője sorsának az ember. Ő ész és ipar által képes medréből kiszorítani a tengert, kimozdítani nyugvó ágyaiból a hegyeket; mint valami földi istennek (sic), enged munkálkodó keze hatalmának minden. - Dolgozz hát halandó! ne bánd, ha hull orczádról, fárasztó munkában verejtéked: mert előhaladással jutalmaztat az téged.*“⁵⁹

⁵⁴ Ld. pl. DOBOS..., 5.k. 1890, 39

⁵⁵ DOBOS..., 5.k. 1890, 58

⁵⁶ BAKSAY 51 (munkásság), eredetiben dőlt betűvel.

⁵⁷ BAKSAY 51 (munkásság)

⁵⁸ BAKSAY 52 (munkásság)

⁵⁹ BAKSAY 53 (munkásság)

Ezzel szemben csak mellékes gondolatként szerepel az is, hogy „Munkásságra indíthat bennünket annak meggondolása is, hogy ki a jóban nem foglalatoskodik, az elébb-utóbb bűnre fajul el.” „Minden bűnt a henyelés és dologtalanság szült e világra.”⁶⁰

(Hogy a szorgalmas munkavezetés mellett imádkozni is kell, nála érdekes módon nem a „munkásság” című passzusban szerepel, hanem ettől külön „Imádság” alatt.⁶¹)

Baksay érvelésével éppen körülrajzolt dimenziója mellett - miszerint munkásság és földi élethelyzet egyértelmű és szükségszerű kapcsolatban állnak -, egy másik dimenzióban ez az eredményesség, a munka hatásköre attól is függ, milyen induló körülmények között történik. Ha egyszer kitört az ínség, ezen már nehéz segíteni. Éppen ezért is ajánlatos az észszerű életvitel és módszeres erőki-fejtés:

*„Pedig jaj annak, kihez a bölcsnek paizsos embere, a szegénység egyszer beköszöntött: mert oly ártalmas vendég az, mely ha szállást foglal, a háztól elűzni megfeszített erőlködéssel is alig lehet többé. Pénz szüli a pénzt, vagyonhoz gyűl a vagyon,[...] Gyorsan tova illanó szárnyakon jár a szerencse; a ki azt vigyázatlanul elszalasztá, azt többé megfogni nehéz.”*⁶²

Gazdagság és szegénység Baksay gondolatvilágában ezért alapvetően munkálkodás és szorgalom függvénye. E mellett azonban nála egy archaikusabb fogalom- és elvárásrendszer továbbélése is megfigyelhető, amiben gazdagság és szegénység nagyságrendileg bizonyos rendies pozíciókkal járó életviszonyokat jelölnek meg: A valóban nagy gazdagság magasabb rendhez is kötődik, ők „a világ nagyjai”, velük szemben állnak „mi, közrendűek”, „a szegények és közép-rendűek osztálya”.⁶³ Akkor is, ha munkával javítani lehet a saját helyzetet, akkor is, ha a szerző ennek hosszútávú megszívlelését mindenkinek határozottan ajánlja, ugyanakkor abból indul ki, hogy társadalmi befolyásukban gazdag és szegény közt tetemes a különbség. Míg gazdaságpolitikai intézkedésekről igenis szól, e helyzetet nem tartja változtathatónak; erre utalva inkább a gazdagsággal járó felelősségről, lehetőségekről szól:

⁶⁰ BAKSAY 53, 54 (munkásság)

⁶¹ BAKSAY 57 (imádság)

⁶² 53 (munkásság)

⁶³ BAKSAY, 67, 68 (gazdagság)

„A szegény, leglánglebb buzgalma mellett is, keveset használhat a közügynek. Az ő szava, javaslata és indítványa [...] figyelem nélkül hangzanak el. A nagyok szava nagy súlyt vet mindenütt a mérlegbe.[...] a mit az alsóbb rend küzdelme elejtett, egy hatalmasnak szava még megfordíthatja azt.- A szegény, bár mindenét felteszi is az oltárra: avval a közjólétnek kevés, vagy éppen semmi lendületet sem adhat. Az ő fillérje csak csepp a közszükségek tengerében. A gazdagok dús forrásait fakaszthatják fel a közboldogságnak, ha megnyitják erszényeiket; ők oly intézeteket hozhatnak létre, melyeknek jótékonyága századok során sok ezer szegényekre elárad.”⁶⁴

- Azzal a társadalmi tapasztalattal szemben, hogy a szegénység azért nem minden esetben a hiányzó munkás szorgalomra vezethető vissza, sőt vannak, akiknek erre sincsen lehetőségük, legalább attól óva int, hogy az ilyen helyzetet valamilyen bűn következményének tartsák, büntetésként fogják fel:

„Igaz szegény pedig az, kit [...] testi vagy lelki benaság és dologtehetetlenség hoztak oly helyzetbe, hol legszentebb igyekezet és ipar által sem képes fedezni szükségleteit. Távol legyen tőlünk oly tévedés, hogy Istennek büntető ítéletét keressük ily sorsban.” „Hiszen, sokan, e világba beléptökkel öröklék ezt. Ki tehetne olyan bűnt, míg nem született, melyért bűnhődnie kellene?”⁶⁵

Azonban a szegénység relatív előnyeinek kifejtésében is elsősorban hasznossági szempontok, az emberi együttélést illető érvek szerepelnek, és csak második sorban, közvetve, a lelki üdvösség.⁶⁶

Az előzőekben körülrajzoltakból következik az is, hogy mennyire szabad az áldással együtt a munka eredményeiért, jutalmáért is fohászkodni⁶⁷. Bizonyos mértékben, - így a könyvek tanulsága -, földi jólétért, gazdagságért imádkozni szabad, de csak mértéktelenesen. Nem a „több“-re vágyás, hanem a meglévővel, mint Istentől kiosztottal való megelégedés a keresztyén erény. A gazdagság inkább csábítás a bűnre. A szegénység viszont nem feltétlenül büntetés, Isten ezt választotta ki valaki állapotaként, mert az illetőnek az a legjobb. Végző szempont

⁶⁴ BAKSAY, 68 (gazdagság)

⁶⁵ BAKSAY 72 (szegénység)

⁶⁶ u.o., 73-76

⁶⁷ Az egyéni gazdasági helyzetre vonatkozó imák a vizsgált imádságos könyvekben (*: nőknek)

SZIKSZAI György: Keresztyéni tanítások: nyomorúságban/ mikor földi javaiban akármilyen módon nagy kárt vall/ szegénységben/

a túlvilági élet legyen. Szikszai ezen álláspontját az inkább racionalista felfogású Fördös is osztja, képviseli.

*„Nem kívánom, édes Atyám, hogy temérdek kincscsel, nagy gazdagsággal halmozz el engem, nehogy felfuvalkodjék szívem s téged megtagadjon, - de buzgón könyörgök, hogy nagy szegénységre se jutass, hanem add meg mindennapi kenyeremet, adj sorsomhoz képest tisztességes eledelt, italt, ruházatot. E végre tartsd meg erőmet, egészségemet, hogy munkám után - kegyelmedből - megszerezhessem napi élelmemet, s másokról is gondolkodhassam. Add értésemre, hogy jobb a kevés igazsággal, mint a nagy temérdek gazdagság hamissággal, és ne engeddd azért, hogy élelmem keresésében valaha törvénytelenségre vetemedjem, s becsületes munka helyett csalással, törvénytelen uzsorával, lopással, s embertársamnak bárminemű károsításával öregbítsem földi jólétemet, nehogy elveszejtsem lelkem nyugalma s kárhozatra tegyem magamat méltóvá. Inkább kívánok becsületes szegény lenni, mint gazság által meggazdagodni; mert tudom, hogy átok ül az igaztalan keresményen, és a hamisan kereső sem Isten, sem az emberek előtt nem becsületes.“ /.../*⁶⁸

A nőknek szánt könyvekben főleg a másik ember szegénysége kerül tárgyalásra, mint elmélkedés tárgya, és felhívás a tettekben megnyilvánuló felebaráti szeretetre. Különösen a „liberális“ szerzőknél a szegénység magyarázatára jó és rossz szükségszerű egymásmelletisége szolgál, a szerencse forgandósága.

SZENCI FÖRDÖS Lajos – Szívós Mihály*: Ájtatos hölgy :

FÖRDÖS Lajos: Buzgóság szárnyai ... : szegény/ vagyonos ember imádsága/ Akármely nagy csapás alkalmával

SZÁSZ Károly*: Buzgóság könyve: Földi jókban szenvedett kár alkalmával/ Szegényekért

DOBOS János: Kereszttyén imák.: Földi jólétért/ Gazdagságért/ Hatalom-, Méltóságért [értsd: Hálaért!]/ A károsodott imája/ Füstbe ment remények között/ Éhség idején

MEDGYES Lajos: Egyházi imakönyv: Nehéz körülményekben/ Közcsapások alkalmával/ Bő aratáskor/ Szűk aratáskor/ Szűk esztendő alkalmával/ Tartós inség alkalmával/

RÉVÉSZ Bálint: Imakönyv: Drágaság, éhség idején/ Boldog állapotban lévő ember imája/ Boldogtalan állapotban lévő ember imája

MEDGYES Lajos*: Protestáns nők imakönyve: -

BAKSAY Dániel: Mennyei szövétnek: Gazdagság/ Szegénység

TOMPA Mihály: Olajág:

CSIKY Lajos: Hit,...: Gazdag aratás után mondandó ima/ Szűk aratás után mondandó ima

SZABÓ Aladár: Lelki harmat: -

CSIKY Lajos*: Az imádkozó nő: Jólétben/ Szegénységben/ Megelégedésben

⁶⁸ FÖRDÖS, 120/21 (Meglett idejű imádsága)

Nagyon érdekes e tekintetben Tompa gondolatmenete, akinél a szegénység - úgy, mint másutt a halál egyetemes volta, végső elkerülhetetlensége - az emberek végső egyenlőségére emlékeztet. Csak feltételezhetjük, hogy - a konzervatívabb szövegeiben megnyilatkozó mezőgazdasági világ tapasztalatalaival szemben -, itt már az egyéni eredményeiben előreláthatatlan piaci verseny, a komplexebb társadalmi viszonyok tapasztalata is megfogalmazódik:

„Ezen fájdalmas jelenetek láttára, szánalommal és részvéttel telik meg, de nem háborodik fel szívem. A véletlen s gyászos eseményeknél, távol van tőlem kietlen kérdéseket támasztani a Gondviselés bölcsessége s igazsága felől, mert tudom, hogy mindezek a felsőbb hatalom intézkedéséből vannak s lesznek így [...] Nincs halandó, ki e félelmes rázkódások ellen biztosítva volna; a hatalmasnak nincs ereje kitiltani palotájából a bajt, ágyától távoltartani a nyavalyát, szemétől a könnyet, szívétől a bánatot, éltétől a változást. Sorsunk közös, ennek megösmerésére közel hoz egymáshoz, testverekké tesz bennünket; az ember nem tagadhatja meg az embert; kiki saját-magát látja felebarátjában, sorsát sorsában, ügyét ügyében. És midőn úgy van elrendelve, hogy gazdag és szegény, hatalmas és ügyefogyott, boldog és szenvedő elkerülhetetlenül érintkezzenek egymással: mily szép hivatás vár amazokra, s mikép megenyhül a nyomasztó sors!” [...] „Tégy jól! Ez az Isten parancsolatja; változóságunk érzésének szüksége, a nemes szív édes sürgetése és öröme.”⁶⁹

A szegénység okát ezért nem is illik vizsgálni, méltó és méltatlan szegénység között nem illik különbséget tenni. Végső soron így, új társadalmi körülmények között is, az ínséget szenvedők, a nyomorultak, a szűkölködők Isten eszközei, akik segítségével vizsgáztatja embertársaikat:

„Jól tesztek az ínségre jutottakkal! Ők a sors követei, a bizonytalanság szószólói.”⁷⁰

A korábbi liberális, a társadalmi bajok módszeres orvoslásába, megszüntetésébe vetett remények után e fogalmazásban, úgy látszik, új körülmények között visszatér egy régebbi, reformáció előtti megközelítés.

⁶⁹ TOMPA..., 2.k. 1869, 180-191 ("A jótételről". Kiemelés tőlem, J.B.)

⁷⁰ TOMPA..., 2.k. 1869, 188

Összefoglalás kísérlete: Az imádságos könyv. mint mentalitástörténeti forrás

Az imádságos könyv érvelésszerű strukturájáról, a szerzői összetétel miatt vele szemben szükséges módszertani óvatosságról a bevezetőben elmondottakat itt nem akarjuk megismételni. Ahogy ott előrebocsátottuk, a bemutatott témakörök válogatásként és nem szükségszerűen teljes feltérképezésnek értendők.⁷¹ Mivel e forrástípusnak itt bemutatott első felmérése egy viszonylag terjedelmes, de minden valószínűség szerint nem teljes anyagbázison alapul, az itt közölt eredmények csak bevezetés-értékűek, a megállapítások pedig csak tendencia-megfigyeléseknek tekinthetők. További címek bevonása, a lelkészeknek szánt illetve egyes élethelyzetekre vagy alkalmakra vonatkozó könyvek párhuzamos elemzése jobban árnyalhatja a képet. Ugyanakkor megfigyeléseink kizárólag szöveg-vizsgálatokra támaszkodnak. A könyvek s az általuk adott életvezetési tanácsok teológiatörténeti értelmezése további kutatási feladatokat jelent. Éppígy az elemzett könyvek olvasottságáról csak közvetett adatok alapján tudunk megállapításokat tenni. Erről, az egyes művek befogadásáról ill. a népi olvasmányok összetételéről, csak elenyészően kevés információval rendelkezünk.⁷² A fenti tartalmi elemzésnek ez nem is volt célja. De feltételezhető, hogy hagyatéki leltárok alapján, elszórtan fellelhető naplók, visszaemlékezések alapján erre vonatkozóan „alulnézetből” is ki lehet egészíteni eddigi megfigyeléseinket. Továbbá nem árt emlékeztetnünk arra, hogy fenti elemzésünk a dualizmus kori református mentalitásra összpontosult, ahogy és *amennyire* ez a korabeli imádságos könyvekben felsejlik. A mentalitás egésze szélesebb s összetettebb annál, mint a népi vallásosság sem csupán arra szorítkozik, amit a teológusok lényegesnek vagy helyénvalónak tartottak.

Ezekkel a megkorlátozásokkal, a következő megfigyeléseket lehet összefoglalni:

(1) A forrástípus, még inkább pedig az egyes könyvek megállapításainak mentalitástörténeti használhatósága nyilvánvalóan az alkalmazott mentalitásfogalomtól, pontosabban annak inkább az emocionális vagy inkább a racionális, fogalmakban is rögzített tényezőket hangsúlyozó váltótól (is) függ. Minél „racionálisabb” ebben az értelemben a mentalitásfogalmunk, annál jobban kiaknázható az imakönyv.

⁷² Ld. pl.: KOVÁCS István Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* - Budapest, Akadémiai K. 1989)

⁷¹ Újabb eredmények: J. BRANDT: „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve”. 19. századi protestáns imakönyvek nőképe; In: *A nők társadalmi helyzetének változása Magyarországon a 19. századtól.* Szerk. GYÓNI Gábor – NAGY Bea, Debrecen, Csokonai K. 2002.

(2) A vizsgált anyag rövid bemutatása továbbá azt is megmutatta, hogy a műfaj vizsgálata, az az új kiadásokban megragadható közönségsikere alapján, legalább az általános irányzatok elfogadásáról, elfogadottságáról, valamint egyes témaköröknek a hívők számára való jelentőségéről szintén eredményt hozhat.

(3) Ezen túl bizonyos érdekes hosszútávú változások e forrástípus időbeli fejlődésében is megfigyelhetők. (A legszembeütőbb egyelőre az emberi testiség aspektusaival foglalkozó tartalmi egységek arányának lassú, általános csökkenése korszakunk folyamán.)

(4) A könyvek a bennük rögzített tartalmi pozíciók és a mindenkori célcsoportmegjelölések, továbbá a korabeli mentalitás belső rétegződésére, egyes problémaköröknek és tapasztalatoknak egyes társadalmi vagy művelődésbeli rétegekhez való kötődésére vonatkozóan is elemezhetők. Korlátozásképpen, a református leletek belső tartalmi rétegződése láttán és ugyanakkor kitekintésképpen, nem szabad kitérni az elől a kérdés elől sem, vajon létezett-e egyebek mellett az életvezetési tanácsokat adó olvasmányok tanúsága szerint is egyfajta összprotestáns mentalitás abban a korban, továbbá, hogy milyen belátásokat enged erre nézve a keresztyén-keresztény összehasonlítás (a többi valláscsoportról nem is beszélve).

A szerző nem anyanyelvű, ám a magyar nyelvben és egyháztörténetben egyaránt jártas német történész. Szövegében csupán néhány, a teljes megértést gátló fogalmazási egyenetlenséget javítottunk, az eredeti gondolatmenetet híven követve.

A szerkesztők

Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része - avagy lelkész és hatóság az 1850-es években

A magyarországi protestáns egyházak történetének nehéz korszaka volt a szabadságharc leverését követő évtized. A birodalmi egység megteremtésére törekvő, központosító bécsi kormányzat szemében a gyanús, forradalmi szelleműnek tartott protestánsok „korlátlan” autonómiája a sürgősen eltörlendő listájára került. A Magyarországon berendezkedő önkényuralmi rendszer első intézkedései közé tartozott az a Haynau-féle rendelet (1850. febr. 10.), mely a református és evangélikus egyházak önkormányzatát, egyelőre ideiglenes hatállyal az ostromállapot idejére, felfüggesztette.¹ Eszerint csak előzetes engedéllyel, a hatóság képviselőjének jelenlétében lehetett bármilyen szintű gyűlést tartani az egyházközségtől az egyházkerületig. Az új szabályozás megszüntette az egyháziak (lelkészek) és világiak egyenlő képviselését, a gondnokok működése hivatalosan véget ért. Bár csak az ostromállapot idejére szólt a rendelet, csekély változtatással 1854 után is hatályban maradt egészen a protestáns pátens 1859. szeptember elseji kiadásáig. A protestáns-ügy megoldása a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban megszületett több tervezet ellenére sem bizonyult egyszerű feladatnak. Amint a korszak névadója, Bach belügyminiszter megjegyezte: Magyarországon a protestantizmus hatalom, született ellenzék s ezt a mélyen gyökerező, erős, öreg fát nem lehet egyetlen fejszeapással kidönteni.² Ez a tíz éves periódus valóban bebizonyította, hogy a magyarországi protestáns egyházak a sokféle belső feszültség ellenére képesek ellenállni a döntő fejszeapásnak, a protestáns pátensnek. A pátens-ügy alapkérdése az volt, hogy kinek van joga az egyház belső életét, szervezeti felépítését meghatározni, ki hozza az egyházi törvényeket? A zsinat, vagy - mint eddig soha nem történt - az uralkodó, illetve minisztériuma kezében van a döntés? A pátens-harccal, a kormány korábbi terveivel több monográfia³

¹ ZSILINSZKY Mihály: *A magyarországi protestáns egyház története*. Bp. 1907. 677-678.

² Idézi RÉVÉSZ Imre, ifj.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Bp. 1957. 30.

³ RÉVÉSZ id. mű; GOTTAS, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Zeit des Neoabsolutismus*. München, 1965.; CSOHÁNY János: *A magyarországi protestánsok az abszolútizmus kori bécsi kormányzati politikában*. Bp. 1979.

behatóan foglalkozott, jelen dolgozat a református egyházon belül azokat a mindennapi problémákat próbálja felvázolni, amelyek az eddig önálló egyház és a mind nagyobb mértékű ellenőrzésre törekvő államhatalom között feszültek. Azokat a „koronaalakító metszéseket”, melyeket a kormányzat a helyi hatóságok közreműködésével tett, hogy jobban átlátható legyen az egyház és szolgálainak működése és így adminisztratív célokra felhasználhassa.

Az új rendszerben a protestáns egyházakra a kormányhatóságokat támogató, segítő szerepkör hárult. A polgári államban oly fontos oktatás, de a lakosság nyilvántartása is az anyakönyvezés révén az egyház kezében volt. A kormány alapvető feladatát látott abban, hogy célszerűbbé, egyben jobban ellenőrizhetővé tegye ezeknek a feladatoknak az ellátását. A cél a polgári közigazgatás megteremtése, de egyúttal minden lehetséges forradalmi, vagy esetleg azzá válható elem törlése.⁴ A protestánsok megzabolázását e két szempont vezérelte: korszerűsíteni, koordinálni a protestáns egyházakat és szoros állami felügyelet alá vonni őket, az örökös ellenzékiet. Az egyházi tisztségviselőknek, lelkészeknek, iskolatanítóknak az állami tisztviselői kar kiegészítő részének szerepét szánta a kormány.

Az új bürokrácia ontotta magából a német nyelvű rendeleteket,⁵ ahogyan Révész Imre a korszakra visszatekintve megjegyezte: „Általában légio volt az autonómiával ellenkező rendeletek neve.”⁶ A világi hatóság hirdetményei, mint egy 1852-es rendelet kimondta, egyházi úton jutottak el a lelkészekhez. (A protestáns pátens kiadása után több lelkész arra hivatkozva tagadta meg annak kihirdetését, hogy azt nem az esperestől, hanem a szolgabírótól kapta.) Az egyházi hivatalos út betartása azt jelentette, hogy a szuperintendensekhez érkeztek a rendeletek, utasítások vagy egyéb hirdetmények, nekik kellett azt az espereknek továbbítani, az esperek pedig a lelkészeknek. Ugyanakkor a megtett intézkedésről választ is kellett adniuk a megfelelő helytartósági osztálynak vagy osztályoknak – mivel az ország közigazgatási és egyházi kerületi felosztása nem egyezett, egy szuperintendencia több polgári kerülethez is tartozott. A megnövekedett állami elvárások teljesítésének felelőssége egyedül a szuperintendensre hárult, aki mellett már nem állt (hivatalosan) főgondnok s intézkedé-

⁴ A polgári bürokrácia kiépülésére ld. SASHEGYI Oszkár: *Az abszolútizmuskori levéltár*. Bp. 1965. Újabbán LENGYEL K. Zsolt: *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zu Fall Ungarn*. In: *Levéltári Közlemények* 70. (1999) 1-2. 79-105.

⁵ A bürokrácia működésére ld. SASHEGYI, LENGYEL id. mű, továbbá TÓTH Tamás: *A lajtántúli tisztségviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolútizmuskori közigazgatásban*. In: *Sic Itur Ad Astra* 1995/1-2. 3-42., BENEDEK Gábor: *Cislajtániai tisztségviselők a neoabszolútizmus-kori Magyarországon*. In: *Aetas* 1995/4. 60-70.

⁶ RÉVÉSZ Imre: *Adalékok a magyarországi protestáns iskolák autonómiájának történetéhez*. Debrecen, 1870. 70.

seiknek nem adott törvényes alapot az egyházkerületi közgyűlés. Az egy szemé-
lyes vezetés abban a tekintetben is igaz volt, hogy a „püspöki hivatalok” a szu-
perintendens személyén kívül jó, ha egy káplánból álltak. Nagy Mihály dunán-
túli szuperintendens arról panaszkodott, hogy teljesen egyedül viszi hivatalát
„mint lajstromozó, fogalmazó s többnyire mint írnok is”.⁷ Csak 1856-ban kapott
olyan írnokot, aki németül is tudott. A legkisebb, legnéptelenebb, legszegényebb
egyházkerületben nemhogy írnokokat, jegyzőkönyvvezetőket, expeditorokat stb.
tartani nincs elég eszköz, de még írószerekre sem kapott pótszegélyt, pedig
húszannyi kell, mint korábban - írta Nagy Mihály hivataltársának, Apostol
Pálnak Miskolcra.⁸ Jóllehet a felelősség intézkedéseikért a szuperintendensek
vállán nyugodott, hasznos segítőkre - ha nem is mindent pártolókra - találtak a
főiskolai tanári karban. Így például a tiszáninneni egyházkerületben Apostol Pál
szuperintendens és Zsarnay Lajos sárospataki professzor között igen sűrű levél-
váltás folyt, számos hivatalos beadvány német fordítását Zsarnay végezte el.

A rendeletek, előírások, hirdetmények egyéb „népboldogító utasítások”⁹
végrehajtása egyházközségi szinten a lelkeszre hárult. Voltak közöttük olyanok,
melyek végrehajtását szigorúan ellenőrizte a hatóság, mások a **közzététendő**
kategóriájába sorolhatóak. Az utóbbiak közül felsorolásszerűen csak néhányat
említve: a Haydn melódiája szerint készült néphimnusz énekeltetéséről, böl-
csődék felállításáról, az iskolákban adott túl sok házfeladatról, a tanulókkal való
embertelen bánásmódról, iskolafelügyelők beállításáról, méhtenyésztés ajánlása
az iskolatanítóknak, tagosításkor papok, tanítók földbirtokbeli javadalmazása
felől gondoskodjanak, az iskolakerti gyümölcsös jó karban tartassék, a Trattner
Károly nyomdájában kinyomtatott Hármaskis tükör, mint korszerűtlen könyv
többé nem használható, a szegény tanulóknak ingyen könyvek ajánlatnak, stb.¹⁰
E sok újfajta rendelet közül a modern méhtenyésztés népszerűsítését kívánóról
jegyezte meg Terhes Sámuel gömöri esperes, hogy sokkal több jót tett volna a

⁷ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DTREL) Nagy Mihály feljegyzése 1855. évről

⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TIREL) 1. Egyházkerületi-kollégiumi levéltári gyűjtemény
(Zsoldos-féle gyűjtemény) B/LXXXVIII: 37.265/770 Nagy Mihály levele Apostol Pálhoz. Komárom, 1856.
dec. 2.

⁹ A gömöri egyházmegyében jegyezték fel: „A magas kormány népboldogító rendeleteivel többször untatta egy-
házmegyénket.” TIREL 1. C/LXXXIII: 41.071/459 „Protestáns egyházunkra 1849-1860 évig lefolyt gyászos
időszakot illető adatok egybegyűjtve a gömöri helvét hitvallású egyházmegyéből”

¹⁰ A tiszáninneni ref. egyházkerület 1861-es miskolci gyűlésén rendelte el, hogy az egyházmegyék készítsenek
feljegyzést az elmúlt időszak protestáns sérelmeiről, ld. az előzőleg idézett gömörin kívül még az abaúji és
ungit. Ezekben bőven találhatunk adatot a különböző kormányrendeletekre és azok végrehajtására. TIREL
1. C/LXXXIII:40.799/187 „A lefolyt 12 gyászos évekre vonatkozó történelmi adatok az Abaúji
Egyházmegyéből”, C/LXXXIII. 40.805/193 „A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az
ungi egyházmegyéből”

kormányzat, ha meghagyja a papok, tanítók dohánytermesztését.¹¹ A kormány jóakarató szándékához az is hozzátartozott, hogy nemcsak javasolta a méhészetet, de utána éves kimutatásokat is kellett készíteni az espereseknek, hol mennyi kas, mennyi hasznot hoz – mintha a sok iskolai, népmozgalmi s egyéb táblázat kitöltése nem adott volna eddig is elég munkát nekik: „nekem mint lelkipásztornak, esperesnek irkálnom [t.i. méhészeti kimutatást], bizony nem igen üdvös s gyönyörködtető foglalkozás”¹² Különbözőbb eredményről a méhészetben a tiszáninneri egyházkerület egyik esperese sem számolhatott be, az alsózempléni traktusnak csak három járásában, ott is „igen vékonyan dívott”,¹³ Tornában a nagy szegénység miatt még egy kas méhet sem tudtak a tanítók beszerezni.¹⁴ Az eredménytelen próbálkozás láttán sóhajtott fel Terhes esperes: „Áldja meg az Isten a kormányt, ha a szegény tanítókat a méhészet által valóban segíteni akarja, de nem gondolom, hogy célját ezáltal elérné, inkább lehetne rajtok segíteni, kis kertecskéjükben tíz húsz ölnyi földet engedne dohányt termeszteni, bár bizonyos mennyiségű adóért, mert azóta különösen szegények a gömöri isk. tanítók, mióta egy mázsza dohánkat nem termeszthetnek.”¹⁵

A népboldogító utasítások végrehajtásának elősegítésén túl azonban a lelkészeknek voltak az állam szempontjából elsőrendűen fontos feladatai is, így a lakossági nyilvántartások pontos vezetése. A lelkész az anyakönyveket az új forma szerint volt köteles kitölteni, évente „népmozgalmi tabellákat” (a népesség éves változásáról statisztikai összeállítás) kellett készítenie. Ugyanakkor az igazságszolgáltatás által kért anyakönyvi kivonatokat, mint hivatalos kiadványokat a lelkészek kötelesek voltak díjmentesen kiállítani, ami „sok időt és jövedelmük egy részét rabolta el tőlük”.¹⁶ Ellenben arra nagyon ügyelt a hatóság, hogy maga ne hogy károsodjon, a halálesetek bejelentésének havonkénti kötelezettsége az örökösödési illeték naprakész számontartását tette lehetővé. (Egy ideig érvényben volt az a rendelet, mely a bejelentést minden esetben azonnal írta elő.) Az anyakönyvvezetés nemcsak a hatóság és lelkész, de lelkész és hívei közötti ellentétre is alkalmat szolgáltatott. A hadköteles férfilakosság nyilvántartása szintén a

¹¹ A dohánymonopólium bevezetése országszerte felháborodást keltett, gúnydalban is megörökítették. Ld. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851-1852-ben*. In: Aetas 1995/4. 27-59., itt 35.

¹² TIREL 1. B/LXXIX:37.949/654 Terhes Sámuel esperes Apostol Pál szuperintendenshez. Rimaszombat, 1857. okt. 27.

¹³ TIREL 1. B/LXXIX:37.702/407 Hegedűs László esperes Apostol Pál szuperintendenshez. Sárospatak, 1857. júl. 9.

¹⁴ TIREL 1. B/LXXIX:37.850/555 Lovass Sámuel esperes Apostol Pál szuperintendenshez. Szilice, 1857. szept. 18.

¹⁵ TIREL 1. B/LXXIX:37.949/654 Terhes Sámuel id. levele

¹⁶ TIREL 1. C/LXXXIII:40.799/187 abaúji egyházmegye

papok által benyújtott, újoncozási célra szolgáló anyakönyvi kivonatok által történt. A gömöri egyházmegyében jegyezték fel, hogy a szülők nem egyszer kérték, a lelkész ne adja ki fiuk anyakönyvi kivonatát, vagy más névvel nyújtsa be. A lelkész, mást nem tehetvén, visszautasította az ilyen kéréseket, s az apa „indulattal s rejtett bosszúvággal távozott el a paplakból”. Pedig a vármegyén őrzött „másoderedeti” példányokból éppoly pontosan össze lehetett volna állítani a névsorokat, s nem kellett volna a pap és hívei között viszályt szítani.¹⁷ A házassodás korhoz kötése szintén nem a békességet szolgálta a gyülekezetekben. Az egyik rendelet szerint a reformátusok „állítólag 14 éves gyerkőcöket 12 éves leányakkal házasanak”, ezért ismét megparancsolta az 1812-es és 1815-ös helytartótanácsi rendeleteknek kihirdetését, melyek tiltották a „kifejletlen egyének” házasságát.¹⁸ Polgár Mihály szuperintendens erre a „gyanúsításra” azt felelte, hogy egyházkerületében a Geleji-Katona kánonok szerint a 18 éven felüli férfiakat és a 14 éven felüli leányokat bocsátják házasságra. A katonakötelesek – a 22 éven aluliak – házassodási tilalma hatására „a balkézi házasságoknak egy új neme fejlődött ki az erkölcsök hátrányára s minden jók botrányára”: a vadházasság.¹⁹ A gömöri egyházmegyében nyolcvan vadházasságot számoltak össze. Volt eset, amikor a szabadságos katona megkérte szeretőjét és kérő, kiadó, tanúk jelenlétében egybekeltek s megtartották a lakodalmat. Így tanítsák a népet erkölcsi javulásra, ha a hatóság mindezt elnézi, csak arra van gondja, hogy az adó minden nemét pontosan behajtsa – sóhajtott fel gömöri egyházmegye jegyzője.²⁰ A nép erkölcsének lazulását látta a zsipi lelkész abban (szintén gömöri egyházmegye), hogy kis birtokán napirenden voltak a lopások: „e tíz év alatt egy lovam, egy tehenem, 6 sertésem, 42 lúd, 12 köből búzámtól – mert kamarámat is fölverték – fosztattam meg; rétemnek hasznát ritka években vehettem a csatángolások miatt.”²¹ A tolnai egyházmegyében sem volt jobb a közbiztonság, számolt be róla Ötvös esperes: Kajdócs valósággal Sodoma és rablófészek. A népesség száma 900 alatt van – csak 30 katolikus -, mégis „hetenként tizen és többen vitetnek közülök börtönökbe.”²² Nagy Sámuel solti esperes megírta

¹⁷ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

¹⁸ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1.a Egyházkerületi iratok, közgyűlési jegyzőkönyvek 8. k. szuperintendensi napló 1851/52. 108.

¹⁹ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

²⁰ A társadalom laicizálódásának folyamata már korábban elkezdődött, 1848 nagy társadalmi változásai ezt tovább erősítették, az 1850-es években élők azonban az új rendszer velejárójának érezték. Ld. erről KÓSA László: *A vallási közönységek növekedése Magyarországon a 19. század közepén*. In: *Népi kultúra - népi társadalom*. Szerk. KÓSA László. Bp. 1983. 211-235. Újabban a kismenéségre vonatkozóan ld. KÓSA László: *„Hét szilvafa árnyékában”* Bp. 2001.

²¹ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

²² RL A/1.b 1850-59 Egyházkerületi iratok, püspöki levéltár Fg 45. Ötvös Sándor esperes levele Báthori Gáborhoz. Madocsa, 1856. nov. 20.

Polgár szuperintendensnek, hogy nem viszi be Kecskemétre az egyházmegye adományait, mert az csak a rablók erszényét gazdagítaná: „Kecskemétre pénzt vinni az itteni pusztákon igen veszélyes feladat, s ezt részemről semmi árért magamra nem vállalnám.”²³ Pedig a nép erkölcsének javítását azzal is próbálta elérni a hatóság, hogy elrendelte: a lelkészek kellően világosítsák fel hallgatóikat az új büntetőtörvénykönyvben szereplő különböző vétségekről és kihágásokról. Polgár szuperintendens körlevelében felhívta a lelkészek figyelmét, hogy – nem a szószékből, de a templomon kívül – ismertessék a megfelelő paragrafusokat.²⁴ Az ilyen intézkedések azonban nem segíthettek ott, ahol „a kegyelet meg van rendítve minden irányban, a függés a törvények tisztelete üres szó, melynek az új korszak elvette jelentését. Önkény uralkodik felül, s annak magvai hulltak el s csíráztak ki a nép legsós rétegében.”²⁵

Míg 1848-ban a protestáns egyházak végre megtapasztalhatták a többi felekezettel való teljes egyenjogúságot, az 1848:20. tv. biztosította a bevett vallások teljes egyenlőségét és viszonyosságát, most ismét feléledni látták a katolikus hegemoniát. A napi sérelmek sokféleségébe beletartozott a protestáns egyházak hátrányos megkülönböztetése a katolikussal szemben.²⁶ Az 1848-ban kimondott, de az olmützi oktrojált alkotmányban is szereplő felekezeti egyenjogúság a gyakorlatban sokszor csorbát szenvedett. A gyülekezési, egyesülési jogukban korlátozott protestánsok csak keserűséggel gondolhattak az e téren szabadon mozgó katolikusokra. Protestáns egyházi gyűlés elképzelhetetlen volt a hatóság képviselőjének jelenléte nélkül, akinek jelenléte biztosította, hogy az előírt tárgytól ne hogy a „haszontalan vitatkozások heterogén terére”²⁷ tévedjenek. 1817 óta gyakorlatban volt az egyházkerületi gyűlési jegyzőkönyvek beküldése a Helytartótanácsnak, ezt továbbra is megkövetelték, de a protokollumon túl a biztos jelentése garantálta, hogy a gyűlés valóban rendben zajlott le. Hiába tiltakoztak felirataikban a szuperintendenciák több ízben, hogy ez az intézkedés az egyházat egyesületi szintre súlyosítja le.²⁸ Hiába sérelmezte a biztos jelenlétét Polgár Mihály dunamelléki szuperintendens Geringer helytartósági főnök előtt harminckét éves hivatali pályája tapasztalataira hivatkozva: „soha hitrokonim gyűléseiben olyan beszédek, annyi-

²³ RL A/1.b 1850-59 Fe 24. Nagy Sámuel esperes levele Polgár Mihályhoz. Szabadszállás, 1853. ápr. 24.

²⁴ RL A/9. Solti egyházmegye iratai. 15. cs. Polgár Mihály körlevele. Kecskemét, 1852. dec. 28.

²⁵ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

²⁶ Így például Berzeviczy beszámol a miniszteri konferencia jegyzőkönyve alapján Thun vallás- és közoktatásügyi miniszternek egy megíúsult tervéről, mely hatályon kívül helyezte volna az 1843:3. tv-t és szabadá teszi a katolikus egyházba való áttérést, elhagyását viszont megnehezíti. BERZEVICZY Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849-1865. I-III. Bp. 1922-1932.* Itt II. k. 140-141.

²⁷ RL A/1.b 1850-59 A 41. Gyűléstartási engedély. Buda, 1851. szept. 11.

²⁸ Egyik tiltakozó felirat pl. a dunamelléki ref. egyházkerület 1857. augusztusi gyűléséből A/1.a 8. k.

val inkább vitatkozások nem történtek, melyeket a legkajánabb irigység is politizálni tudott, status vagy dynastia ellen intézetteknek mondhatna.”²⁹ A tiltakozások mind kudarcot vallottak, mivel Bécsben megingathatatlan ténynek tartották, hogy a népes protestáns egyházi gyűlések tulajdonképpen politikaiak voltak. A Haynau-féle rendelet nyíltan kimondta bevezetésében, hogy egyes egyházi eljárók hivatali hatalmukkal visszaélve azt pártcélokra használták fel.³⁰ A szorosan ellenőrzött protestáns gyűlésekkel szemben, a katolikus egyház – a magas klérus dinasztiahűségére támaszkodva – nem esett ilyen korlátozások alá. A kettős mércét abban is láthatták az „egyesületi szintre süllyesztett” protestáns egyházak, hogy még egyesületalapítási szándékuk is zátonyra futott. 1856-ban a Török Pál, Székács József, Bauhofer György fővárosi lelkészek körül szerveződő protestáns csoport – megelőzendő a Róma és Bécs közötti konkordátum következményeként várható katolikus térhódítást – jótékony célú egyesület megalakítását tűzte ki célul. A tervezett Szentháromság egyesület olyan jótékony és hasznos könyveket, folyóiratokat adott volna ki, melyek a keresztyén hitet és erkölcsöt erősítik, valamint népnevelő funkciót is betöltenek. Az engedély minél biztosabb megnyerése érdekében a néhány éve megalapított katolikus Szent István egyesület alapszabályát vették mintának, ám az azonos cél, felépítés stb. ellenére elutasították kérésüket.³¹ A felekezetek együttélését szabályozó utasítások közül több teljesen megegyezett a Helytartótanács 1848 előtti rosszemlékű rendeleteivel. Ismét tiltották a protestánsoknak a püspöki címmel élést, a katolikus gyermekeket, mint rájuk nézve veszedelmes helyről, kitiltották a protestáns iskolákból, szabályozták a katolikus ünnepek megtartásának módját stb. Bár a vegyes lakosságú falvakban a katolikus ünnepeken csak a zajos munkát tiltották a protestánsoknak, a helyi hatóság nem egyszer ennél többet követelt.³² Ilyen hatósági túlkapás volt pl. az, amikor a tisztán református Bártán (gömöri egyházmegye) a lutheránus szolgabíró csendőrrrel zavartatta haza és büntetéssel fenyegette Őrnagyán a mezőn dolgozókat.³³ A vegyes házasságok, az ilyen házasságokból származó gyermekek válása, az áttérések terén ismét tapasztalhatták a protestánsok, hogy az állam a katolikus egyházat támogatja. Azzal gyanúsították a protestáns lelkészeket, hogy szándékosan nem tartják be a törvényeket és „a katolikus hittől való elszakadást” segítik elő. Olyan katolikusokat is felvesznek egyháztagoknak, akik nem tudják

²⁹ RL A/1.a 8. k. szuperintendensi napló 1850-1851 31.

³⁰ A Haynau-féle rendelet magyar fordítása ld. *A magyar egyházpolitika 1847. évtől 1894. évig*. Szerk. LINDER György Bp. 1894. I. 193.

³¹ Bauhofer György kézirat naplója 1849-1859. Budapesti Evangélikus Teológia könyvtára. 87-88.

³² Az egyházi ünnepek megülését szabályozásáról vegyes felekezetű és nemzetiségű vidéken ld. DEÁK Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849-1860. Bp. 2000. 238-247.

³³ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459. gömöri egyházmegye

igazolni, hogy az 1844:3. törvény szerint plébánosuknak kétszer bejelentették áttérési szándékukat. Úrvacsorához engednek tizenhét éven aluli katolikusokat, megkeresztelnek katolikusnak számító gyermekeket. Olyan házasságokat is megeskünek, akikről ezt a katolikus templomban megtagadták stb.³⁴ Ilyen előzmények után az 1855-ben Róma és Bécs között megkötött konkordátum, jóllehet csak a katolikus egyházzal szolt s más felekezetet nem említett, jogosan növelte a protestáns félelmeket a katolikus hegemoniától.³⁵ A konkordátum életbelépését követő rendelkezések azonban nemcsak a protestánsokat, hanem sok katolikust is felháborítottak. 1856 elején pl. egy rendelet megtiltotta a katolikusok és más felekezetűek közös temetkezését, ami pedig több helyen, főleg a városokban gyakorlatban volt.³⁶ Protmann pesti rendőrfőnök egyik jelentésében e rendelet következményeire is kitért: Korábban a pesti polgárok felekezeti különbség nélkül részt vettek a vallásos vagy jótékony célú gyűjtésekben, most viszont sok protestáns arra hivatkozva tagadta meg a lipótvárosi templomra történő adakozást, hogy neki saját felekezetéről kell gondoskodni, mely alig kapott annyi földet, hogy halottait eltemesse.³⁷ Azt azonban a rendőrfőnök is elismerte, hogy az ellenséges nyilatkozatok nem a katolicizmus, hanem a konkordátum ellen irányultak. A későbbiekben a protestáns pápens elleni országos tiltakozás bizonyossága volt annak, hogy lehetséges a katolikus és protestáns egyetértés, ellentétet az szül, ha a kormány az egyik egyházat a másik ellenében részesíti kedvezményben.

A kormány a protestáns egyházak szoros ellenőrzés alatt tartását a múltra visszamenőleg is fontosnak tartotta. A szabadságharc nyomait, a forradalmi kormány 1848-49-es kiadványait nemcsak a vármegyei, városi protokollumokból,³⁸ hanem az egyházi jegyzőkönyvekből is törölni kellett.³⁹ Ekkor semmisítették meg a tiszántúli református egyházkerület jegyzőkönyvében a Függetlenségi Nyilatkozat után hozott határozatokat.⁴⁰ Ennek a pusztításnak esett áldozatul Szoboszlai Pap István 1842 óta folyamatosan vezetett szuperintendensi naplójának másfél kötete.⁴¹ A tiszáninneni egyházkerület 1849-es közgyűlési jegyző-

³⁴ RL A/9. Solti egyházmegye iratai. 15. cs. Magyarországi helytartóság rendelete Polgár Mihály szuperintendenshez. Buda, 1853. jan. 10. a rendelet magyar fordítása

³⁵ A konkordátum szövege: *A magyar egyházpolitika* I. 200-214., értékeli RÉVÉSZ 10-28.

³⁶ BERZEVICZY II. 139.

³⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Außenministerium Informationsbüro 1856 BM 276 Protmann jelentése Pest, 1856. júl. 28.

³⁸ FÖGLEIN Antal: *Iratpusztítás és levéltárconkitás az önkényuralom alatt*. In: Levéltári Közlemények 26. (1955) 48-60.

³⁹ RL A/1.b 1850-1859 A 40. Geringer rendelete Buda, 1851. aug. 21.

⁴⁰ BARCSA János: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*. I-III. Debrecen, 1906-1908. Itt III. 32.

⁴¹ Az 1848-as kötet hiányzik a sorozatból, az 1849-es kötetből kivágták az első 229 lapot. Erről ld. még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *A szabadság szent ígéi. A tiszántúli református egyházkerület és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*. Debrecen, 1999. 31.

könyvében szintén olvashatatlaná tett sorokra bukkanhatunk.⁴² A dunamelléki szuperintendenciában az egyházmegyék protokollumai között találunk hiányosat. A felsőbaranyai egyházmegye jegyzőkönyvéből az első lapok kiszakítva – bár ez lehet későbbi rongálódás is –, az egyik oldalon még Kossuth 1848. december 22-i kiáltványának vége, a másikon 1849. febr. 3-ról Perczel Imre alispán levele gr. Nugent tábornagyról.⁴³ Jóllehet a református egyház igyekezett a hatósági rendeleteket lehetőleg betartva mindent megtenni, hogy elhárítsa magáról a forradalmi hajlandóság gyanúját, esetenként egy-egy alaptalan feljelentés vont vizsgálatot maga után. Így történt például 1853-ban, hogy a szolgabíró és a csendőrök elrejtett fegyver után kutatva a vasárnap délutáni istentisztelet megtartását akadályozták a pelsőci templomban (gömöri egyházmegye).⁴⁴ Más esetben viszont nem volt alaptalan a gyanú, így a reformátusok megítélését tovább rontotta a Noszlopy-féle szervezkedésbe keveredett lelkészek és tanítók letartóztatása a dunamelléki egyházkerületben.⁴⁵

A forradalmiság minden megnyilvánulását csírájában elfojtó rendszer túlkapásainak egyik, ma már nevetségesnek ható példája volt a „szakáll-üldözés”, mely a protestáns egyházakat sem kerülte el.⁴⁶ A körszakáll, melyet a papok közül ki megszokásból, ki ellenzékiességből hordott, több esetben kiváltotta a hatóság rosszallását. A szakáll iránti ellenszenvről Zichy kormánybiztos már 1849 augusztusában tanúbizonyságot tett, amikor Debrecenben kifejtette Szoboszlai Pap István szuperintendensnek, hogy az engedelmesség első jelének tekinti a bajuszszakáll haladéktalan letételét.⁴⁷ (Különösen szemet szúrt neki Könyves Tóth Mihály körszakállja.) Szoboszlai körlevélben hívta fel a lelkészek figyelmét arra, hogy semmi ne legyen a forradalomra emlékeztető, bajusz, szakáll, tarka, színes öltözk. Az esperesek erre is felügyeljenek és időnként tudósítást küldjenek. Mennyire volt hatásos a szuperintendens körlevele, nem tudjuk. Szoboszlai feljegyezte naplójában, hogy október végén megjelent nála Tóth Péter bújji lelkész „félíg bajuszos és szakállas alakban”.⁴⁸ A lelkészeknek, de főleg a tanításnak,

⁴² TIREL B-14. Egyházkerületi jegyzőkönyvek 1847-1849

⁴³ RL A/4 Felsőbaranyai egyházmegye iratai 73. k.

⁴⁴ TIREL I. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

⁴⁵ Az elítéltek között volt Szász József gerjén lelkész, Vörösmarty Sándor gerjén tanító, Szabó Károly ceglédi lelkész, Théby Zsigmond foktői lelkész (Ötvös Sándor tolnai esperes veje). LUKÁCS Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849-1867*. Bp. 1955. 108-115.

⁴⁶ A forradalmnak, ellenzékinek tűnő külsőségek hatósági üldözéséről újabban DEÁK Ágnes írt. Ld. idézett tanulmány Aetas 1995/4. 27-59.

⁴⁷ Debreceni Protestáns Lap 1937. 8. Szoboszlai Pap István naplójából NAGY Sándor közöl részleteket: *A tiszántúli egyházkerület múltjából. Szoboszlai Pap István naplójegyzetei* címmel tizenkét részben a lap 1937-es évfolyamában.

⁴⁸ U.o. 117.

melyet a kormányzat az állami tisztviselői kar kiegészítő részének tekintett, külsőjében is tükröznie kellett új szerepét. Erről egy 1852-es helytartósági rendelet intézkedett, mely kimondta, hogy a tanítói karnak, mint az állami tisztviselői kar kiegészítő részének tilos a körszakáll, az állat ki kell borotválni.⁴⁹ Az egyház szolgálóinak külső megjelenése, ennek szabályozása a reformáció óta többször előkerült a protestáns egyházi életben, korábban azonban zsinati döntések, egyházkerületi végzések határoztak felőle. A cifrázkodást, feltűnést akár öltözetben, akár hajviselésben mindig elítélendőnek, református paphoz méltatlannak ítélték s vizitáció alkalmával erre is kiterjedt az esperesek figyelme. A dunamelléki egyházkerület az 1740-es években két ízben is rendelkezett a papok külső megjelenéséről.⁵⁰ A bajusz viselését, miután a papok elhagyták a német öltözetet, illendőnek, sőt a magyaros öltözet részének tekintették. A tiszántúli egyházkerületben divatozó szokásokról Kiss Bálint békés-bánati esperes készített feljegyzést. Kézírtos munkájából A magyar ref. papok öltözete címmel jelent meg közlemény a Vasárnapi Újság 1863-as évfolyamában.⁵¹ Tiszántúlon a német ruhában járás helyett a papok magyar öltözetét 1762-ben rendelték el. Kiss Bálint a korábban általános bajusz és szakáll eltűnését a paróka bejöttével magyarázta. Az újabb időkben – írta Kiss esperes – ismét sok lelkipásztor viselt bajuszt és szakállt, de úgy látszik, hogy leginkább csak a fiatalok.⁵² A református papok sem vonhatták ki magukat a reformkor nemzeti hagyományokat felélesztő hatása alól, az 1850-es években azonban egy-egy pörge kalap, körszakáll stb. viselése egyenlő volt a kormányzati politikával szembeni illoyális magatartással.⁵³ Az egyházi vezetőség, mint láttuk, más körökben is fellépett az „öltözetbeli elvilágiasodás” ellen, mostani szorongatott helyzetében különösen óvakodott a botrányokozástól. „Nem kell az embernek vakbuzgónak lenni, hogy megütközzék ama sok ízléstelen, illetlen tarka barka köntösön, mely ünnep nem ünnep alkalmával lerítt sok helyt a papról. Egyházkerületi gyűlésen, szónoki székből csillogott előttünk a kicsapott tarka inggallér, mi ha fehér lett volna, sem leende oly igen szép, mint ha nincs kicsapva. A viselet addig ment, hogy sokak szemében botrány lett. A ruha, mondák, tisztesség.”⁵⁴ Jakabfalvy András a tiszáninneni egyházkerületi gyűlésről beszámolva a következőket írta

⁴⁹ A Helytartóság 1852. okt. 3. No. 21416. sz. leirata ld. KUZMÁNY, Karl: *Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht*. Wien, 1856. 438.

⁵⁰ RL A/1.a 2. k. egyházkerületi protocollum 177-178. tasi gyűlés határozata 1742-ből, 275-280. seregélyesi gyűlés 1745., ennek alapján FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I-II.* Bp. 1898. II.k. 118-119., 163-169., u.ő: *Adalék a hivatalos papi öltözethez*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1891. 996-1000.

⁵¹ Vasárnapi Újság 1863. 23. sz. 205-206. Közli: SZÉL Farkas

⁵² Ismeretlen, hogy a kézirat Kiss Bálint 1853-ban bekövetkezett halála előtt pontosan mikor készült.

⁵³ Az öltözködésben is megjelenő ellenzéki magatartásról ld. DEÁK Ágnes id. tanulmány Aetas 1995/4. 27-59.

⁵⁴ *Beszámoló a tiszáninneni ref. egyházkerület 1857-es jánosi gyűléséről*. Sárospataki Füzetek 1857. 2. évf. 477.

Török Pálnak Pestre: „A papoknak saját sürgetésökre térdig érő fekete atillát övvel, paláستtal, hosszú, fekete nadrágot, fekete mellényt és nyakravalót, félig magas tetős kalapot szabattunk: a szakállt száműztük, de nem a bajuszt.”⁵⁵

A dunamelléki egyházkerületben nem született külön rendelkezés a papok viseletéről, de egy botrányos eset alkalmat adott arra, hogy ki-ki kifejtse véleményét a szakállviseléséről. Polgár Mihály szuperintendens korábban nem tartotta fontosnak, hogy erről külön intézkedjen, mivel megelégedve tapasztalta: „a múlt néhány években papi állások kívánatairól némileg megfeledezett atyámfiai között is többen kezdik magoktól is általlátni, hogy nem a ruházatbani különcködés, nem is a szakáll és bajusz túlságos hosszúsága szerez becsületet a lelkipásztori hivatalnak és felhagytak önként e hozzájuk nem illő viselettel.”⁵⁶ A szuperintendens arra kérte kerülete papjait, hogy „ha már csakugyan valami dicső dolognak tartják a szakáll és bajusz viselését”, legalább a túlzásoktól óvakodjanak. A tiszavárkonyi prédikátor esete azonban szükségessé tette, hogy Polgár Mihály ismételten foglalkozzon a kérdéssel. Miskolci Szígyártó József prédikátor ugyanis alig kerülte el a zsandárral való bekísértetést bajusza miatt. A lelkész méltatlankodva számolt be szuperintendensének, hogy őt, aki egész életében betartotta a felsőség parancsait, közcsendháborítónak tekintik:

„A Szolnok kerületi főnök, Bonyhádi Imre őnagysága őrszi körutazása alkalmával szakáll elleni ellenszenvét nyilatkoztatván, még mielőtt erre vonatkozó körrendeletét olvastam volna, szakállamat leborotváltam. E folyó hó 11-én Szolnokról egy Gend-armerie [sic!] őrmester kijöven Várkonyba azt üzente hozzám egy helység előljárójától, hogy ha bajuszomat le nem vágom, másnap Szolnokra kísértet. És másnap meg is jelent nálam egy gend-armerie az őrmesternek azon parancsával, hogy kísérjen be Szolnokba. Csak becsületességének köszönhetem, hogy őrmestere parancsának eleget nem tett. – Nekem a szakállt és a bajuszt nem a forradalom adta, mert én már püspökszentelés alkalmával [1846-ban] is úgy jelentem meg Kecskeméten, és én a szakállt és bajuszt nem különcködésből, hanem több jeles pesti orvosok tanácsára tartottam meg, kik szemeimnek gyengeségét látván, nem borotváltkozást, mint védszert ajánlották.”⁵⁷

Polgár Mihály megígérte, hogy panaszt tesz a megyefőnöknél a hivatalos egyházi út megkerülése miatt, de a lelkészt is figyelmeztette, jobb ellenni bajusz és szakáll nélkül, mint vele botránkoztatni.⁵⁸ Az esperesek ismételten felhívták a lel-

⁵⁵ RL C/93 Török Pál levelezése 1287. sz. Jakabfalvy András levele Török Pálhoz. Gyagyátor, 1857. okt. 6.

⁵⁶ A/9 Solti egyházmegye iratai. 15. cs. Polgár Mihály szuperintendens körlevele az esperesekhez Kecskemét, 1850. dec. 28.

⁵⁷ RL A/1.b 1850-59 X 122. Miskolc Szígyártó József levele Polgár Mihályhoz. Tiszavárkony, 1852. dec. 16.

⁵⁸ RL A/1.a 8. k. szuperintendensi napló 1852/53. 132.

készek figyelmét a beszédben, ruházatban, külső megjelenésben való vigyázatra.⁵⁹ „Míg korábban a haj rövidre nyírását, mint törököszt, a bajuszborotválást, mint más nemzet majmolását kárhoztatták a református papokban, most a szakáll- és bajusznövesztés adott okot botrányra. Pedig a botránkoztatást el kell kerülni, ha nem is egészen le, de rövidre a bajusszal, szakállal s nem fogja az senki szemét kiszűrni” – adta ki az utasítást Ötvös Sándor tolnai esperes.⁶⁰ Nagy Sámuel solti esperes igen helyeselte, hogy a szuperintendens „megrázta papjaink szakállát”. Legszívesebben teljesen száműzte volna a szószezből a szakálltalan nép előtt botrányt okozó szakállt. Egyúttal arra is felhívta Polgár Mihály figyelmét, hogy a kecskeméti diák ifjaknak úgyszintén nagy szükségük lenne ezen lelkére, sőt még több rájuk férne.⁶¹ Nagy Zsigmond esperes a külsősomogyi traktusból már 1850-ben arról számolt be, hogy megtette a szükséges intézkedéseket a papok ruházatára nézve és azt is szeretné elérni, hogy „ha némelyek a borzasztó nagy szakállt, mellyel egész vadembert mutatnak, elhagynák.”⁶²

A protestáns egyházakat külsőségeiben is modern formára igazítani kívánó kormányzat és protestáns lelkészek közötti ellentét akár a mindennapi életben megmutatkozhatott – amint a korszakból példaként kiragadott eseményekben láthattuk. A „modernizáció” folyamatával szembeni ellenérzés a hagyományos formákhoz ragaszkodó protestáns egyházakban minden bizonnyal más körülmények közepette is feltámadt volna. Ám most ez a „korszerűsítés” egyúttal az elnyomást testesítette meg. A követelményeket támasztó, ellenőrző állam igényei megnöttek az egyházzal szemben, mely csak a kényszert érezte, nem pedig a „haladás áldásait”. A protestánsok azt tapasztalták, hogy az állam a kínál-követel rovatból csak a követelt hajtja be teljes szigorral, illetve amit kínál, az nem ér fel a másik oldallal. Előír, utasít, szabályoz és közben erőteljesen korlátozza, sőt megszünteti eddigi önkormányzati jogait. Ennek következménye volt, hogy a protestáns egyházak amint megszabadultak a közvetlen állami beavatkozástól – az uralkodó visszavonta a protestáns pátenst –, igyekeztek minden korábbi előírás nyomától megszabadulni. A sok rendelet, hirdetmény függetlenül attól, hogy az az egyházi élet korszerűbbé tételét szolgálhatta volna vagy fölösleges teher volt a lelkészekre, mind „egyházaink lomtárába” került.⁶³

⁵⁹ RL A/1.b 1850-59 Z 1853. 124. Török Pál esperes körlevele Pest, 1853. márc. 15., A/5. Kecskeméti egyházmegye iratai 1853. 1. sz. Báthori Gábor esperes körlevele Nagykovács, 1853. jan. 1.

⁶⁰ RL A/10 Tolnai egyházmegye iratai 94. köteg esperesi körlevél Madocsa, 1851. jan. 9.

⁶¹ RL A/1.b 1850-59 Fe 7. Nagy Sámuel levele Polgár Mihályhoz. Szabadszállás, 1851. febr. 13.

⁶² RL A/1.b 1850-59 Ff 16. Nagy Zsigmond levele Polgár Mihályhoz. Gyöngy, 1850. ápr. 26.

⁶³ TIREL 1. C/LXXXIII: 41.071/459 gömöri egyházmegye

Református lelkésznek a két világháború közötti református lapokban

A sajtónak a polgárosodás folyamatában betöltött lényeges szerepe ma már általánosan elfogadott tény, forrásként való használata egyre szélesebb körű. A 19. század második felétől az egyházak is próbálták kiaknázni közvéleményre gyakorolt hatását, mind nagyobb számban jelent meg az egyházi s ezen belül a református egyházi sajtó. A 20. század első felétől pedig már általános, hogy egyházközségi, egyesületi szinten is megjelentetnek valamiféle sajtóorgánumot. Természetesen, ha forrásként kezeli a kutató, azt nem tévesztheti szem elől, hogy a lapokat, főként az országos, egyházkerületi, stb. lapokat az egyházi közéletben fontos szerepet betöltő személyek szerkesztik és írják nagyjából, tehát az egyes témák, problémák megítélésében nem az egyházi közvélemény, hanem a vezető elit csoport véleményéről kaphat képet. Ennek megismerését azonban elengedhetetlennek tartom olyan témák kutatásakor, mint pl. a női szerepek változása, megítélése, hiszen fontos, hogy ismerjük azokat az eszméi, értékrendbeli kereteket, amelyeket az adott társadalmi, egyházi elit teremt meg, s amelyek további kutatás során viszonyítási pontként kezelhetők.

A református papnak szerepe és ennek a szerepkörnek a változása elválaszthatatlan attól a folyamattól, amely a múlt sz. második felétől kezdve a nőemancipációs törekvések eredményeképpen a női szerepek ártértékeléséhez vezetett mind a társadalomban, mind az egyházban. Mielőtt a címben megjelölt témára térnék mindenekelőtt fontosnak tartom ennek a folyamatnak rövid bemutatását.¹

Az emancipációs törekvések már a 18. századtól kezdve a nők művelődéshez való jogát tüzték zászlajukra, s a női hármass hivatás (feleség, anya, háztartás irányítója) betöltéséhez tartották fontosnak a nők taníttatását. Ezért elsősorban az iskoláztatás terén értek el egyre nagyobb eredményeket, az elemi oktatástól kezdve a felsőbb leányiskolák, középiskolákon át a nők egyetemi oktatásáig. Voltak olyan vélemények, amelyek szerint a „tudakosság” eredeti hivatásuktól fosztja

¹ A témával foglalkozó cikkem: SÁRAI SZABÓ Katalin: *Nőkép a református sajtó tükrében, 1867-1918.* In: Egyháztörténeti Szemle 2001. II.évf. 2.sz. 3-35p.

meg a nőket, de igazi véleménykülönbség a nők családon kívüli hivatásának megítélésében mutatkozott. Vállalhat – e a nő hivatalt, vagy mindenképpen a családi hivatást kell választania? Milyen lehetőségei vannak az egyedülálló nők? Ezek a kérdések foglalkoztatták a református sajtót is. A nők egyenjogúsítása mellett érvelők egy része azt a liberális szemléletet vallotta, amely a reformkor óta a különféle jogfosztott állapotú társadalmi csoportokon kívánt segíteni, s a nők és férfiak egyenlőségéből kiindulva, a nők képzése és hivatalviselése mellett állt. A másik megközelítés, amely több ponton kritizálta az előbbit, a keresztény ideológia alapján állt, és a két nem egyenjogúságát teológiaiilag, a Teremtésben megnyilatkozó isteni szándékban látta bizonyítottnak. A női hivatást nemcsak önmagában szemlélte, hanem a férfi hivatásával összehasonlítva, a két nemet egymást kiegészítő, elválaszthatatlan egésznek tekintette.

A 90-es évektől egyre lényegibb kérdéssé válik a nők közhivatalokba bocsátása, társadalmi szerepvállalása. A református sajtóban egyfelől – egyre élesebb jelzőket használva – óvták a nőt attól, hogy megváljon eredendő hivatásától. „A nők hivatalba bocsátása nemzeti öngyilkosság”² – állították. Másfelől a valós társadalmi helyzetet elemezve, belátták, hogy a középosztály, mindinkább kénytelen lányai számára akár az önálló kenyérkeresetet is biztosítani.

A nők vallási életben betöltött elsődleges szerepét abban látták, hogy mint édesanya a gyermekébe oltsa a vallásos érzelmeket. A családon belüli vallás-erkölcsei szerepe mellett a nő másik tevékenységi körét a jótékonyság gyakorlásában, és a cura pastoralisban határozták meg. A katolikus egyház és az elvilágiasodás veszélyétől tartók és a terjedő belmissziós irányzat képviselői nagy jelentőséget tulajdonítottak a nők egyházi életben betöltött szerepének. A belmissziói teológia – főleg gyakorlati jellegénél fogva is – nagy hatással volt az egyházi életben betöltött női szerepkör átértelmezésében. Egyre elterjedtebb lett az a hang, mely szerint „*el kell már egyszer vetnünk magunktól azt a veszedelmes előítéletet, hogy a hitélet fölébresztése és erősítése, a lelkeknek az Istenhez való vezetése csupán a papok dolga....százezren és százezren járnak Isten nélkül, a bűn útjain. S tudnunk kell azt is, hogy e százezrek felerészben nők és hogy a nők szívéhez hozzáférközni, nekik lelki segítséget és erősítést nyújtani a nők vannak hivatva.*”³

A nők egyházi munkában való aktív részvételében a nőegyletek megalakulása jelentette az első hatékony lépést. Az 1880-as években a nők egyházi munkáját elsősorban jótékonyság gyakorlásában látták. A nőegyletek segítették a papot a

² Dr. GULYÁS István: *Leánynevelésünk és a felsőbb leányiskolák* II. In: Debreceni Protestáns Lap 1896. febr. 15. 82.p.

³ VARGHA Gyuláné: *Fölvívás a magyar nőkhöz*. In: Debreceni Protestáns Lap, 1904. márc. 12. 173.p.

szegények, árvák, gondozásában, vagy teljesen átvették tőle ezt a feladatot. „... a munka rábízható a női kezekre, mint amelyek az ilyen dolgot sokkal nagyobb ügyességgel tudják megcsinálni. A nő születve van erre; ők kéregetnek, kapacitálnak, reklamot ütnek síppal, dobbal, nádi-hegedüvel.”⁴

Az egyesületek a könyörületen kívül a nők „őrálló” szerepére tették a hangsúlyt, egyházuk védelmében kifejtett munkájuk fontosságát hangoztatták. A szer-teágazó női munka eredményeként, kórház, árvaház, cselédotthon stb. épült. Ez utóbbi már a nővédelem területét is érintette, ugyanis társadalmi és egyházi feladataik közé tartozott a prostitúció, leánykereskedelem elleni védelem.

A református egyházon belül a diakonissza intézmény jelentette a női hivatások közül azt a pályát, melynek során a nő teljesen egyházának szentelhetette magát, az egyház szeretetintézményeiben dolgozhatott, s emellett eltarthatta magát. „Annyi céltalannak látszó női élet eseng életcél és élettartalom után öntudatlanul; fedezzük fel számukra a tanító, betegápoló-, népgondozó-, gyülekezet-építő diakoniát. Meg vagyunk győződve, hogy ezt a mi nemzetünket és egyházunkat regenerálni csak egy mély hitű papság, tanítóság és tanárság oldalán karöltve dolgozó női diakónia tudja és fogja megtartani, oly főleg női nemzedék nevelése által, mely a mai önző, léha ledér női típussal szemben harcba viszi és győzelemhez segíti a honleányi, családi, anyai, Krisztusi feladataiba önfeláldozóan beletemetkező magyar kálvinista női típust, amely egyedül lehet sikeres megmentője férfi ifjúságunknak s általa nemzetünknek is”⁵ A diakonisszában megteremtődött a családon kívül élő református nő típusa, aki főleg a betegápolásban és a többi szeretetintézményben töltötte be hivatását.

A református papné alakja az 1920-as évekig elsősorban, mint férjének, a lelkesznek segítőtársa jelenik meg, aki főként a háttérben volt hivatott biztosítani férje munkájához. A közösség életében a cura pastoralis munkájából vette ki részét, ezenkívül a közösség nőtagjai fordulhattak hozzá olyan problémákkal, amelyeket a pappal nem szívesen beszéltek volna meg. Önálló, sajátos helyére és szerepére a belmissziós mozgalom, az egyház megújulásának törekvése irányította rá a figyelmet és a két világháború közötti időszakban vált az egyház női társadalmának fontos szereplőjévé. Azt az ideál típust, amelyet a papné tevékenységi körének tekintettek ill., ahogyan az ideális papné alakját megrajzolták, három református újságon keresztül mutatom be: az 1928-ban alakult Református Lelkésznék Országos Szövetségének lapja a Református Lelkésznék Lapja (1928-42), a Kálvinista Szemle (1922-1934) és a Református Élet (1934-44) elemzésé-

⁴ BITAY Béla: *Protestáns Nőegyletek*. In: *Protestáns Közlöny*, 1889. ápr. 18. 141. p.

⁵ NAGY Károly: *Nőnevelés - nőnevelő*. In: *Református Szemle*, 1916. aug. 15., 487.p.

vel. A Kálvinista Szemle (Sebestyén Jenő fémjelezte történelmi kálvinizmus teológiai irányzatának lapja) külön női rovatában „*Református női élet*” címmel rendszeresen közölt nőkkel kapcsolatos cikkeket. A Református Élet a papnékkal néhány cikkben foglalkozik csupán, női élettel foglalkozó írásai között a diakonisszákkal ill. a hivatalt vállaló nők kérdésével, problémáival foglalkozó cikkek vannak túlsúlyban.

Elöljáróban egy hosszabb idézettel mutatok rá arra a néhány alapvető jellemzőre, amely a klasszikus papné és a modern papné alakját meghatározta. A tegnap papnéja: „*Háza a jórendnek, külső csínnak, belső tisztaságnak tüköre! Az ő kertjében nyíltak a legszebb virágok, az ő zöldségei voltak a legkorábbiak, az ő konyhája volt a legízletesebb s talán a legbőségebb is. A „szegények vagyunk, de jól élünk” közmondás a kálvinista parókiákon született. Az ő fiai viselték a legszebben mosott, leggondosabban vasalt ingeket. Az ő leányai voltak az ízlésesen finom, egyszerű eleganciának képviselői. A feddhetetlen keresztyéni értelemben vett tiszta erkölcsi életnek megszemélyesítői. Gondja a családi életre szorult, élete a családban tündökölt. Az egyházban papné volt. A vasárnapi istentiszteleteknek gyakori látogatója. Nem utasított vissza egy-egy presbiteri házból való meghívást, egy-egy keresztelejre, vagy egy-egy esküvői alkalmatosságra, s azokban korának felfogása szerint mindig tisztességgel és becsülettel forgolódott. Olykor a gyülekezet betegeit meglátogatta, szegényeit meg nem vetette, háza küszöbénél koldúsok, szegények kenyeret, meleg ruhadarabot találtak. Csupa jó szív, áldott drága tiszteletes asszony. Mi volt hát? Jó háziasszony, hű feleség, gondos édesanya, melegszívű emberbarát, tiszteletes asszony, papné.”⁶*

Az új papné ideál ezzel szemben: „*A lelkésznő nemcsak élettársa a férjének, hanem szolgatársa is. Egy bíró, mérnök, tanár, ügyvéd orvos, semmi egyebet nem vár a feleségétől, mint azt, hogy legyen hű feleség, jó gazdasszony, a gyermekek édesanyja, asszonyi méltóságát őrizze meg és asszonyi hivatását teljesítse. A lelkésznőtől mindezt elvárjuk s ezenkívül elvárunk még egyebet is: A pásztori munka rá eső részének teljesítését. Hadd hangsúlyozzam először azt, hogy a lelkésznének nemcsak jó gazdasszonynak és önfeláldozó anyának kell lennie, hanem e tekintetben éppen példát kell adnia, stílust teremtenie, ideált mutatnia....A lelkésznő azért van a gyülekezetben, hogy minden asszonynak legyen egy Isten szerinti barátnője. Azért van, hogy a lelkész rajta keresztül megértse és pásztorolja a női lelkeket. ...Ő a jó szó, a darab kenyér, az apró segedelem. Az a kéz, amelyik a gyermek arcát megsimogatja, a beteg párnáját megigazítja, egy szál virággal elüzi egy szív rideg telét. A pásztorság lelki munka, oda gyöngéd-*

⁶ TÓTH Sándorné: *A tegnap és a ma papnéi*. In: Református Lelkésznék Lapja. (továbbiakban RLL.) 1932. márc. 4.

ség, kedély, lelemény kell. Ez a lelkészné munkaköre. ...De szövevényesebb gyülekezetben akad olyan munka is bőven, amit igazán csak a lelkészné végezhet el. Leányok vasárnapi iskolája, leányifjúság pasztorációja, asszonykőr és munkája, szolgálat a női és anyai lélek ezer ismeretlen mélységeiben: ez mind a lelkésznére vár.”⁷

A belmissziói mozgalomban nemcsak az ideális nő képe, hanem az ideális lelkészkép is megváltozott. Az ideális lelkész az volt, aki egész életével, minden civil megnyilvánulásával képviselte a keresztény értékrendet, nemcsak „palástban” volt pap. A lelkész háza „üvegház” volt, amely az egész közösség számára példát jelentett, a lelkész prédikációját egész életvitelének tükröznie kellett. Így tehát a lelkészné feladata is megváltozott. Már nem tartották elégségesnek, hogy a lelkész otthonát, a gyerekeket példásan ellássa, a lelkésznek megfelelő háttérrel biztosítson munkájához, hanem újabb és újabb elvárások merültek fel vele szemben.

A papné feladatai közül az első, amit a gyülekezet életében be kellett töltenie – a keresztény nő példaképévé kellett válnia. Ebbe beletartozott a templom szorgalmas látogatása, ami alól sem a gyermekek, sem a háztartás gondja nem mentette föl, a templomban a buzgó éneklés és imádkozás. Életét nem élhette egyéni vágyainak megfelelően, azonban nemcsak belső énjének hatására kellett figyelnie, hanem külső megjelenésére is gondot kellett fordítania: „... egy papné külső megjelenésének olyannak kell lenni, hogy emelt fővel állhasson meg a gyülekezet szeme előtt. Egyszerű, szerény nem hivalkodó feltűnő színű és formájú ruhánk (legtöbbünknek ne is jutna másra!) tegyen már bizonyosságot arról, hogy mi nem a világnak, divatnak, külsőségeknek vagyunk rabszolgái, de viszont árulja el azt is a külsőnk, hogy mi a világot, a szépet, a nemest, a haladást, jóízűt nem vetjük meg, míg az emberi méltóságunkkal és isteni rendeltetésünkkel ellenkezésbe nem jő....Nem szólhatok gyülekezetünk asszonyai előtt az egyszerűségről, ha rólam nem sugárzik a szemérmetlen divatról, ha magam, vagy leányom abba öltözik s nem inthetem meg azt (falun sajnos ez gyakori), aki azért marad el a templomból, mert „minden vasárnap másik ruhában szokás megjelenni, különben megszólják” – ha magam is gyakran cserélgetem tolalettjeimet....Avagy melyikönnnek nem fáj, ha látott egy-egy bubi vagy eton frizurás, vagy szalmasárgára festett haju, veresre festett ajku papnét, térdig érő s átlátszó ruhákban nyilvános helyen megjelenni...akik sokszor meggyőződésből vetkőzték le papnéi méltóságukat, de egy pillanatnyi világi hatás csábításának nem volt erejük ellenállni s nem volt aki visszatartotta volna őket.”⁸

⁷ dr. RAVASZ László: *A lelkészné, mint szolgatárs.* In: RLL. 1929. dec. 85-86.p

⁸ KOVÁCSNÉ HUSZÁR Jolán: *A papné hatása a gyülekezet nőtagjaira.* In: Kálvinista Szemle, 1927. aug.13. 274-75.p.

Életének, megjelenésének, munkájának beszédmódjának, szórakozásának bizonyágtévesznek kellett lennie mindarról, amit férje prédikált.

Nemcsak lelki értelemben kellett példaadónak lennie, hanem a középosztálybeli úriasszony belső értékrendjét is meg kellett formálnia: „*A lelkészné, mint magyar úriasszony, van a világban az ő világi életében a legtöbb követelmény és a legnehezebb feladatok elé állítva. Ő reá ezen a téren nemcsak az a hivatás vár, hogy a magyar úriasszonyság egészsége, igaz példaképét állítsa az emberek elé, hanem hivatása az is, hogy küzdjön az úriasszonyságnak hamis, torz és beteges felfogása ellen...A lelkésznének minden társadalmi osztályhoz és réteghez köze, minden rendű és rangú ember között szerepe és szolgálata van, de ügyelnie és gondolnia kell arra, hogy ő a legmagasabb körökben való jelenlétre és szolgálatra is alkalmas legyen.*”⁹

Fontos feladatai közé tartozott a gyermekek közötti munka – a nőt, női adottságainál fogva elsősorban a gyerekekkel való foglalkozásra tartották alkalmasnak, az első elfogadott női hivatás a tanítónőé volt – és a lányok, asszonyok közötti munka. Ez utóbbi jelenthette talán a legnagyobb felelősséget, hiszen ezt a munkát egyben nemzet- és egyházvédő és mentő misszióként is értelmezték. Erőfeszítésként a hit erősítéséért, harcként a reverzálisok ellen, az egyke ellen, ezzel utóbbival volt kapcsolatos az anya- és csecsemővédelem. A leány – és asszonykori munkában nagy jelentőséget tulajdonítottak a népművészet védelmének, terjesztésének, és háziipar felkarolásának is.

A leánykori munkában: „*Első teendője a papnénak, hogy időt szakítson a személyes beszélgetésre a leányokkal. Vasárnap, a mikor a templomból kijönnek, simogassa meg szeretettel a rózsás arcokat, kérdezze meg a nevüket és hívja meg őket, jelezze nekik előre, hogy leánykört akar szervezni....A vasárnapi igehirdetés megbeszélése is rendszeres programpont legyen a leánykörben. ...A papné ne engedje ki kezéből a leánykör vezetését,...A bibliaórát a papné tartsa.... Annyi segédkönyvet találsz férjed könyvtárában. És ezenkívül ott van Noked...a te férjed. Azt kérd meg, készítsen elő téged a bibliaóra megtartására.*” A leánykori munka magába foglalta a szegények segélyezését, a betegek, öregek látogatását és gondozását, a református újságok terjesztését. Bízta abban, hogy a lányokon keresztül az egész családra is hatást gyakorolhatnak, ezért a leánykori munka részének tekintették, hogy ott az egyház életéről, nehézségeiről is szó essék, a családok ily módon is tudomást szerezzenek az egyház helyzetéről, megelőzve annak a nézetnek az elterjedését, hogy az egyház rosszul használja vagyónát, rosszul gazdálkodik.

⁹ Dr. ENYEDY Andorné: *A lelkészné mint hitves, anya és magyar úriasszony*. In: RLL. 1939.. 7.sz. 2.p.

A magyar nagyasszonyok (Lorántffy Zsuzsánna, Bethlen Kata, Zrínyi Ilona, stb) életén, példáján, és a magyar kultúra értékein keresztül ismertették és szeretették meg mindazt ami ősi, ami magyar. Ebbe tartozott a népművészet, népballada, néptáncok elsajátítása abban a reményben, hogy talán ezek segítségével megvédhetik a lányokat a modern élet értéktelennek, veszélyesnek tartott jelenségeivel szemben. „Gondunk legyen a régi tiszteletreméltó hagyományokat is őrizni! Nagy erő rejlik ezekben. Vegyük csak elő a régi népballadákat. Tanítsuk meg ezeket elszavalni, énekelni, sőt dramatizálni... Ugyanolyan nagy gondunk legyen a régi népviseletet is megszerettetni a leányokkal, ha van ilyen, vagyis volt ilyen a falunkban.... A táncról is kell a leánykörben beszélgetni. Itt fontos a régi magyar táncok szépségére, finomságára rámutatni. Küzdenünk kell azok ellen a szemérmetlen, buja táncok ellen, amit ma már falura is lehozna az úgynevezett táncitanárok.... Táncmulatságot soha, semmi körülmények között ne rendezzen a leánykör! Az egyház nem táncolhat!.. A slágerek már leérkeztek falura is. Fújja már a falusi iffúság is! Szörnyűbbnél szörnyűbbeket. Ezek ellen is küzdeni kell. Neveltségessé tenni, kigúnyolni. Párhuzamot vonni a szép magyar nóta és a sláger között. Mi állandóan küzdünk ellenük, még színdarabbal is! „A kék nefelejts” című darabja az uramnak egy ilyen nótaversenyt mutat be, ahol végül is a magyar nóta győz... Mi így küzdünk a férjemmel együtt a mételyező hatású táncok, slágerek és színdarabok ellen. Harcolunk, hogy megértessük magyar népünkkel, hogy az a szép, ami ősi, ami magyar, ami tiszteletreméltó... Fogjatok hozzá, kedves papné testvéreim, minél előbb!”¹⁰

A fenti idézet egy sárközi papné cikkéből származik, aki mindezek mellett egyik legmélyebb társadalmi problémának az egyke, s legfontosabb feladatának az egyke elleni küzdelmet tekintette. Az egyke: „...szörnyű veszedelme ellen küzdeni, úgy ref. egyházunk, mint magyar hazánk szempontjából legfontosabb feladata a leánykör vezetőjének... Személyes beszélgetés alapján, mint édesanyák, belevéshetjük a ránbízott leánylelkekbe ennek a szörnyű bűnnek a büntetését.... Beszéljünk előtte sokat a testvérről. Milyen boldog, akinek testvére van.... az öregek szomorú sorsáról, akinek csak elkényeztetett gyermekük van, és hogy bánik az öregekkel..”¹¹

Természetesen a hagyományos női gyülekezeti feladatok, a cura pastoralis sem maradhattak el a lelkeszné tevékenységi köréből, így a szegények, a betegek, szerencsétlenek látogatása, segítése stb.

¹⁰ ARANY Dénesné: *A falusi leányok közötti munkánk által hogyan neveljük ref. magyar népünket és hogyan küzdünk az egyke ellen.* In: RLL. 1938.12.sz. 3-9.p.

¹¹ u.o.

A papnénak férje munkájában is segítségére kellett lennie, két fontos szerep várt itt rá: az egyik a társadalmi érintkezések területe volt. *„Itt a papnénak férje impresszáriójának kell lenni....A lelkipásztort sok gáncs, rosszakaratú kritika, ellenségeskedés akadályozza munkájában. ...A papnénak sohasem szabad elfelejtenie arról a társadalmi életben, hogy ő férje első munkatársa, akinek az egész gyülekezet családja s akinek az egész élete az egész nagy család számára prédikáció. Sohasem szabad a papnénak barátságot fenntartani úgy, hogy azzal mások barátságát elveszítse. A papot bármennyire erőlködik ellene, az élet hullámlázása sokszor teszi pártoknak, csoportoknak a papjává, a papnénak azonban mindig mindenkinek a papnéjának kell lennie, mert csak így tudja férjét hathatósan támogatni. Ezt az ideált megvalósítani, – különösen falun – nagyon nehéz. Az én eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy csak úgy lehetséges, ha a papné senkivel sem köt nagyon mély és mindennap háromszor összejáró barátságot, ellenben mindenkire egyformán nyájas, kedves és barátságos, de egy-két lépés távolságról...nagyon kell vigyáznia a papnénak, hogy bele ne sodródjék a minden falut elborító örök és soha véget nem érő szennyes pletykába...”*¹²

Másik fontos szerepként említik, – s ez már feltételezte, hogy a papné teljes mértékben szellemi és lelki társ – hogy bírálója és kritikusa legyen férjének. Ő volt olyan helyzetben, hogy leplezetlenül elmondhatta véleményét férje munkájáról és templomi prédikációjáról.

Mindezen új elvárások, az öntudatra ébredés folyamata odavezetett, hogy 1928-ban megalakították a Református Lelkésznek Országos Szövetségét, amelynek elnöke Ravasz Lászlóné, titkára Novák Olga lett. Az egyesület egy lap indítását határozta el, Református Lelkésznek Lapja címmel, amelynek szerkesztését Kovácsné Huszár Jolánra bízták. A szerkesztőnő dunaszentbenedeki lelkész feleségeként irodalmi munkásságot is folytatott. Az egyesület titkárnak, Novák Olgának személye különösen érdekes. Sikertelen házassága után a családi élet helyett az egyház szolgálatát választotta, s ő volt az első nő, akit a református teológiára rendes hallgatóként felvettek. Vele jelent meg az az „átmeneti” típus, aki bár teljes papi szolgálatot még nem végezhetett, – sőt Novák Olga kifejezetten ellene volt, hogy nők a szószékre álljanak –, azonban teológiailag már ugyanúgy képzett volt, mint bármely lelkész társa. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain 1918-ban így vallott s fogalmazta meg céljait: *„Ismerjük az áramlatokat, amelyek a mi egyházunk híveinek lelkét is állandó ostromban tartják. Míg egyrészt védelemre kell felkészülnünk, másrészt*

¹² PAP Géza: Miben lehet a papné segítségére férjének a gyülekezeti munkában? In: RLL. 1933. 3-4. 7.p.

bensőleg kell építenünk. Úgy érezzük, hogy ez alól a szent kötelesség alól nő voltunk egyáltalán nem ment fel bennünket...Azért kopogtattunk a teológia kapuján, hogy megszerezzük a „lelki fegyverzetet” ...Nem a liturgikus szolgálat lebeg szemeink előtt. Sőt őszinte szívből kívánjuk, imádkozunk érte, hogy adjon az úr mindig elég lelkes, buzgó férfit, akik az egyházi szolgálatnak ezt a részét ellájták. Itt nagyon is tekintetbe kell vennünk népünk konzervativizmusát, sőt ápolnunk kell ezt....Mi, majd mint lelkipásztorok, a tanításban és gyógyításban látjuk hivatásunkat”¹³

Az egyesület az özvegy lelkésznek sorsán próbált első körben segíteni, létrehozták az őrszentmiklósi szeretetotthont, amely az özvegyeken kívül, lelkészárvának is otthon adott, majd a szociális misszió központja lett. Tanfolyamokon lehetett itt elsajátítani a női egyházi munkát. Ez a központ adott helyet a lelkészmenyasszony-képző tanfolyamnak is, amelyet bár kevesen látogattak, mégis tükrözte azt az igényt, miszerint a „papnáság” komoly felkészülést kíván. Ezeken a tanfolyamokon az elméleti oktatáson túl (bibliatanulmány, bevezetés az ó- és új-szövetségi szent irodalomba, hittan, erkölcstan, egyháztörténet, pedagógia, lélektan, szociológia, stb) kézimunkát, házimunkát, gyakorlati gyülekezeti és szociális munkát, gyermekgondozást, csecsemő- és anyagondozást (a Stefánia Szövetség intézményeiben), betegápolást sajátíthattak el a „növendékek”.¹⁴

A lapokban megjelenő általános vélemények elsősorban a női munkában prominens szerepet betöltő, egyházi elittől – püspökök, esperesek, teológiai-, gimnáziumi tanárok, különféle egyházi tisztségeket betöltő vagy az egyesületek életét irányító lelkészek, világiak és azok feleségei, ill. az egyházi társadalom „új” szereplői, azok az egyedülálló nők, akik, egyházi munkájukból adódóan ehhez a körhöz tartoztak (pl. Novák Olga) – származtak. Az újságok teret engedtek az olvasók megjegyzéseinek is, ezekből különféle feszültségek, ellentétek körvonalazódnak, mint amilyen a falusi, városi papné helyzetének ill. a nagy fizetésű ill. kis fizetésű papné helyzetének feszültsége, a tanult és a kevésbé képzett lelkésznek közötti szemléletbeli, élethelyzetbeli különbség. A sajtó ennek mélyebb feltárására már nem ad lehetőséget, csak egy-egy támpontot adhat a további kutatáshoz.

Két probléma került előtérbe a lapok hasábjain. Az egyik a papné magányossága, társtalansága a gyülekezeten belül, ugyanis vagy elkülönült a női közösségtől, ha saját értékrendje szerint kívánt élni, vagy fel kellett azt adnia, ha baráti

¹³ NOVÁK Olga - KATONA Viktória: *A nőtheológusok kérdéséhez: a nőtheológusok* In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1918. aug. 4. 250.p.

¹⁴ A Református Szociális Misszió és a Református Lelkészmenyasszonyképző tájékoztatója. Ráday Levéltár, C/197 Kovács J. István iratai. Őrszentmiklós. (rendezés alatt)

kapcsolatokra vágyott. Ezért is tekintették az egyesület egyik céljának, hogy olyan fórumot teremtsenek, ahol a közös problémákkal küszködő nők egymást segíthették. „Legnagyobb szüksége a gyülekezet szegényebb, egyszerűbb tagjainak van rá, hogy ezek is a leghálásabbak, leghűségesebbek, akik ha szeretetet tapasztalnak és jóakaratot a papné részéről, úgy jönnek, mint anyjukhoz örömeikkel és bánataikkal. az intelligencia nagyon elzárkózik. És ha a papné kedvéért nem alkuszik meg lelkiismeretével s nem követi divatos allűrjeiket: nem tartják közéjük valónak s eszükbe se jut, hogy a papné is asszony s annak a lelkében is ott égnek az asszonyélet minden problémái. Hány papnénak az élete maradt félben a lánságával, nem tudott tovább fejlődni, pedig lett volna tehetsége, ízlése, érzéke az élet szépségeihez, de amilyen mértékben lemondott finomabb énjéről a hívei kedvéért, olyan mértékben veszítette el vonzerejét a társadalomban. A papné sorsa társtalan egyikben sem talál teljes megértést s a másikba ő nem tud beilleszkedni, mert az Urtól vett hivatást nem dobhatta el. Az Istennek áldozatok kellenek és a papné azt a nagy áldozatot hozza, hogy hétről-hétre, évről-évre adja lelke melegét magáról lemondva, elfelejtkezve. Akkor talál csak igazi megértést, ha egy másik papnétársával találkozik, akinek szemében látja visszatükröződni az ő sorsát.”¹⁵

A másik több ízben felmerülő probléma volt: fontos -e a papné számára a külső megjelenés és ha igen, hogyan lehetett azok számára is megoldást találni, akiknek jövedelme nem tette lehetővé, hogy ruházzkodásra költsenek. „Egy dunántúli öreg papné” testvérünk azt írja: Nem mehettem el a konferenciára, mert a meghívót 7-én kaptam meg – és különben sem tudtam volna elviselni, hogy 20 éves öreg télikabátomban és kétszer alakított kalapomba végignézzenek...”¹⁶

„Hogyan öltözködjünk? Egyáltalán nem közömbös kérdés. Nincs szálmassabb látvány, mint egy ósdi ruhában megjelenő asszony; éppen olyan szálmassas, mint rúzsos ajkú, térdeit mutogató divathölgy... Legyen tehát a papné öltözte rangjához méltó. Szerény, egyszerű de mindig divatos! „Nincs hozzá módunk – mondják a sok gyermekes vagy szegényebb sorsú papnék, – hogy mi a divattal haladjunk. Jó ha minden öt-hat évben telik egy ruhára.” És teljesen igazuk van. Kénytelenek olyan elhanyagolt külsővel jelenni meg embertársaik között, hogy vagy szálmalom, vagy gúny tárgyai lesznek.... A ref. papnék országos szövetsége vegye programjába, hogy tagjait egyenruha viselésre szólítja fel... Terveztessen egy iparművésszel magyar motívumú egyenruhát, amely klasszikus szépségével, nemes egyszerűségével méltó helyet foglalhasson el a legelőkelőbb társaságok-

¹⁵ DANCSHÁZYNÉ MATOLCSI Judit: *Egymás között*. In: RLL. 1928. 5.sz.32.p.

¹⁶ u.o.

ban is. Mi, református lelkészek feleségei, akik mindenkinél jobban hivatva vagyunk nemzeti életünk fejlesztésére, tehetnénk-e méltóbb szolgálatot, mintha minden szónál ékebben hirdetnénk fajunk szeretetét a szép magyar ruha viselésével is? ...Óh én a viláგért se gondolom, hogy a vidámszínű, ízlésesen megvarrt nyári ruháinktól örökre búcsút vegyünk! Hiszen Isten azért teremtette a szépet, hogy mi is gyönyörködjünk benne és élvezzük – az Ő törvényei szerint. – De legyen mindannyiúnknak egyenruhája azért, hogy a templomban és ünnepélyeken abban jelenhessünk meg... Száz prédikációnál többet beszél az, hogyan jelenik meg a lelkész felesége az Úrnak házában. Szólhat a pap mint egy próféta, ostromozhatja a divat bűneit, inthet alázatosságra, istenes életre, ha ugyanakkor nincs ott az élő példa, az alázatos papné.”¹⁷

A két világháború közötti időszakban a női emancipáció eredményeként, egyrészt az életvitel szintjén megragadható változásoknak lehetünk szemtanúi – választójog, egyre szélesebb hivatalviselési jog, továbbtanulás, szórakozási, sportolási lehetőségek, divat, stb. – , másrészt a női mentalitás változásának, amely pl. a papnék esetében az öntudatra ébredésben, saját szerepük föl ill. talán túlértékelésében érhető tetten. „Isten rendelte ezt így. Ő adta a már élő első férfiember mellé az asszonyembert segítő társul. Minden feleségre ezen a téren nagy hivatás vár, de legkülönösebben a lelkésznére! Az ő felelőssége még a többi hitvestársakénál is nagyobb. Lelkésznének lenni sokkal több, mint asszonynak, világi ember feleségének lenni.”¹⁸ Ezentúl megjelent az erős kritika is, melyben az őket megillető helyet követelték maguknak az egyház férfitársadalmában. „A palástos papoknak kell a hely, az egyenruhanélküli papnékkal úgy bántak, mint betolakodókkal, tehát feleslegesek voltunk. Százkilenc lelképásztorné feltörekedt Pestre; sokunk szinte erőit megfeszítő anyagi áldozat árán s merem mondani, sokan szonjúhozó lélekkel, hogy szövetkezve, gyakorlati tanácsokat kapva vagy adva, erősebb, kitartóbb lélekkel, biztosabb irányítással érkezve vissza otthonukba, gyülekezetükbe, hű vagy hübb sáfárjai lehessünk azon talentumoknak, melyeket az uraink palástjai árnyékában nyertünk. Nem tudom elégszer hangsúlyozni, hogy nem vesznek komolyan bennünket lelképásztornékat. Sok elkedvetlenítő lehet viselkedésünkben (késve jövőnk, hamar megyünk a mi konferenciánkról is), külsőnkben, kicsinyeskedéseinkben (ki a nagyvárosi, ki a falusi papné, kinek visel az ura magasabb tisztséget, kinek nem), de hát Istenem, tudatosan vagy tudat

¹⁷ LUKÁCSY Imréné: *A papné és a divat*. In: Kálvinista Szemle, 1927.júl.9. 235.p.

¹⁸ F.S.I. *Néhány szó a lelkésznekhez egy lelkésznetől*. In: Kálvinista Szemle, 1932.szept.17. 305.p.

alatt, azért mi is megyünk konferenciára, hogy egy vagy több erős lélek a maga lelkéből hacsak egy mustármagnyit is, adjon át a mi lelkünknek... Miért voltunk kevesebben, mint az előző konferenciákon, erről sokat lehetne írni. Egy a sok közül az, hogy nagytiszteletű testvéreink közül többen elszólták magukat, mondván, a papleánykák csak azért jönnek el a konferenciára, hogy papi férjet fogjanak! Istenem, ha úgy is volna, nevetséges lehet az, ha a papleányka is szeretne papné lenni? De úgy gondolom, az édesapa és édesanya mellett nagy, krisztusi önfeláldozó munka vár a papleánykákra is így tanító hatása is lehetne a konferenciáknak rájuk nézve is.¹⁹

A református nők és lelkésznek szerepének változása, átalakulása vezetett oda, hogy a nőknek ez a csoportja is kiemelkedett, alakot, hangot kapott a névtelen, láthatatlan háttérből, szerephez jutott az egyházi életben. Ez a szerep továbbra is „kiegészítő” szerep maradt, a lelkész társáé, akinek munkáját, a gyülekezet lelki és egyéb vezetését még hosszú ideig csak férfiak látják el. A lelkésznek új tevékenységi körei, igényei is jelzik azonban azt az utat, amely a nők mind szélesebb emancipációját jelenti a református egyházon belül is.

¹⁹ NAGY Imréné: *Megfigyelések az Országos Református Lelkész-Egyesület gyűlésén*. In: Kálvinista Szemle, 1927.okt.15. 347-38.p.

Liturgia és diakónia, az istentisztelet és a szeretetszolgálat kapcsolódása az Újszövetségben

Ma, ha a templomba járó ember a liturgia és diakónia szót hallja, rögtön a templomban zajló istentiszteleten történő rituális cselekményre gondol a **l i t u r g i a** szó hallatán és az egyházi otthonokban, egyházi kórházakban, a gyülekezetek hétköznapi életében folytatott betegápolást, egyéb segítőszolgálatot jelentő tevékenységre gondol a **d i a k ó n i a** szó elhangzásakor.

I. A két fogalom előfordulása az ÚSZ-ben

I/1. Előadásom címében mindkét szó Isten és *embertársunk szolgálatának terminus technikusa* az Újszövetségben.

Leonard Trintend – a Faith and Order istentiszteleti bizottságának tagja (azon belül is az európai albizottságban tevékenykedik), egyik előadásában¹, az „Istennek való szolgálat” ÚT-i értelmét kutatva, arra az érdekes felismerésre jutott, hogy a „*leiturgia*”, „*diakónia*”, „*latría*” szavaknak az ÚT-ban sokszor nincs is kultikus jelentésük, hanem elsőrenden emberek iránti cselekvést jelölnek. (Pl. Rm.15:27; 2Kor.9:2 és Rm.12:1).² Felfedezte, hogy az ÚT-ban nem találunk olyan „*leiturgiát*”, „*diakóniát*” és „*latriát*” amelyek egy épülethez, vagy egy időponthoz volnának kötve. Ezek a kifejezések sokkal inkább a keresztyén ember *hétköznapi életének területére, tevékenységére vonatkoznak*. Az ÚT az imádságot, éneklést, a dicséretet, hálaadást, a kenyértörést az adakozást, az adománygyűjtést, a szegények segélyezését, gondozását, az „*istenszolgálat*” egy ugyanazon részeként tekintik a keresztyén közösségekben. S a *leiturgiát, diakóniát, latriát*, mint terminus technikusokat a szentek szolgálatára vonatkozóan és fogalmi megkülönböztetések nélkül használja az ÚSZ, lásd pl. 1Kor.16:15c; Rm.12:1; Rm.15:27. az ÚT-ban:

¹ Leonard TRINTEND: *Die Gestalt des Gottesdienst als Antwort der Gemeinde* (Ökumenische Rundschau 1958. 53. p., ismertetéi Josef Sittler)

² Dr. VARGA Zsigmond Jenő: *Újszövetségi görög-magyar szótár* (Bp. 1992.)

Az istentisztelet centrális dolgai:

Jézus Krisztusnak az Egyház Fejének a jelenléte a fontos, a Szentlélek, a hirdetett Ige által a gyülekezeti összejöveteleken, s a közös ünneplés, az istentisztelet minden mozzanata a közösség gyakorlására és a közösség építésére történik.

Találkozás Istennel, szolgálat Istennek; találkozás egymással, a testvérekkel és szolgálat egymásnak, egymás között.

A liturgia és diakónia együttesen jelenti a végzett istentiszteleti szolgálatot. Az összejövetelkor, a templomban, a házaknál, az intézményekben, a napi élet munkájában, a leiturgia (továbbiakban: liturgia) és a diakónia tartalmuknál fogva megkülönböztethető árnyalt jelentéssel bírnak, de élesen nem különíthetők el. Az egyháztörténelem során a liturgia a templomi ünnepi, istentiszteleti szolgálatára, egy aktív lelki, szellemi eseménysorra vonatkozott (Zsid.10:11; Tit.1:9; Ap.csel 13:2; Zsid. 8:6, 9:21; Fil. 2:17-30), míg a diakónia egyre inkább a materiális testi szükséglet kielégítésére, orvoslására (Lk. 12:37, 17:8; Jn. 12:12; 1Pét. 1:12, 4:10; 2Kor. 8:19-20; Mt. 25:44; Rm. 15:25; Zsid. 6:10).

I/2. Ezt az elkülönülő árnyaltságot a liturgia és diakónia fogalmak között az „érem két oldalának” nevezhetjük. Biblikusan fogalmazva: az istentisztelet, a liturgiai és diakóniai szolgálat az ige hirdetésétől, az imádattól, könyörgéstől, a hálaadás – és dicséretől elvezet bennünket az *Úr asztala közösségéhez, ahol Jézus szolgál (diakoneó)* nekünk, s Ő ezután küld bennünket embertársaink, testvéreink felé szolgálni. Az úrvacsorai, eucharisztikus, hálaadó, örömteli közösséghez juttatnak el a liturgikus elemek (ének, ima, könyörgés, igehirdetés, stb.) és ebből a közösségből indul ki a diakónia, a szeretetszolgálat. Erre látunk példákat a szolgálat két szavának lényegében azonos, de árnyaltan különböző jelentéskörére az Újszövetségben.

“Láncra fűzve” az istentisztelet ünnepi és hétköznapi, hétköznapi és ünnepi váltakozását, így szedném pontokba a liturgia és diakónia használatának árnyalatait.

1. A diakónia és liturgia szavak az apostoli *igehirdetést* és írásmagyarázatot éppúgy jelölik, mint az istentisztelet rituáléjához: a hálaadáshoz, dicsőítéshez avagy az ezután

2. az *agapé*hoz, szeretetvendégséghez tartozó asztalkörüli szolgálatot (Ap.csel. 6:2; 1Kor. 11:17-23).

3. Egyszersmind az ősgyülekezeti közösség harmadik (legnagyobb) istentiszteleti közösségi eseményére, az *úrvacsora sákramentumának kiszolgáltatására* is használatos volt a diakónia, liturgia újszövetségi szóhasználat.

4. Végül, de nem utolsó sorban, a szentek rászorultságában nyújtott segítséget, a szentek szolgálatát (Rm.15:25 ; Rm.16:15) szeretetszolgálatot, segítségnyújtást is mindkét fogalommal jelöli Szentírásunk.

Tehát, mind a 4 mozzanat (1-4-ig), az istentisztelet együttesét jelenti a két szó (liturgia és diakónia) használatával.

Az ünnepi istentiszteleti szolgálat az élet tiszteletében folytatódik a Lélek jelenvalóságában, Istent dicsőítve az emberek között: „Úgy fényljék a ti világgosságotok az emberek előtt, hogy látván a ti jócselekedeteiket dicsőítsék a ti mennyei Atyákat.” (Mt.5:16).

A két szó bővebb exegetikai vizsgálatába nem bocsátkozom előadásom keretén belül. A továbbiakban biblia-teológiai szempont vezérel a liturgia és diakónia (istentisztelet és szeretetszolgálat) kapcsolódásának vizsgálatában.

II. Istentisztelet és irgalmasság (szeretetszolgálat) a teremtés rendjében a teljes Szentírásban

II/1/a. „Aki az emberi nyomorúság történetét akarná megírni Ádámmal kellene kezdenie, aki azonban a földi irgalmasság történetét akarja felvázolni, lényegében véve csak Krisztussal kezdheti.”³ A „gratia universalis”-ről, és a „gratia specialis”-ről, Isten irgalmáról már az ÓSZ beszél, mégis az egész ÓSZ csak előre vetített árnyéka az ÚSZ-nek, mert ha az irgalmas szeretet szolgálata Izraelben lényegében ugyanaz, megvalósulásában csak árnyképe az újtestamentumnak. Az ÓSZ etikája tehát az Isten szeretetéből levezetett teremtett világ iránti szeretetben, majd felelős felebaráti, emberek iránti szeretetben (pl. 1Móz.4.) csúcsosodik ki. (5Móz.6:4 kk. Sömá Izráel!; 3Móz.19:18). Lényege, hogy minden egoizmus kizárásával Istenét kell szeretnie Izraelnek és szolgálnia a másik embert. A törvények forrása az isteni irgalmasság volt. A gratia speciális „fölemben” volt a gratia universalissal szemben. „Aki elnyomja a szegényt, gyalázattal illeti annak teremtetőjét; az pedig tiszteli, aki könyörül a szűkölködőn” (Péld.14:31).

„Szeresd az Urat a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, minden erődből és szeresd felebarátodat mint magadat” (5Móz. 6:5; Mt. 2:37-38).

„Nekem az olyan böjt tetszik, amikor leoldod a bűnösen fölrakott bilincseket, kibontod a járom köteleit, szabadon bocsátod az elnyomottakat, és összetörsz

³ Paul FILIPPI: *Christozentrische Diakonie* 1975. Heidelberg

minden jármot! Oszd meg kenyeredet az éhezővel, vidd be házádba a szegény bujdosókat, ha mezítelent látsz, ruházd fel, és ne zárkózz el testvéred elől!” (Ézsaiás 58:6-7)

„Szánjátok oda a ti testeteket, mint élő, szent és Istennek tetsző áldozatot, mint a ti okos istentiszteleteket.” (Rm. 12:1)

„Tiszta és szeplőtelen istentisztelet Isten és az Atya előtt ez: meglátogatni az özvegyeket és árvákat az ő nyomorúságukban és tisztán megőrizni az embernek magát a világtól.” (Jakab 1:27)

„Mivel tehát ilyen főpapunk van, ... Jézus az Isten Fia, ... járuljunk tehát bizalommal a kegyelem királyi székéhez, hogy irgalmat nyerjünk és kegyelmet találjunk amikor segítségre van szükségünk.”

Ezt az Isten dicsőségét szolgáló, Isten tiszteletét kifejező engedelmisséget és a másik ember, sőt a természet javát munkáló törekvést, a teremtett világban a rendeltetése szerinti szolgálatát veszítette el az ember a bűnbeeséskor.

II/1/b. Peter Brunner, német teológus írja az istentiszteletből és az emberi szeretetből fakadó szolgálatról, – s ez a liturgia és a diakónia összefüggéseiben is igaz –, hogy az emberi lét a 7. nappal kezdődik, amikor is Istennel együtt megpihen az ember. Örül, áldja, magasztalja, tiszteli őt, imádja és dicsőíti.⁴ Istentiszteletet tart a csendes figyelésben, figyel arra és engedelmesen cselekszi a munkájában 6 napon át a „kert művelését”. Figyel Istenre, távol tartja magát az Isten teljhatalmára visszatartott „fától és gyümölcsétől, amely a kert közepén van” (1Móz. 3:3).

Az Isten tisztelete (a nyugalom napja) megelőzi a munkás napokat, a teremtett világ szolgálatának napjait. Mondhatjuk így is: a rituális, a liturgikus szolgálat, az Isten előtti szolgálat megelőlegezi, felkészíti az embert a munkás napokra, a másik ember és a természet szolgálatára (a diakóniára).

II/1/c. Tehát a liturgia, a kultusz ott van a teremtés rendjében, a 7. napon. „Istenképességünk van elrejtve, behelyezve a liturgiában, az istentiszteletünk, hálaadásunk, a köszönetünk, az imádatunk folytán.”⁵ Ez nem csupán a napra van leszűkítve, hanem a nyugalom napján nyugszik az egész munkásságunk (a 6 napunk), tevékenykedésünk az emberi természet világában, a teljes teremtett világban, melynek részei vagyunk. Részesé, örököse, hordozója, felelőse. Így származik az Isten teremtő szeretetéből, majd a bűneset után – irgalmas szövetségéből (1Móz.9:12) – a szeretettel végzett szolgálatunk, diakóniánk.

II/1/c A teremtésben, a kert közepén álló (tiltott) fa (1Móz.2:16-17), egy különösen lehatárolt *hely az istentiszteletre*. Isten szava, kijelentése alatt körülzárt

⁴ Peter BRUNNER: *A keresztyén istentisztelet teológiája* (Leiturgia I. 122. p.)

⁵ Peter BRUNNER: *A keresztyén istentisztelet teológiája*

hely. Nem sövénnnyel veszi az Úr körül, nem védőkorlással, *hanem a bizalom, a kérés* páncéljával. Ebben a tiltásban, Igében az első teremtmények számára ott rejtőzik a teljes Biblia, az evangélium és a törvény.⁶ Ezzel a kijelentéssel több szempontból (1Móz.2:16-17) meg van határozva az istentisztelet, a kultusz, és a szeretetből fakadó engedelmesség. Az isteni tiltásnak való engedelmisség az emberközeli szolgálatot, védelmet, az ember javára szánt engedelmisséget jelentette. Azaz a szolgálat, a *liturgia és diakónia* nem egyéb, mint *Krisztus megváltó, irgalmas szolgálatának egyházi funkció alakjában való gyakorlása*. Jelleget tekintve, Isten szeretetéből fakadó és *Isten dicsőségét szolgáló hitvallásos* cselekedet a hit és diakónia. Szorosan összetartozik istentisztelet és emberszolgálat, a liturgia és diakónia,

II/1/d. Az „őszövetségi irgalmasság, szeretetszolgálat” Krisztusban, az új Ádamban beteljesedik, Krisztus által kiteljesedik. Az első Ádám által, a paradicsomban elveszített isteni tisztelet áll helyre és teljesedik ki az új Ádamban. A holland gyakorlati teológus, Uhlhorn jól fogalmaz: „War die Liebe, wie sie in Christo Jesu erschienen ist, etwas neues: so tief im Ehre”⁷ (A szeretet, ahogy az Jézus Krisztusban megjelent, valami új: annyira mély az Isten tiszteletében, mint amennyire emberi a felebarát szeretetében).

III. Teocentrikus emberszeretet Jézus messiási szolgálatában

Jézus a szeretet kettős egy parancsában (Mt.22:36-40) a felebaráti szeretetet az Isten szeretetével kötötte össze. „Ez a szeretet nem szentimentális érzelem, nem csupán humanitás vagy egyszerű altruizmus, hanem mindenestől teocentrikus irányú szeretet”.⁸ Jézussal elérkezett a Földre az Isten országa és ebben az egyetlen a felek között lehetséges viszony a szeretet viszonya. Éppen akik Istennek tiszteletében szolgálnak, azoknak az az ismertetőjük, hogy egymást szeretik, „teocentrikus” irányú szeretettel. Jézus a felebaráti, - az emberszeretetet, az Isten szeretetével kötötte szorosan egybe és ennek fordítottja is igaz, azaz Isten és a felebarát szeretete összetartozik nála. Az isten imádata, szeretete, tisztelete, a hódolat kifejezése, a liturgia nem hiteles a felebarát, a másik ember felé ápolts szeretet nélkül (1Jn. 3:13-18; 1Jn. 4:7-21; Jak. 1:27)

„Amiképpen az Atya szeretett engem, én is úgy szerettelek titeket.” És „amint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást.” (Jn. 13:35).

⁶ M. LUTHER: *Wort zum Agenda* 80.p. 4. bek., 110. p. 18. kk.

⁷ UHLHORN: *Christliche Liebestätigkeit*

⁸ JOÓ Sándor: *Református Diakónátus* Bp. 1939; 30. p.

“Krisztus etikája szerint tehát a szeretet Istentől és Istenért van, vagyis amint forrása, úgy végcélja is maga az Isten.”⁹

Ez a teocentrikus szeretet az alapmotívuma az Ószövetségben a választott nép saját körében a jövevényekkel szemben gyakorolt irgalmasságnak, a „szociális” parancsoknak. Az Újszövetségben Jézus által betöltve, újraértelmezve az Úr Krisztus váltságának is a lényege az Isten- és az emberszeretet együttese, mert az irgalmasság nem egyéb, mint a felebarát nyomorúságával szemben, tettekben megnyilvánuló szeretet és áldozatvállalás. Ez volt az alapmotívuma Jézus azon irgalmas munkáinak, különösen pedig áldozatának és közbenjárásának, melyet, mint főpap végzett az övéért.¹⁰

Ha mi emberek (az Ó- és az Újszövetség emberei), Isten iránti szeretetünket ki akarjuk fejezni, útmutatásul hangzik: „Legyetek irgalmasok, mint a ti mennyei Atyátok irgalmas” (Lk.6.36) és „Amennyiben nem cselekedtétek meg eggyel a legkisebbek közül, énvelem nem cselekedtétek meg” (Mt.25:45).

Így az Istennel szemben való kötelessége Jézusnak engedelmességgé, Istent dicsőítő cselekedetté, istentiszteletté, liturgiává válik, s diakóniája is az Isten szeretetéből fakadó irgalmas emberszolgálat.

Tehát az irgalmasság, a szeretetből fakadó szolgálat a Krisztus által megváltott és újjászületett embernek Isten dicsőségét szolgáló cselekedete.

IV. A liturgia és diakónia, mint az egyház istentiszteleti szolgálata Krisztus hármias tiszteinek szemszögéből

Nézzük meg a diakóniát és a liturgiát, az Egyháznak, mint Krisztus Testének együttes lételemét. Krisztus megkezdett főpapi, prófétai és királyi munkáját végzi az Egyház. Ezt teszi Isten dicsőségére és tagjai nyomorúságának, szükségseinek enyhítésére. Isten országának terjedésére. Jelként szolgál az Egyház a diakónia és liturgia által, a teremtett világ közepette.

IV/A A kultusz, a liturgia és az irgalmas szeretetszolgálat a diakónia cselekvő személye (szubjektuma) Isten Fia. Azért történhet a mi istentiszteletünk, az egyház ünneplése, mert először is Krisztus, mint főpapunk szolgál nekünk, (Zsid. 6).

Jézus papi szolgálatát az ÚSZ, különösen a Zsidókhoz írt levél, az ÓSZ papi tiszteivel hozza összefüggésbe. Az ároni papság feladata a közbenjárás és a gyülekezet istentiszteleti rituáléjának irányítása. Amiképpen nyáj előtt megy a pász-

⁹ JOÓ Sándor i.m. 31. p.

¹⁰ JOÓ Sándor: i.m. 32. p.

tor, úgy járul a népéért Isten előtt közben a főpap. A nép áldozatait (bűnért bemutatott véresáldozat, hálaáldozat, égőáldozat, stb.), bemutatja, odatárja az Úr elé. Ugyanakkor „viszont”- szolgálatban van az Isten küldöttje a választott nép felé. Isten törvényét, akaratát, kijelentését közli a népével. Évente egyszer ő léphet a szentek szentjébe és vihet áldozatot váltságul a gyülekezetért, elengedve a táboron kívül egy bűnbakot. Az ószövetségi istentiszteleti szolgálat papi, főpapi funkcióját vette magára és töltötte be egyszer s mindenkorra az új szövetség szerzője, Jézus Krisztus. Mivel Ő magát áldozta szeretetből értünk, ezért járulhatunk hozzá bizalommal, általa teljesen mienk Isten tökéletes szeretete, irgalma (Zsid. 4:14-16; és 7-10. részig). Ő a liturgikus, ceremoniális szolgálatot betöltötte azzal, hogy mindannyiunk főpapja, liturgusa és diakónusa lett.

Tehát, ami az istentiszteletben történik, az maga az elrejtett titok. Ennek a történésnek a szubjektuma Isten és az Ő Fia, Jézus Krisztus. Az, ahogy Krisztus munkálkodik az emberben, az istentisztelet különböző cselekményében, az teszi az istentiszteletet titokká (mysteriummá).¹¹ S mivel az egyház Krisztus Teste, ezért az egyház teljes lényegét csak Krisztusból lehet megérteni. Krisztus főpapi liturgus és diakónus szolgálatát az egyház végzi tovább ezen a Földön. Az egyház diakóniai egyház (Diakonische Kirche), mert Urának szolgál.¹² S Krisztus Testeként az Egyház, úgyis mint a helyi Gyülekezet válik cselekvő szubjektumává a liturgiának és diakóniának.

Tehát a szeretetszolgálat szubjektuma végső fokon maga Jézus Krisztus, aki ezt a munkáját a gyülekezet által gyakorolja a földön. Így prolongálódik Krisztus főpapi munkája nemcsak dogmatikailag, hanem gyakorlatilag is az egyház liturgikus és diakonális funkciójában.¹³

Világosan látta ezt már Kálvin is. Tanítása szerint, amikor az egyház munkálkodik ebben a világban, akkor a szentek egysége valósul meg: „communio sanctorum”.

„Az anyaszentegyház rajtunk és közöttünk végbemenő szolgálata által Krisztussal egyesülünk, s a Vele való kapcsolat révén egymással is olyan közösségbe jutunk, amely minden földi és vallási közösségtől abban különbözik, hogy nem emberi meggyőződésen és elhatározáson, hanem egyedül Krisztus mi rajtunk végzett munkáján alapul.”¹⁴

¹¹ Peter BRUNNER: *A keresztyén istentisztelet teológiája* I. 181. p.

¹² V. D. WENDLAND: *Das diakonische Amt der Kirche* I. 519. p.

¹³ JOÓ Sándor i.m. 34. p.

¹⁴ WENLAND: *Kálvin teológiája* 162. p.

IV/B prófétai vonások az istentiszteleti és a diakóniai szolgálatban

Amíg a papi-főpapi szolgálat ugyan az Isteni kiválasztásból, de emberi örökséggént, az ároni papság vonalaként úgy súlypontosodik, hogy: a választottakat képviseli a pap Isten előtt, úgy a próféta mindenkor közvetlen Isteni megszólításra, megbízásra, Isten nevét viszi, képviseli a nép felé: „döbár Jahve”, „Így szól az Úr”. A próféta az Úr szemével lát rá a népre és a történetekre. Előre látja a következményeket, s így ítél, figyelmeztet, vagy ígér, dicsér. Krisztus prófétai szolgálatában az Egyház liturgiája és diakóniája, azaz istentisztelete a hirdetett, a látható sákramentális és megcselekedett igeszolgálatlalt látásokat közöl. Nem vész el a földi történetben, nem oldódik fel, nem azonosul altruista módon, hanem jel, jelzés marad Urának engedelmeskedve, sok kísértés közepette.

Az egyház liturgia és diakónia szolgálatának kísértései azonban a prófétai szolgálatra nézve:

1. a hatalom, uralkodás, magunk különbnek tartása...
2. az áldozattá, kiszolgáltatottá válás...
3. a mindenhatóság, mindent jobban tudás, a hamis önteltség érzése...

A liturgiában az Ige hirdetése, Isten szava, ott és úgy, ahogy Ő akarja „itt és most” (hic et nunc) „élővé és hatóvá válik.” Élesen lát, „behatol a csontok és ve-lők megoszlásáig.”

A diakónia a prófécia, egyik ága, megjelenési formája lehet. A diakóniának mindig ott kell először tevékeny és jellé lenni a társadalomban, ahol az emberi közösség humán-érzéke nem jut el a rászorulthoz, a szociológia keze rövid a segítségnyújtásra és szeme homályos a távlatok meglátásához.

A diakónia nemcsak a keze, de a szíve is az egyháznak. Miért? Mert az egyház, a helyi gyülekezet, önmaga is szolgál. Szubjektuma a szolgálatnak.

Nemcsak a liturgia, de a liturgia a diakóniával együtt ábrázolja ki a gyülekezetet, az egyház létét (Lk. 22:27). „Én olyan vagyok köztetek, mint aki szolgál.”

Nem kell minden szociális gondot megoldani, vagy minden politikai érában tanácsadó, komponens lenni.¹⁵

IV/C Krisztus királyi szolgálatából adódó vonások.

A Pantokrátor megbízásából szolgál az egyház: „Nékem adatott minden hatalom (tou panton) mennyen és földön. Elmenvén tegyetek tanítványokká minden népeket megkeresztelvén őket az Atya a Fiú és Szentlélek nevében (Mt. 28:18).

A Krisztus király-tiszteinek szolgálatában részt venni azt jelenti, hogy Ő küld a gyülekezetből a világba, nyit bennünket a többi ember felé.

¹⁵ Paul FILIPPI i.m. 42. p.

„Az irgalmasság-kegyelem királyi székéhez bizalommal járulhatunk.” (Zsid. 4:16)

Jézus Krisztus királyi méltósága Isten és ember szolgálatának mélységében ragyog fel a leghatározottabban. Legyőzte az ősellenséget, a halálos bűnt és a bűn erejét, következményét, az örök halált, a kárhozatot, az Istentől való elvetettségünket. Az Ő királyi szolgálata folytatódik az eszkatonban, az örökkévalóságban. A földi életet a „houtos aion”-t összekötötte számunkra azzal, amitől elszakadt az örökkévalósággal, az eszkatonnal.

Az Egyház mindkét itt tárgyalt szolgálatában - liturgiájában és diakóniájában -, prófétai látása az eszkaton felé néz, ezt szolgálja, úgy képviseli az emberiségnek Krisztus királyságát, hogy szolgál: (liturgia-szóval, diakónia-tettel) „elmenvén, tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében.”

Az istentisztelet hatása, bizonyoságtétele a misszióban folytatódik tovább.

„Nagy kísértés azonban, hogy a diakónia a misszió eszközévé degradálódjon.”

Ezért is kell mindig együtt látnunk az árnyaltan szétvált liturgia és diakónia, istentisztelet és szeretetszolgálat együttesét. Hol, melyik oldala kerül közelebb az istentiszteletnek a sóvárgó embervilágban és hívja meg, választja el Isten számára a felebarátot.

A liturgia, a diakónia a kultusz és a szeretetszolgálat aktív, együttes tevékenysége, a keresztyén hit kifejezője az Egyházban. Az Egyház liturgiai és diakóniai funkciójának nem az a célja, hogy boldoggá tegye az emberiséget, hanem hogy Isten országa megvalósulását munkálja a lélek és a test nyomorúsága közepette. Jézus a teljes embert látta maga előtt, annak testét, lelkét, szociális szükségét.

“A nyomorúság leküzdése tehát nem cél, hanem út a cél felé, mely nem egyéb, mint Isten országának az építése, s ezáltal Isten dicsőségének növelése.”¹⁶

Rendeltetésünk betöltése. A helyi gyülekezet közösségi formában megnyilatkozó hódolata, istentisztelete és szeretetszolgálat, liturgiája és diakóniája Isten dicsőségére és az emberek javára. Ahogy szépen és ékesen Heidelbergi Káténk 32. kérdés-felelete summázza:

“Miért hívnak téged Krisztusról keresztyénnek?

Azért, mert hit által Krisztusnak tagja és így az Ő felkenetésének részese vagyok avégre, hogy nevéből én is vallást tegyek, magamat élő hálaáldozatként néki adjam s a bűn és ördög ellen ez életben szabad lelkiismerettel harcoljak és azután Ővele együtt minden teremtmény felett örökké uralkodjam.”

¹⁶ JOÓ Sándor i.m. 32. p.

„Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért” (Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez)

„Ez Bethlen Gábor kényszerítetett volt töröknek ígérni Lippát és Jenőt, melyeket Báthori Zsigmond idejében Borbély György recuperált volt, melyeket azután örömet megtartott volna;” – írta nem egészen precíz megfogalmazásban az egyébként jól értesült és a nagy fejedelmet rajongva tisztelő Kemény János Bethlen uralkodásának kezdetéről.¹

A két fontos végvárat még Báthory Zsigmond (1588-1602) ajánlotta meg visszaadni a töröknek szorult helyzetében, s a Porta attól kezdve mindegyik megválasztott fejedelemtől kicsikarta az átadásra szóló ígértet, de sem Bocskainak (1605-1606), sem öreg Rákóczi Zsigmondnak (1607-1608), sem Báthory Gábornak (1608-1613) nem kellett azt teljesítenie. A fejedelmet kritikusan vagy éppen ellenszenvvel tekintő erdélyi kortársak is mindig ezt vetették a szemére: a Bethlenre egyébként tisztelettel tekintő segesvári jegyző, Krauss György Krónikájában a vár átadására szóló ígéretet úgy szerepelteti, mintha az Bethlen részéről a török császár segítségének fejében hangzott volna el.² Az ellenséges hangot megütő Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc emlékiratában nem is keresett magyarázatot Bethlen tetteire.³ S valóban, békeidőben egy magyar kézen lévő végvár önkéntes átadása az „ősellenségnek”, a töröknek – még ha az Erdély szövetsége is – fölöttebb furcsa, árulásnak tűnő cselekedet volt, amely a „másik hazában”, a Királyi Magyarországon az erdélyinél még sokkal keményebben ítélték meg. Az új fejedelem – már a megválasztására is török és tatár fegyverek árnyékában került sor – igyekezett elodázní e fölöttebb kínos köteletség teljesítését, amelyet azonban 1616-ban mégis végre kellett hajtania. Ez az időnyerés azonban elég volt ahhoz, hogy Bethlen hatalma belpolitikailag megerősödjön, s a külpolitikában is mutakozzzék némi konszolidáció; az első nagyszombati egyezményben

¹ KEMÉNY János *Bethlen Gáborról*. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. IV. *A fejedelem*. Szerk.: MAKKAI László. Bp., 1994. (Repint) 66.

² KRAUSS György: *Erdélyi krónika. 1613-1629*. In: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől*. Összeáll.: MAKKAI László. Bp., 1980. 166.

³ MAROSVÁSÁRHELYI NAGY SZABÓ Ferenc: *Memorialé*. Uo. 219.

(1615. május 6.) a fejedelemnek ugyan el kellett ismernie, hogy Erdélyt II. Mátyás (1608-1619) engedelmeiből bírja, de a két elszakított végvárat, Husztot és Kővárat visszakapja.⁴ 1616 januárjában a nádor⁵ Dóczy András szatmári főispánnak⁶ a szerződésről, s a két végvárról a következőket írta: „az erdélyiek nagy örömmel vannak és avval biztatják magokat, hogy ő fölsége Husztot és Kővárat meg fogja nekik adni, [...] hogy elvégezték volna Nagy-Szombatban, hogy visszaadattassanak nekik, csak hogy bizonyos conditiók alatt.[...] Az vajda [...] Jenő és Lippa dolgát a mi nézi, ha ez a mostani tractatus continuáltatik vele, talám meggondolja magát, s nem adja oda őket.”⁷ Nyilvánvaló, hogy sem a magyar uralkodó, sem a magyarországiak lényegében nem értették meg, hogy az erdélyi fejedelemnek miért kell a két végvárat a török kezébe adnia; nem érzékelték, nem érzékeltették annak kényszerhelyzetét. Mit is lehetett várni a Bethlen-ellenséges magatartást tanúsító királytól és a királyhű magyarországiaktól, ha az erdélyiek is nehezen fogadták el ezt aényt?

Egyfelől a két végvár, másfelől Homonnay György töröknek szóló ígéretesei és Erdély-ellenes akciói ügyében a két uralkodó már 1615-ben és 1616-ban is több levelet váltott egymással.⁸ Bethlen Gábor éppen elégszer megírta mind az uralkodónak, mind Thurzó György nádornak, hogy Homonnay mit ígért Ali pasának „az fejedelemségre való promotióért”: „Nem Lippának, Jenőnek odaadását fogadta, hanem a mely helyek soha ennek előtte török birodalmában nem voltak, egész az Vaskapuig Váradal együtt oda ígerte, és esztendőnként száz-száz ezer aranyforint summát Erdélyből s több lehetetlen dolgot is [...]”⁹ Bethlen gyakori magyarázkodása ellenére azonban mind az uralkodó, mind a királyságbeli urak minduntalan arra intették a fejedelmet, hogy a királyhoz való hűségét tartsa meg, s ezt leginkább azzal tudja megmutatni, ha a töröknek nem ad oda semmiféle várat.¹⁰

⁴ MAKKAI László: *Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608-1648)*. In: *Magyarország története 1526-1686*. Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1985. 808.

⁵ Thurzó György 1609 és 1616 között volt nádor. FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország fömáltóságai*. Bp., 1988. 141.

⁶ Dóczy András Bars (1602-1621), Arad (1614) és Szatmár vármegye (1610-1621) főispánja és főkamrás volt. FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526-1848*. Bp., 1994. 60., 65., 98. Uő.: *Magyarország fömáltóságai*, i.m. 121.

⁷ Thurzó György nagylucsei Dóczy Andrásához. Rajcsa, 1616. január 3. In: SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor és a felső magyarországiak*. Történeti lapok. 1875. 14. szám, II. közlemény, 1058.

⁸ Vő.: *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (A továbbiakban: EOE) VII. 1614-1621. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Bp., 1881. Uő.: *Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez*. Történelmi Társ., 1879. 219-261. Uő.: *Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. I.* Uo. 444-489. Uő.: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Bp., 1879. Uő.: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Bp., 1887.

⁹ Bethlen Gábor levele Thurzó György nádorhoz, Gyulafehérvár, 1616. január 26. In: EOE VII. 300., Bethlen Gábor levele Thurzó Györgyhez. Brassó, 1616. március 07. In: SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor levelei*. Történelmi Társ., 1885. 432.

¹⁰ Thurzó György levele Bethlen Gáborhoz, Biccse, 1616. április 4. Uo. 436-437.

A töröknek Lengyelország ellen való indulásáról szóló hírek, a moldvai vajdának Erdély-ellenes praktikái, a Homonnay- és a Balassa Zsigmond-féle támadás miatt egyébként is veszélyes és fölöttébb zavaros helyzetet még inkább súlyosbította a lippaiak ellenállása, illetve Homonnayhoz történő fordulása.¹¹ Ebben a végső szorultságban a fejedelemnek – katonai eszközei mellett – minden diplomáciai érzékét latba kellett vetnie hatalma megmentése érdekében. Tehát 1616-ban is a már 1614-ben kipróbált taktikát alkalmazta, amikor is két követséget állított össze; az egyiket Thurzó György nádorhoz, s az ország egyéb főrendű vezetőjéhez, a másikat „ugyanabban az időben Magyarország minden részéhez, melyeket megyéknek nevezünk” küldte. Az utóbbi delegáció tagja két nemes volt, akik „becsülettel megértették, hogy a dolog az ő hűségükre és szorgalmukra van bízva, [till. ..., hogy] Magyarország minden vármegyéjéhez, fő- és alispánjaihoz eljussanak, s nekik világos szavakkal elmondják, hogy a fejedelem a kegyes békének s az arany egyetértésnek a leglelkesebb híve [...]”¹² Szepsi Laczkó Máté Emlékiratában, az 1616. évi bejegyzéseknél olvashatunk a delegáció-küldésről: „1616. 18. junii hallatik, hogy az erdélyi fejedelem nagy sütségtől kényszerítetvén (a Homonnai praktikájától, ki mind Lippát, Jenőt, talán még Váradot is töröknek ígérte volt, csak hogy ötet vinnék erdélyi fejedelemségre) Lippát – a vármegyék előtt először protestálván, hogy nem ő az oka – a töröknek megadá, a vidrának okos természetét követvén ez dologban.”¹³

1616 áprilisában a gyulafehérvári országgyűlés legelső pontja a következőképpen rendelkezett Lippáról: „mioltátul fogva Lippa töröktől elvételét, semmi üdőben az török császárral bizonyos végezésünk nem végeztetett, minden athname levelek úgy adattak, emanáltattak, ha azt, mint az előtt szultán Szulimán testamentumából az Quazophiához rendeltetett volt, vissza- adjuk.[...] Az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kell váltanunk.”¹⁴ Ezen a gyűlésen e kényes ügyről az erdélyi rendek megfogalmaztak egy proklamáció-szerű, magyarázó levelet¹⁵ is Thurzó György nádor számára, aki azonban az erdélyieket továbbra is a végház megtartására intette: „Az minemű ratiókat peniglen ír Kegyelmetek, melyek készeríték Kegyelmeteket és az vajdát , [till. Bethlen Gábort] ő Nagyságát az

¹¹ Lónyay András levele Thurzó Györgyhöz. Kálló, 1616. május 14. SZILÁGYI Sándor: *Oklevelek a Homonnai-féle mozgalom történetéhez 1616-ban*. Történelmi Társulat, 1881. 405.

¹² BOJTHI VERES Gáspár: *A nagy Bethlen Gábor tetteiről*. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirat Erdélyről*.

¹³ Szepsi Laczkó Máté: *Emlékeztetire való dolgok*. In: *Bethlen Gábor krónikái. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől*. Összeáll., bev.: MAKKAI László. Bp., 1980. 96. i.m. 14.

¹⁴ *EOE VII. i.m. 321-322.*

¹⁵ Az erdélyi rendek Thurzó Györgyhöz. Gyulafehérvár, 1616. május 5. In: *EOE VII. i.m. 327-329.*

odaadásra, arról Kegyelmetek úgy gondolkodjék, hogy soha bizony elegendő okait fel nem találhatja Kegyelmetek, ki az keresztyénség előtt az Kegyelmetek maga mentségére elégséges lehessen.”¹⁶ Az országgyűlési proklamáció kibocsátásával egyidőben a fejedelem az erdélyi megyékhez szétküldte hadbahívó parancsát a Kolozsvár melletti táborba¹⁷, mindamellett három nappal később a nádornak személyesen is megírta – a gyulafehérvári országgyűlési végzés frazeológiáját híven követve – a Lippával kapcsolatos döntést: „Ilyen nagy kételenségben jutván fő követünk, és egyfelől utolsó veszedelmét látván szegény hazánknak, másfelől viszontag, ha valami részéről enged az hatalmasok kívánságának, megtapasztalván azt, hogy bizonyos és állandó békességet szerezhethet szegény hazánknak, mely mind azóta is, mióta Lippát törököktől elvették volt, soha Lippa nélkül egy athname levélben is nem engedtetett, semmiképen egyebet nem cselekedhetett, noha ők mind Lippát, Jenőt egyaránt kérték, egyebek pedig annál is sokkal többet ígértenek, de még is Jenőt megmarasztván valamint s valahogy, Lippát oda kellett igérni [...]. Mely dolgot ez jelen való gyűlésünkben mind az három nemzetségből való statusoknak proponálván, utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért Lippának megüresítésére kételenség alatt rá kellett mennünk[...].”¹⁸

A fejedelem és a rendek nem csak a Habsburg uralkodó és a nádor, hanem a felső-magyarországi főnemesség és a megyei tisztikar előtt is – amint az kiolvasható a fent említett Szepsi Laczkó-féle emlékiratból – magyarázkodtak, ahogyan azt már 1614-ben is tették. Az országgyűlési nyilatkozatot szétküldték a magyar megyékhez is; az Abaúj vármegyének szóló irat a Thurzó nádornak címzett levéllel¹⁹ – a megszólításokat és a titulusokat leszámítva – majdnem szó szerint megegyezik. Ez az irat a Kassai Városi Levéltárban maradt fenn.²⁰ A kisebb eltérések és néhány, a másoló számára talán érthetetlen kifejezés, főként a latin terminológiából eredő elferdítés arra vall, hogy az írnokoknak nagy mennyiségben és fölöttébb gyorsan kellett a másolatokat elkészíteniük, hogy azok késedelem nélkül eljuthassanak a címzettekhez. (E levél másolója – szemben a nádorhoz elküldött példánnyal – az ízés helyett inkább „e” magánhangzót használt, s úgy tűnik, hogy a latin nyelvvel „hadi lábón” állt.) A levél hátlapjára írt megjegyzés szerint azt a megye közgyűlésén 1616. május 24-én, Szinán bemutatták. Azt, hogy érdemben miként tárgyalták meg a levél tartalmát, s hogy arra

¹⁶ Thurzó György levele az erdélyi rendekhez. Biccse, 1616. május 28. Uo. 329-330.

¹⁷ Bethlen Gábor levele a megyékhez. Gyulafehérvár, 1616. május 5. Uo. 330-331.

¹⁸ Bethlen Gábor levele Thurzó György nádorhoz. Gyulafehérvár, 1616. május 8. 331-333.

¹⁹ Vö. 15. jegyzet.

²⁰ Kassa Városi Levéltára, Collectio Schwarzenbachiana No. 5702.

hogyan reagáltak, nem tudjuk pontosan, mivel a Protocollumban a kérdéses hónapban csak a Göncön tartott megyei széki pereket rögzítették.²¹ Mindenesetre mind a megye, mind Kassa szabad királyi városa három évvel később igen nagy megértést fog majd tanúsítani az erdélyi fejedelem iránt, hiszen a hadjáratban a felkelők mellé áll. 1616 májusában, illetőleg nyarán azonban Szabolcs, Szatmár és Abaúj vármegye mind fölkel a „magok oltalmazásáért hírünk nélkül” – írta a nádor.²² De akkor Bethlen ellensége, Homonnay György ellen keltek föl? Bethlen és az erdélyi rendek gyulafehérvári proklamációja mégsem kösziklára hullott? Forgách Zsigmond országbíró²³ és felső-magyarországi főkapitány június végére részgyűlést hirdetett Kassára, ahol a Bethlennel való békés megegyezés mellett döntöttek, s követeket is küldtek a fejedelemhez. Forgách azonban egyik levelében arról ír, hogy „titkon magok között mit forraltak, s mit végeztek, azt nem tudhattam, s bizony most sem tudom, mert én előttem igen titkolták; mindazonáltal én nyilván protestáltam előttök, hogy ha hírem nélkül conventiculumot [titkos összejövetelt] csinálnak ő fölsége, vagy az ő fölsége hívei, vagy szolgálai ellen valamit végeznek, annak per totum contradíciók, és semmi úton nem consentiálok.”²⁴ Az országbíró egyenesen úgy fogalmazott, hogy ha a rendeket nem hívta volna Kassára, és „sok rátiókkal és intésekkel nem csendesítettem volna, bizony valóban conventiculumot tartottak volna [...], holott el vót mind hadok s minden igyekezetek rendelve, hogy elsőben Homonnai uramra, azután kegyelmedre reá menjenek és tűzzel vassal kegyelmeteken legyenek; kiből sok vérontás és nagy rebellió támadt volna.”²⁵ A levélíró egyeseknek – kik jószágukat, feleségüket, gyermekeiket féltik – az erdélyiekhez történő átpártolását említi, noha nem tudja pontosan, hogy ki lenne „áruló”. Forgách néhány hónappal később írt levelében Monoki Miklóst nevezte meg, mint aki Debrecenbe ment volna Bethlenhez és hadat fogadott.²⁶ De ekkor már többen is voltak, akik átálltak a fejedelemhez, vagy éppen titokban szöktek Váradra Rhédey Ferenc főkapitány parancsnoksága alá.²⁷

²¹ Abaúj vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. 1595-1632. MOL Filmtár, 1923. doboz

²² Thurzó György levele nagylucsei Dóczy Andrásához. Biccse, 1616. július 29. In: SZILÁGYI S.: *Bethlen Gábor és a felső magyarországiak*, i.m. 1090.

²³ Forgách 1610 és 1618 között országbíró volt, majd haláláig, 1621-ig a nádori méltóságot viselte. FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főméltóságai*, i.m. 126.

²⁴ Forgách Zsigmond levele ismeretlenhez. Kassa, 1616. július 29. In: SZILÁGYI S.: *Bethlen és a felső-magyarországiak*, i.m. 1091. A levél címzettje nincs megadva vagy ismeretlen; értelmezésem szerint Forgách Dóczynak címezte a levelet, mivel abban Szatmár megyéről is szó van, mint amelyre Bethlen rátámadna, el akarná foglalni, s ezért arra különösen vigyázni kell. Dóczy Szatmár megye főispánja volt.

²⁵ Uo.

²⁶ Forgách Zsigmond Dóczy Andrásához. Kassa, 1616. október 13. Uo. 1092.

²⁷ Vö.: Nagy Mátyás polgári kapitány levele Rákóczi Györgyhez. Polgár, 1616. november 4. Uo. 1106.

1616 nyarán maga Bethlen, mind a Királyi Magyarország felé, mind saját országában mindent megtett a nehéz helyzet megoldásáért; 1616. május 20-án, a Lippát fegyverrel megvívni induló serege számára szigorú katonai rendtartást bocsátott ki, amelyben rendet, fegyelmet rendelt el, nem tűrvén a szegény népen semmiféle rablást-fosztást.²⁸ Kéthetes ostrom után bevette a várat, hogy azt a töröknek átadja, de ebből a kénytelen-kelletlen tettéből nem kevés diplomáciai érzékkel óriási erkölcsi tőkét kovácsolt a maga számára uralkodásának egész tartamára. Az ellene harcoló lippai vitézeket pedig nemhogy megbüntette, hanem inkább megjutalmazta: elvesztett jószágaik helyett Bihar és Zaránd vármegyében, valamint egyebütt adott nekik más birtokot.²⁹

“Spectabiles ac Magnifici Generosi Egregii et Nobiles Domini, amici fratres et vicini nobis observandissimi, salutem et servitorum nostrorum paratissimam commendationem³⁰

Senkit oly idegen szívvel nem ítélnénk lenni, ki ha meggondolja, szegény nemzetünknek ez elmúlt eztendőkből lött siralmas romlásit, melynek füsti, hamuja még most sem hűlt jól meg, kiomlott vérek alig száradt el, az ki ennek az Istentől adatott, csendes békességnek zűntelen való imácság és hálaadás mellett nem örvendezne; és viszont az mellett valami szeretetet, örömét az szent békességhez tartaná, ha volnának valahol (minthogy vadnak is, úgy értjük) annak háborgatói, bántogatói, s azok ellen busuló, bozзонkodó gondolatokra nem indulna. Az mindenható Úr Isten, Római császár urunkat ő felségét jó egészséges, hozzá étellel, boldog birodalommal látogassa, ki az magyar nemzetséghez való atyai kegyelmességéből nem csak felállatta, konfirmálta békességünköt, viszszaadta elvött határainkat, de az olyanokat is, kik ártalmas igyekezettel ellenünk alattomban praktikáltak, eddig kegyelmesen császári méltósága zerént elő nem bocsátván megzabolázta: hasonlóképpen az ő felsége méltóságos tisztviselői is,

²⁸ *Disciplina militaris in expeditione Lippiensi ab illustrissimo principe et domino Gabriele Bethlen etc. Exhibita.* Déva, 1616. május 20. In: SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor levelei II.* Történelmi Tár 1885. 438-442.

²⁹ Bethlen Gábor biztosító és adomány-levele a lippai vitézeknek. Lippa, 1616. június 12. Közlő: MAKKAI Domokos. Történelmi Tár, 1888. 598-603.

³⁰ Kassa Város Levéltára, Collectio Schwarzenbachiana, No. 5702. Az iratot a mai helyesírásnak megfelelően átirított formában, de a régies hangzásokat megtartva közlöm. (Vö.: BENDA Kálmán: *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607-1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata.* Századok 108. évf. 1974. 2. szám. 436-475.) A szövegben néhány szó esetében még tetten érhető a XVI. századra olyan jellegzetes „sziszegés”, az „sz” hang használata „s” helyett, valamint „z” írása az „sz” hang helyett. A másolat e tekintetben meglehetősen következetes. A sztereotip rövidítéseket külön jelzés nélkül feloldottam.

kik az felsége kegyelmes akaratyját synceritással követik az békességnek oltalmazásában, és az mi kegyelmes urunkkal szeretettel való correspondentiát viselnek, minden kedves áldásokat vegyenek az Úr Istentől érte.

Országul magunk állapotja felől írhatjuk kegyelmeteknek, semmire nagyobb vigyázásunk nekünk nincsen, mint az közönséges békesség alatt jól megmaradásunkra, kiváltképpen, hogy az két hatalmas császárok között romlásból, puztulásból, miképpen óhajszuk zegény hazánkat, holott most is némely ambitiosus emberek az ő felsége birodalmából köztünk való fejedelemszégre sóvárkodván, nem csak zomzéd barátit, atyafiait, lengyeleket, hajduságokat, hanem az mint az fényes portán levő fő követünk írásából bizonyosan értjük, Homonnay György uram, sok illetlen vádlásokkal Aly pasa által reánk haragítván az fényes portát, magát pedig sok képtelen és illetlen ígéretekkel offerálván, nem csak Lippát és Jenőt, hanem Lugast, Karánsebest, az egész Vas kapuig, szőt Belyt, Sarkadot, Váradnak csaknem szinte az kapuja előtt, kiket soha az török ekkéig nem bírt, és kívánni sem tudott, Erdélynek tíz eztendeig való adójával edgyütt ígérte az török császárnak, csak fegyverrel szabad válaztásunk ellen promoteáltassék az köztünk való fejedelemszégre.

Ezenközben pedig az moldvai mottusokhoz képest is mind török és tatár hadai felette felesen indultatván meg, az hatalmas császárnak azon alkalmazhatósággal és kezűlettel, Lyppa miatt nem csak most, hanem miolta az töröktől elvétellett, egy fejedelemnek is semmi bizonyos frigye miatta nem lehetett, eddig való sok fenyegetéseket és reánk az császárnak felhúzott haragját véghez akarván vinni az Aly pasa vádlási és az emulusoknak nagyobb ígérati, egycersmind ott benn fő követünköt megkörnyékeztvén (holott immár annak előtte mindenféle sok ígéretekkel, kiket soha országostul, fejedelmestül is be nem teljesíthettünk volna, annak megmaradását, teljes erejével, igyekezetivel megkésértvén, semmit avval nem használt volna) látván azt, hogy ha az nagy hadak közelebb érkeznek, csak magát Lyppát ingyen sem kéri, ha adnók, sem vezik úgy, hogy magunk közönséges mentségünkre használjon, nagyobbra néznék, egészen országunkat keresik, kívül nem csak nekünk, hanem az egész kereztységnak felépíthetetlen kára következik. Ez okon utolsó vezedelmünknek eltávoztatásáért, noha ők mind Lyppát, Jenőt egyaránt kérték, de az egy Lyppát megígérte, Jenőt többekkel edgyütt házunknak (!) bizonyos békességével megmarasztván, melyre ennek előtte való külömb-külobb halogatásához képest, zavának az portán hitelt nem adván, több két holnapjánál, hogy árestumban tartatik fő követünk. Az hadak is csak közel minden felől gyülekezésben lévén, tovább való halogatással vezedelmünket látván, nem lehetett egyéb semmi úton benne, utolsó vezedelmünknek eltávoztatásáért Lyppát meg kellett üresítenünk, hogy így magunknak

vezedelmét távoztatván, több zomzédságokra is mi miattunk nagyobb vezedelem ne hasson, hanem inkább megmaradásunkkal azoknak megmaradása következék, mely cselekedetünk alatt (Isten oltalmazzon tőle) semmi gonoz igyekezet és családtság nem lévén, inkább annak az puzta rézecskének odahagyásával, valamennyi securitást magunknak zerezhetünk, azon igyekezünk, hogy nem csak magunknak, nemzetünknek, hanem az egéz kerezyénségnek javára következék; kegyelmetekhez is penig közönséges békességünkért igaz atyafiúi zeretettel megtartjuk. Emellett kegyelmetekhez vagy on ez dologbul az elmúlt napokban itt benn közöttünk gyalázatos hír futamodván, az záz [szász] nemzetségbul való atyánkfiái felől: mint hír, ők volnának Homonay György uramnak ide be hívei. El akarván magokrul azt az suspitiót vetni, bizonyos attyokfiát ilyen levelekkel, melyeknek párját (!) includáltuk mind palatinus uramhoz, mind Forgách Sigmond uramhoz, Homonnaj György uramhoz, s mind penig Glezerius uramhoz expediálván, kik mellett egy cancellista deákit ő nagysága parancsolatjából küldet volna, azokat Homonnaj György uram contrarius gentium (!)³¹ megfogatván Jesenieőben tartja fogva, az leveleket is suprimálván. Ha illik, avagy nem privata personatul, és az köztünk való szent confederationak ha nincsen ellene, az hol az vagy on: legationes missiones utro citroque libere (!) fiant, kegyelmetek ítéltire támoztjuk. Ha privatus ember publica curiat (!)³² egy nemes országban zabadon cselekedhetik-e, és császár urunk ő felsége, s mind penig böcsületes tisztviselői és kegyelmetek mint complanálja országul vagy szenvedgye ez dolgot, békességünknek állandóságáért szorgalmatos gondot viselni, sőt ezen kívül is az menyeezer³³ sok gonoz zándékát, igyekezetit már eluntuk hallani, abban is afféle nyughatatlan embereknek megtartóztatására, velünk egyetemben böcsületes titzi és hivatalja zerént vigyázásban lenni. Holott az közönséges békesség külömben állandó nem lehet, hanem ha mind az két részrül egyenlő szívvel synceritással őriztetik, melyben az mi részünkrül Isten segítségébül fogyatkozást nem akarunk tenni. Mely dologban igaz jó akarattal való vigyázásáért egéz országul minden

³¹ Az EOE-ben kiadott szövegben contra jus gentium szerepel. In: *EOE*, i.m. 328.

³² Injuria helyett.

³³ Nyilván: mennyiszor.

időbeli hálaadósággal (!)³⁴ akarunk megfelelni. Tarcsa meg Isten kegyelmeteket sokáig jó egészségben. Datum Albae Juliae in generali nostra congregatione die 5 mensis May, Anno Domini 1616.

Spectabilium ac Magnificarum, Generosarum, Egregiarum et Nobilium
Dominationum Vestrarum

Servitores fratres et amici

Universi status et ordines trium
nationum regni Transsylvaniae

Külcím: Spectabilibus Magnificis, Generosis, Egregiis Nobilibus Comiti,
Vicecomitibus Judicibus ac Universitati Nobilium Comitatus Abauyvariensis
Dominis Amicis et Fratribus nobis observandissimis.

Kívül: Anno Domini 1616. 24. die May exhibitae sunt praesentes in congrega-
tione comitatus in possessione Szina.

(Összehajtott eredeti levél, kívülről 12 gyűrűspecst helye.)

³⁴ Nyilván: hálaadósággal.

Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz

Könyvtárakat lehetne megtölteni a Bod Péter által, illetve a róla szóló művekkel, s ebben a rövid bevezetőben sem az újat-mondás szándékával írok le néhány adatot, hanem a levelek tükrében igyekszem a róla írottakat, illetve azok tartalmát ismét megvilágítani.

Életét elsősorban Erdély múltjának, kulturális hagyatékának tanulmányozására, emlékeinek gyűjtésére és feldolgozására szentelte: minden keze ügyébe kerülő magyar könyvet áttanulmányozott, illetve kéziratot hagyatékot vizsgált át.

Ráday Gedeonnal való kapcsolata révén az erdélyi felvilágosodás és nemzeti kulturális mozgalom fellépésének, illetve a hasonló magyarországi kezdeményezéseknek nyújtott ösztönzést.

Tudományos munkájának szerves részét alkotta a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Saját tapasztalatból tudta, hogy a magyar szókincs nem elégséges minden fogalom, szakterminus kifejezésére. A Bod által javasolt társaságnak egyik feladatául Apáczai Csere János kezdeményezésének eredményesebb folytatását szánta (mindenféle tudományokhoz tartozó szavakat magyarul adni elő), valamint az új magyar nyelvtan-kidolgozását.

Munkásságának legfontosabb ága a irodalomtörténet. A kisebb gyűjtések, kiadványok mind csak előmunkálatai voltak a nagy irodalomtörténeti vállalkozásnak. Bár vallása miatt nem hagyott ki senkit sem a tudósok közül, mégis a reformátusok szerepelnek nála a legnagyobb számban. Ez csupán annak a következménye, hogy elsősorban református forrásanyag alapján dolgozott. Forráshelyei között fontos helyen áll Bethlen Kata, Ráday Gedeon és testvére, Ráday Eszter könyvtárai. Ezeknek a céltudatosan fejlesztett magyar könyvgyűjteményeknek a kiegészítésében maga is sokat segített.

Bod Péter, a tudós férfiú volt Ráday Gedeon erdélyi ügynöke, s Ráday Gedeon volt Bod Péter magyarországi ügynöke. Adták-vették egymás számára a könyveket, gyakran nemesasszonyok közreműködésével (pl. Bethlen Imréné Gyulai Klára, Kordáné Nemes Júlia stb.).

Jelen levelekben tetten érhető mindaz, amit az imént néhány mondatban fel-

vázoltam. A levelek publikálásában nem az első vagyok: Kiss Áron, illetve Torda István már kiadta azokat.¹ Azonban a Kiss Áron által elkövetett hibák vissza-köszönnek Torda Istvánnál, aki nagyjából megismétli az 1882-es közlésben írottakat. Mindkettejük kiadásából hiányzik viszont az az 1766-os levél, amit most közölni fogok. Bod Péter levelei (számszerint öt darab) teljes terjedelemben, betűhíven, hibák nélkül még nem láttak napvilágot, most először lehet ezeket ilyen formában elolvasni. Lelőhelyük a Ráday Levéltár (VIII. 231-235).

Tekintetes Ur, -

érdemem felett való nagy Fautorom!

Igen alkalmas időben érkezett Visa hozzám; mert már régen varván fel készíttem vala hogy utána írjak: de már az elmaradván köszönöm az Urnak ebbéli jó indulatját, a mellyel kívánta segíteni jóra intézett szándékomat. Gyönyörűséges szép és igen ritka Monumentum; a mellynek jó helye vagyon fen forgó Írásotskámban. A Deákság benne szép folyó a dolog igen világos, a mellyek majd olyan gondolatot szerzettenek bennem hogy talám nem régen költötte valaki, de az meg vagyon, a mi lehet egy az időbéli levelb: Ez előttem sokat téssen hogy az István király Dekretoma is szép Deáksággal vagyon írva; mellyre nézve lehet ketelkedni hogy ez is az idore tartozó nem volna.

Le iratta volt az Ur Erdélyben létében a Mgs Gróf Aszszony Teleki Josefne aszszonyom könyveiknek laistromokat; a mellyek azon Laistromban nem találtattak, az Ur Parantsolatja szerint magam jedzeteimből azokat kérven most elküldöttem az Urnak.

En tartottam eddig leg regib nyomtatott Könyvnek a Pesti Gábor által Magyarra fordítatott s kinyomtatott négy Evangyelisták irasokat; mellyek 1536-dik eszt. Betsbe nyomtatattak; de nem régen akadtam regibre, a Sz. Pál Apl Leveleinek Magyarra való fordításokra. Fordította Komjáti Benedek Peréni Jánosnak a Peréni Péter fiak tanitoja a Frangepán Kata Peréni Péter özvegye kérésére 1532. eszt. Nyomtatott Krakkoban Lengyel orsz. 1533. esztben. Kitészik az előljáró beszédben hogy ezen Uriaszszonynak kezénél vala régi fordítás is írásban s ugyan annak darabos magyarsága és nehéz olvashatása adott alkalmatosságot az uj fordításra.

¹ KISS Áron: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben* In: Magyar Könyvszemle, VII. évf. 1882; p. 257-263.

KISS Áron: *Bod Péter három levele gróf Ráday Gedeonhoz* In: Figyelő 1876; p. 172-176.

BOD Péter: *Magyar Athenas*; vál. TORDA István, Bp. 1982. (Magyar Himnódó), p. 464-484.

Ha talám az Urnak terhére nem lenne kérésem, nagy bizodalommal kérném valami könyvnek a Pesti könyv aros által való meg fejtesekre. Kellenének néha (1 a Schvandtner Collectiojából az második és harmadik Tomus, az első meg hozattam volt meg akkor midőn kijött mindjárt Be is kellene kötetni azon blts *Pesti könyvkötő* által Frantzia kötésbe a mint vagynak az Urfié, s ez enyim is az első Tomus ugy vagyon. (2 Belii Adparatus ad Histor Hung. Deak secunda, az első Deak meg vagyon kellenének egyéb könyvek is de Catalogusom nem levén nem tudom mik talaltatnak ott. A béküldések iránt Debretzenből szolgálna nekem akar az Ur Domokos Márton Uram, akar Dr Buzinkai Uram v. Tisz. Tatai Ferentz Uram. Az arakat vagy bizonyosan kiküldeném, vagy ha kinek adsignálná az Ur Erdélyben annak adnám. E mellett sok dolgokban az Ur nékem használhatna. (1. Nagy szükségem vagyon az Carolus VI.-nak be adott Memorialek iránt in religiosis. ha az Urnál megvolnának bár' tsak az nevezetesebbeket közölne az Ur én velem. (2. szeretném tudni mikor az 1722 a Pseti Commissinak Actait de ádtak az Evangelicus Commisiariusok volt-e valami válasz arra a királyi Felségtől? Az Urnak hozzam mutatando Gratiáját töllem ki kitelhetőképen megháláni szivesenigyekezném. Mostan semmi ujsagot nem tudok a mellyel kedvekedhetném. A Tipografiák, meg azon állapotban vagynak, a mellybe látta az Ur Erdélyben létében, nem is fogtak az után Semmi uj Munkához: mivel censura nélkül nem mértek, a censurát pedig elkezdni terhesnek látszik. En kértem azon kis Bibliai Historiátskának megújítására, a melly már egyszer kijött, de azt sem mérik vállalni. igaz hogy benne valami auctariummal, de az senkit meg ne sértene. Köszöntőm alazatosan a Tek. Aszszonyt minden testi és lelki joknak kívánásokkal, ugy az Kedves Gedeon Urfit, kit isten nevelejen a maga ditsőségére. Istenek ajánlván az Urat kedveseivel egyetemben maradok az Urnak

alázatos kész szolgálja
Bod Péter

Migenben 26. Apl.

1754

A Mgs Grof Teleki Joséf Urfi jó egészségbe vagyon, köszönti az Urat kedveseivel egyetemben minden lelki és testi jóknak kívánságokkal. Minthogy a szép rendért az Ecclesias Historiában követjük az Alf. Turrentinus Conpendiumaz ha az Pesti Bibliogrck által meg lehetne szerezni az Urfinak s néha is szükségünk volna reá, mer jó Exersitáit tsak masokrol szerzünk magasabb költsön. Titt. Joh. Alphensi Turrentini Compedium Historiae Ecclesiast. Ad Christo sato usque ad res cum contitu actione ad presens usque teophus eckl. a Joh. Simonis. Hala. Magdeburg impensis Brewintii 1750.

Meltóságos Ur

erdemem felett való nagy Fautorom!

Felette sajnálom hogy az Urnak Tratzalrol 15 Ixbr irott levele valahol oly sokat késett, mellyet épen ezen orában hozza meg a Karolyvári Postás, ott pedig nem kesett: mar nem régen is jöttek leveleim; tartom kötelességemnek mindjárt valaszolni reá.

Ezen dologban szinten tegnap előtt irtam levelet Tiszt. Püspök Borosnyai L. János Urmk, a ki az Ur Vaju Abraham Uram és Tisz. Püspök Tsáji Márton Uram, kérésekre írt volt nekem. Itt a fen forgo Makai Károlynk semmi emlékezete nintsen, olyan nevű nem is volt itt. Tudakoztan ezen dologrol eléggé s egyeb nyomára nem találhattam; hogy Davis István nevű ifju ment volt a Prussushoz, ki ott magát hivatta Makaink Hadnagyi v. Kapitányi tisztbten leven, de onnan ment szolgálatra az Hollandiai respublikához, ez vitette el két öttseit Hollandiába Ferentzet és Sámuel, azok jötenek e vissza vagy nem épen ne tudom. Ezeknek atyok David, máskent Makai Ferentz lakott ez előtt Benedekben itt nem messze, most már Tordán. Ezekk melle tehetem ezt is: szintén tegnap értettem hogy Kolosvárt vagyon egy Hollandus fi, a ki azt mondja hogy ő az Konstantinápolyi Belga Residenshez igyekszik Papnak; ez ment volt Tordára David v. Makai Ferentzhez, azért hogy a fiai Hollandiáb tölle Pénzt költzönűztenek, fizesse meg. Talán ez mondotta volna magát Makainak. En egyebet ezen dolgokban ki nem nyomozhattam ha valamit bizonyosabbat érthetek én tartom köteességemnek a Mgs Urat tudositni.

En jó lélekkel mérném azon Hivatalra ajánlani a Josef Mgs Grof Urfi Teleki Josef

Ur mellett lakott Carolus a Magdeburg nevű Frantzia Praeceptut józon, emberséges magát egész bethűlettel alkalmaztató in Mathematicis iure civili et Publice. Inperii conjunctionibus Historií. egy tanult jó ember. Az Urfi mellől régen elbatsátatott bizony, az én itelemem szerint az Urfit nem kevés hálával, igertenek vala neki Száz Tallért, de még sem marada meg. ugy vala hogy az Hazájába menyen; de mások tsalogattak sok mester-ségekkel. Már az Uraktól egészen absolutus. Lakik most vagy inkább tölti az időt a Mgs Grof Kemeny László Urnál sekretariusi titulus alatt de ne gondlom hogy oda légyen valami szoros kötelessége. Ezt mernem azon Spartára bátran be allítani: ugy hiszem rea is venne magát.

Nem régen arra kértem vala a Mgs Grof Teleki Josef Urfit, hogy irna az Urnak az iránt, hogy Magyar Kőnyvek Listájokat küldenlé bé, már én a mint a Mgs Ur kért vala Magyar Kőnyvek szerzésére, arra kész vagyok s remén-ségem is vagyon; de nemelleyek drágátskák s ha volnának a Catalogusban azokat ujjolag nem szereznők it meg. Nem regen is akadtam egy néhány ritka és szép Magyar kőnyvekre meg is vettem. Ha az Kőnyvek Listájok lezünkön lésznek osztán batrabban vásárlunk. A mellyeket a Mgs Ur szamomra vészen reménlem hogy az Ur Domokos Marton Uram Debretzenből el küldi Kolosvarra, v. a Mgs Vass Urnak beszolgáltatják. A Mgs Aszszonyt az Urfival egyetemben alazatosan köszöntöm minde jok-nak kívánságával. En pedig maradok

az Urnak

alázatos szolgálja
Bod Péter

Migenben 16 Xbr

1754

Sietve irott levelemről követem a Mgs Urat.

Méltóságos Ur

érdemem felett való jó Pátronus Uram!

Vettem mind a Mgs Ur 20 Marty Ludánybol irott levelét, mind az Nagy Sámuel Uram Pestről 24. Martii irott Levelet az M. Kőnyvek Laistromokkal együtt. Igen jól esett hogy ezen Katalogus kezemhez jött, mert eddig tar-

tozkodtam megvenni nemelly Kőnyveket, a mellyek elő fordultanak, nem tudván ha szükségesek e vagy nem? már pedig a mellyek ezen Laistromban nem lésznek azokat megszerezni, kivált a régibbeket tellyes tehetségem szerint igyekezem. Ezen kívül más Laistromok az Ur Kőnyveik velem nem közöltetett. Ezt pedig parealtatván mind Tiszt. Ajtai Urnk Enyedre s mind a Mgs Grof Aszszonyinak Teleki Josefne Aszszonyomnak hevizre elküldöm. Száz Reneus Forintok iránt ír a Mgs Ur a Magyar Kőnyvek szerzésekre, hogy akar küldeni. Sok Magyar Kőnyvek kellenének annyi Pénzre. En utat nem tudok mutatni az bátorságos elküldésre; hanem ha azt tselekedné a Mgs Ur hogy M.országban a Mgs Gróf Aszszony teleki Lászlóné aszszonyom Gondviselőjének által adná, és osztán itt Erdélybe a Mgs Aszszony ismét vagy nékem vagy a kinek tetszik parantsolni a Mgs Urnak meg adná. Különben a Pénznek bé nem küldése reszemről a kőnyvek szerzéseken akadályt nem téssen: inkább tett eddig az Laistromnak nem létele: így is látom hogy vettem vagy kettőt a mellyek megvoltanak.

Az Svantner Collectiojára igaz hogy szükségem volt; de meg sem gondoltam hogy az Urnak illy formán alkalmatlankodjam véle. Nem is tudom, miképen ebbéli gratiaját megszolgálni az Urnak: valami mindazáltal tehetségemben lésezn azt véghez vinni elnem mulatom. Tiszt. Tatai Ferentz Urmk írtam denretzenbe. hogy ha valami mod lészen benne küldje be Erdélybe vagy Kolosvárra Tiszt. Szathmári Sigmond Uramhoz, vagy Enyedre Tiszt. Ajtai Mihály Urmhoz, vagy valahova bizonyos és bátorságos helyre.

Irja Nagy Sámuel Uram hogy azon kőnyvekkel az pesti Bibliopola küld vagy tízig valo Katalogusokat is a mellyeket jó helyekre el kell küldeni, ihen jó szível meg tselekszem; magam pedig régen keresem azt az Katalogust de mind eddig is meg nem szerezhette: nékem annyival is kevesebbe esik.

Hamaráb válaszoltam volna az Urnak; de az Mgs Ur Vay Abrahám Um küldvén hozzám levelet a mellyben C. Magdeburgot Patakra hivatta mind a Nemet Nyelv s mind más nemely tudományoknak tanítására, vártam hogy mitso-da ki menetele lészen. Tegnap vettem válaszát Levelemre mellynek a vele-je ez:

Gratia, qua apud meum Illustrissimum Principalem fruor et animus Statui Scholastico me nunquam *inumuscendi*, obice *ponunt*, quo minus Tuae voluntati hac vice satisfacere possim. Ignosces nihi si Tibi indicem vir clarissimae, quod ante aliquot ad huc septimanus Instructionem Domicellorem Banffi et Nalatzi cum Salario 300 Rhens et libera intertentione *recusaverim*.

Igaz, hogy néki kétszáz Forintokat megigért vala a Mgs Grof Ur Teleki László Uram is, hogy a Mgs Josef Urfi mellett maradjon tovább is; de nem tetszett most úgy értettem Száz Forint a fizetése. Ingeniariusságra, biztatták vala is valami Uri emberek hogy szolgálnak néki; akkor tsak az biztatással marada; most mi tartoztatja nem tudom.

A téli szörnyű hideg miat estenek sok károk a szőlőkban; a mellyek elnem voltanak fedve a földbe elvesztenek; meg a mellyek elfedve voltak azok kizzúl is sok meg aszszott. Tavaly, ezen a vidéken Májusban igen sok Hernyo tamadván a gyümölts fáknak leveleket s gyenge gyümöltsöket elvesztegette vala; most ismet a fák ágain valami Pok haló formájú tso-motskák vagynak, a mellyekből a nap melege által az apro Hernyok kelnek ki igen feles számmal s már kezdettenek az fákra esni. Az itt való lakosok kimentenek a szőlő hegyekre és a tojasokat igyekeztek egybe szedni s elégetni. Tsuda hogy annak a hideg semmit nem ártott. Itt vagyon igen nagy szárazság; meg ebben az eszben nem léven eső.

Alazatosan köszöntöm a Mgs Aszszonyt az Ur Intől lelki és testi áldást kívánván. A Mgs Urfinak is kívánom hogy nevelkedjék nem tsak testben, hn a tudományban is Isteni félelemben, s éljen jó egészségben kedves Tanitójával egyetemben.

A Kglmes isten oltalmába ajánlván a Mgs Urat kedves Hazával egyetemben maradok

a Mgs Urnak

alázatos Kész szolg.
Bod Péter

Migenben 16 Apr.
1755.

(Mellékletek)

Grof teleki Josefne aszszonyomőNga
eddig vett az Ur számára ezeket

- 1 Totfalusi Biblia
- 2 Roterdami Remánk keresztyenséget tanító
kezben viselő könyvetskeje
- 3 Tofeus soltarok Magyarázatja

- 4 Koltsar György Postillaja
- 5 Jesuitak Titka
- 6 Bornemissza peter Dominicájának
3dk resze
- 7 Szat Nemeti Dominicaják Toldalekja

Maga is vettem

1. Sárpataki Mihály Noe Bárkáját.
2. Felegyházi Tamás Keresztyen Hitről
irt Konyvet 4 R.

3. Envedi Gvörgy Munkáját Magyarul
és holmi aposágokat.

M. Ezen subducált hármát Túri Uram
kezekhez hozta, es ezeken kívül
ugy vettszinte hármát . mert az
könyvek Ludanyban adodtak
kezemben,

és így itt nem lévén az nevei
eszemben nem jutnak,
de úgy tettszik hogy volt,
az Edgvik. A Szent Háromságrol
írott könyv in 8vo bizságos
Anonimuse, ha az titulussa
jól jut Eszembe, Igasság sarka
az Masik. Debretzenyi Predictor
Kőleséri Samuel Uram, bizonyos
Munkatskája
az Harmadik mostan
eppen eszemben nem jutt.
mivel confundállom más
könyvekkel mellyekeet. legg
kozelebb szerzettem. Ezeket
tsak azért jedzettem fel
hogy tudva legyen, hogy már
ezeket Turi Uram kezemhez
hozta.

Felette sajnálom, hogy tek. Lázár István Uram a Mgs Ur rendelése szerint itt jára ugyan, de majd semmi időt együtt töltenünk nem lehet, s a kevés idő alatt elmulhatatlan foglalatosságom; sem pedig a mit talám tselekedhettem volna is hirtelen eszembe nem jutott. A könyvek szerzesekben egykeztem, de kevésre lehetett menni, minthogy a régiség és Hazánk megemésztették sok féle vesződesei, a mellyek voltak is, de tsuda ahogy a Tatár égete Török hamazta Hazáb tsak annyit is lehet találni, holott itt egymást érte a sok pusztulás ez előtt. A Meltóságos Grof Aszszony Teleki Josejne Aszsz. őNsga a nyáron is egy néhány felé, magam is jelen lévén. akkor ő Nsgánál, adott Papoknak Lajstromat, hogy mitsoda könyveket vennének meg, ha elő akadnának, nézvén abban nagy részen a Mgs Urra is Vett ennek előte is egynéhányat, a mellyeket által adott a Mgs Gróf Aszszonyk Teleki Lászlóne Aszsz. őNgk: mellyek Szebenben voltak s ugyan ez okon nem lehetett most által adatiok a Mgs Ur embereinek; de azoknak ki küldetésekben lehet ezután is modot találni. En pedig ennek utána is ha tsaki találhatok olyat, a mi az Ur könyveinek Laistromokban nem lészen szerentsémnek tartom megvenni s modot keresek az elküldetésekben is.

A mi az arokat illeti az itt vásárolt Könyveknek, az iránt nem illő Melt. Urnak szorgalmatoskodni; mert nékem eléggé előre megfizetett a Magyar Irók kér darabjoknak megküldetésekben, tsak azt sem tudom viszzá fizetni egész eitemben is; annal inkább tovább is vagyom reménységem hogy a Mgs Ur által a Magyar országban nem regen ki adott Könyveket megkaphatom a mellyek vagy Historiara vagy Törvényes dolgokra tartoznak. Biztam vala Túri Sámuel Uramra az Télben hogy Pesten a mellyek a Mausz Katalogussában meg volnának azokat néha küldje meg, de sokakat a mellyek voltak a Katalogusban nem talált meg magánál; nemellyeket pedig meg találván el küldött. Keresem régen s nem tudtam meghozatni Steph. Huszti Jurisprudentia Practica - Belii Compendi Hungariae Geographia oson. 1753. In 8. Desericii de initiis ac majoribus Hungarorum commentaria - Budae 1753. fol. Prisci Rhetoris Excerpta editione Belii Posoniensem - Ha valahol elő akadnának és reá szerzene a Mgs Ur, kívánom meg halálni. Tiszt. Tatai Uram debretzenben a ki kezembe szolgáltatná, ha addig el küldetnének. És ha valami új könyv Magyar Historiára tartozó jőne ki, abban reszeltetne, mivel tudom, hogy nem lehet

hogya a M. Urnak mindjárt értésére ne essék. Nékem az magam Hivataljára közelebről tartozó Teologia után, nagyobb gyönyörűségem vagy az Hazánk Historiáják vizsgálásában akármilyen való könyvet kapjak is arra a materiára, mind kedves.

Látom, hogy a Mgs Ur könyvei között talaltanak a Heltaitól egybeszedett és kiadott magyar versek a M. Királyok dolgaikról. én talám azokat nem láttam. Igaz ugyan hogy akadtak az én kezemre is, nemely régi M. versek, a melyek 1550 tában irattak és a Heltai Műhelyből 1570 tában költenek ki, de talám nem azok lesznek. Egy néhány rendbelinek Tinódi Sebestyen Deák, a ki a Török Bálint udvari embere volt az előtt, az szerzője. Vagy az után Hunyadi János győzelméről. írta Nagy Bántzai Mattheus. Debr. 1575. Az kenyér mezején 1479-ben lett győzelemről Temesvári István írta 1569 esztben. Második János király eleteről Tsanadi Demeter írta Debr. 1577 esztben.

Régen gondolkodom hogy írjak a Mgs Urnak az iránt, minthogy a Magyar Nyelv erőssen kezdett meg romlani a mi időnkben jó volna annak ekesítése s megerősítésére valami jót tsinálni a más Nemzetek Peldájok szerint. (1 Jo volna valami Literata Societást felállítani; mellynek tagjai Magyar országnak s Erdelynek minden reszeiből lennének; de minthogy ez magános ember tehetséget felül mulja. Lehetne (2 egye szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikákat s egyet jót tsinálni, tsak azt ne tsinálna Tót vagy más nemzetből való hmi a ki gyermekségében is Magyarok között nevelkedett. (3 ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar Historiákat és verseket, a melyekben nintsenek deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való Szók. azok tisztán Magyarok. De most az katonaságot viselt Magyar nemességéből való ifjak úgy kezdték attakirozni a Magyar nyelvnek tisztaságát, a melly ennyi száz esztendőknél alatt magánossan álván Ezrópában a maga valóságában, még a sok nyelveket értő nagy Skáligernek is tsudájára, épen megmaradva vala, hogy nem sokára a maga épségéből ki rukkoltatván. avantsiroztatni fogjak a pajzanok közzé; hogy az parasztok közt ha annak josága meg marad de azokhoz is igen be ment a Deák szokkal való éles az varmegyei Tisztektől, már ők is a contributiot a norma vagy planum szerint administraljak a Regius Commissariusoknak és a computoson, tesznek demonstratit az inquisitio szerint. szegény Magyar nyelv. Az Isten tehetséget adott a Mgs Urnak s azokból az Heltaitól régen ki adott versekből, a melyeket kedvesebbeknek lehetne itelni nyomtassa ki a Mgs Ur Budán vagy a hol helyesnek itélné, hogy az afeléknél olvasásokkal egyenesednének a meg deakosult s frantziasult szollások modjai.

Valami ollyas Erdélyi ujságom nintsen, elhiszem Szebenből vészen tudositást a Mgs Ur gyakorta Mgs Uri attyafiairol. A Pestis tsinált most Erdélyben sok bajt az reggetés által, mivel lineák levén zsabodon jární nem lehet. Másut különben még nintsen, hanem Brassóban és ennek vidékén a Bartzaságon. Az felsőbbeknek rendelésekből böjt hirdetett az In iteletének elfordítatására; de a kőznép ugy látom az egész ország megátalkodott várva várja az pestist, de egyik sem magára, ha mind másra, a tanítást bé ne vészi, meg tsufojja.

A Mgs Aszszonyt minden joknak kívánásokkal alázatosan köszöntöm, a Mgs Ufinakis nevelkedést testben lélekben egész indulatbol kívánok

A kglmes istennek ajánlván pedig a Mgs Urat, hozza tartozó kedveseivel együtt maradok

Mgs Urnak

alázatos kész szolgálja
Bod Péter

Migenben 20 2br

1756

Tek Dantzkai Josef Uram és az Aszszony a Mgs Urat és Aszszonyt nagy btl köszöntik istenek aldését kívánván a Mgs Urra és kedveseire.

Méltóságos Ur

Jo és Nagy Patronus Uram!

A szűret után keves idővel a Mgs Gróf Vass györgy Ur ő Nga által elvittem a Mgs Ur kedves ajándékát, jó akaratját az Pray Annales. *Hit* három Tomusban, szép kőtésben, jóé és épen romlás nélkül. Szégyenlem megvallani, hogy eddig a Mgs Urat azal nem tudositottam. Jollehet szüntelen igyekeztem; de az naprol napra addig haladott a míg végre erre az időre jutott, egyik dolog az másikat sokszor elromlatatja az ilyen *közképen* tétetett emberrel. Köszönöm azért ebbéli joakarátját a Mgs Urnak, hogy meg emlékezett rollum és nem sajnallott meg küldeni ezen Historiát, meg egy darab ugy hiszem lészen. Az első Tomus bé töltött vala jó remeséggel; de a többek meg kissebiték az elsőnek betsületit. Ugyan tsak rend és Deákság, s Kronologia jo benne.

A Magyar könyvek Laistromokat tessék az Urnak menél hamaráb elküldeni, Senki benne hasznosabban nem szolgál mint én, tsak tudhassam mik kel-

lenek. Nem messze vagyon az Enyedi Kollegium, ritka az a könyv, s melly ott elő sem fordul, az Ekklesiákban is, nékem járnom kell, s ha mit éeszre vészek abban jo szivvel szolgálók. Én viszontág az M. ország Historiájára való dolgokat, kívánnám az Mgs Urtól; mivel az Isten beszéde után, leg inkább győbnyörkődöm az Haza dolgainak tanulásokban. A Kollar Könyvei talán nem tilalmasak, azokaz is szeretném s egyebet is a mit lehet találni az M. Dolgokrol.

En örömet Erdélyi dolgok meg irásokkal kedveskedném a Mgs Urnak; de én nem tudom most az Erdélyi dolgokat. Azt látom hogy Ekklesiainkat perforratis et nomine rebus ecreteniballatták, mert az Isten tudja. Az is igaz hogy a kik M. VC. voltak anyjokban, nagy anyjokban de anál inkább ha magok azok *r ltanak* és el hagyták, mind ez vonultattak a Várgyei törvényes táblakra, hogy meg pereltessenek; holott azok ellen törvény nintsen; hanem azok ellen elég vagyon az Adprobaták, a kik a nagy *Recepta* Religiokat háborgatják. Grof Bánfi Dénes Ur mint buzgo *Profelistus* evocaltatta grof Iktari Bthlen Samuelné Aszszonyomat és Grof Bethlen Pálne Aszszonyomat, ki is néhai Teleki János Ur leánya.

Ha a Mgs Ur néha levelet méltóztatik irni, eljő az Karolyvári István. Károlyvár. Igen. Tudja már az Posta Mester és a levelet bizonyoson kezembe küldi.

A Mgs Aszszony alázatosan köszöntöm minden lelki és testi joknak szives kívá-
natokkal. Talán eddig ifju aszszony is vagyon a Mgs Ur körül a második Gedeon követi az Atyáknak jó szokásokat: a ki ifju korában jól hazasodik kárát nem valja.

Az Ur Isten kglmes oltalmába ajánlom a Mgs Urat kedves Házával egyetemben és maradok

a Mgs Urnak

Alázatos kesz szolgálja
Bod Péter

Migenben 21. Jan. 1766.

Mednyánszky

Közzéteszi: DANCS MÁRIA

Mednyánszky László bárót joggal tekintjük legnagyobb művészeink egyikének. Nagy tehetsége, szakadatlan tanulmányokkal szerzett rendkívüli kifejező-készsége, egyéni stílusa emelte ebbe a rangba. Ama ritka festők közé tartozott, akik csak benső szükségből festenek és semmi súlyt sem vetnek a népszerűsége. Mint ember is egészen különálló, élete folyása is elütött mindenki másétól. S ez a különleges életmód szorosan összefüggött művészetével.

Bárónak született és önként vállalt szegény igénytelenségben élte végig életét. Atyja halála után azonnal lemondott a birtokra való jogszerű igényéről, nem akart egyébbel törődni, csakis művészetével. Művészet alatt azonban nála mást is kell érteni, mint jó képeknek készítését. Nála a festészet legszorosabban összefüggött világnézetével, amelyet szakadatlan törekvéssel igyekezett elmélyíteni. Megösmerni azt, amit köznyelven életnek neveznek, minden titokzatosságában, valamiképpen közelébe férközni annak a megmagyarázatlan valaminek, ami a természet és a benne élő ember, amit oly magától értetődő dolognak lát a köznapie elme: ezek a vágyak nem hagyták nyugton. Régi igazság, hogy rajz és festés a legjobb út ahhoz, hogy látni tanuljunk. Csakhogy nála nem ez volt az egyetlen motor, hanem ritka erejű festő-ösztön is élt benne, s ez a nagy tehetség a látott dolgok művészi alakítására készítette. Nem ért tehát rá, hogy olyan dolgokkal is vesződjön, amelyek függvényei egy jelentékeny birtok kezelésének.

Élt tehát puritán egyszerűségben. De életének a megszokottól eltérő különös módja annyira összeszővődik művészetével, hogy legalább röviden rá kell mutatnunk erre is. Műterme fehérre meszelt falai között egy vaságy, két-három szék, egy szimpla asztal volt az egész bútor, minden egyéb helyet szanaszét állított képek, vásznak, festődeszkák tömege foglalta el. Ebben dolgozott kora reggeltől késő estig, este villanylámpa mellett. Gyakran még az éjszakába is belenyúlt fáradhatatlan munkálkodása. Napi tápláléka igen gyakran egy köcsög tej, néhány alma, olykor egy csésze kávé, amelyet egy kis kávéházban fogyasztott el, itt szokott találkozni és elbeszélgetni azokkal a nagyon egyszerű, éppen nem társaságbeli emberekkel, akiket olyan szívesen tanulmányozott.

Kopott ruhájában külsőleg alig különbözött tőlük.

Azonban ez az életrend csak az év néhány hónapjára szorítkozott, mert nem a városi élet érdekelte elsősorban, hanem a szabad természet és itt is főképp a Kárpátok erdős-sziklás vidéke. Néha heteken át bolyongott ott, a fenyvesben hált, vagy valamely szénaégetőnél, vagy a sziklatömegek valamely fülkéjében vonult meg. Ez azonban nem volt valamely világtól elvonult régi remete passzivitása, hanem szakadatlan aktivitás: érzékeny lelkével és érzékeny szemével birtokba vette a formák, a színek, hangulatok azon bő változatosságát, amelyek aztán képein támadtak új életre.

Ebből arra következtethetne valaki, hogy Mednyánszky emberkerülő volt, aki végső menedékül az erdőrengeteget, vagy az Alföld elhagyott mocsárvidékét választotta. Erről szó sem lehet. Mert miért kereste volna fel Párizs ember-tömegét, a nápolyi kikötő tarka forgatagát, és fél-Európa sok más városát? Igaz, hogy sem ott, sem Budapesten nem vett részt az úgynevezett társaséletben, bár nagy műveltségénél és arisztokrata rangjánál fogva misem lett volna könnyebb. Azonban ezt az életformát kerülve kerülte. De voltak jó barátai a szellemi élet terén. És voltak emberek, akikhez különös vonzódás fűzte, elsősorban Budapesten, s ezek bár a népesség legalacsonyabb kategóriájába tartoztak, meleg pártfogásának örvendtek. Ő maga „barátainak” mondotta őket. Ez az utóbbi körülmény Mednyánszky világfelfogásában leli magyarázatát, amelyre röviden rá kell térnünk.

Ez a világszemlélet sajátságos vegyülete volt az ókereszténység irgalom- és szeretet-tanának és a buddhizmus által hirdetett nagy világegység megérzésének.

Mednyánszky meggyőződésében mindig a nagy egyetemesség a központi érzés, amelybe ember, állat és a természet szép szőnyege, erdő mező mind testvériesen egyenlő rangban tartozik. Emelkedett látóhatáráról nézte a sürgő-forgó embertömegeket, a nagy hangybolyt, amelynek tagjai azt hiszik, hogy a boldogságot hajszolják, azonban kicsi dolgok miatt sohasem érnek rá, hogy elérjék.

Szamaritánus számalommal tekintett le rájuk, úgy tűnt föl neki, hogy az emberek általában mélyebb ok nélkül komplikálják az életet és így ahelyett, hogy elérnék az élet magasabbrendű harmóniáját, e komplikációk szövedékébe bonyolódnak, mint légy a pókhálóbba.

Ebből a lelki adottságából érthető az a rendkívüli vonzalom, amely hozzáfűzte egyrészt az egyszerű paraszthoz, másrészt a városi élet hajótöröttjeihez, mint ez alakos képein világosan látszik. Ugyanebből magyarázható szinte szenvedélyé fokozott könyörületessége. Megtörtént, hogy valamely szegény családnál szobát bérelt, kifizette és nem vette igénybe vagy más esetekben ezenfelül még néhány festményt is hagyott ott. Nem egyszer történt, hogy három-négy szobát is tartott

Budapesten, „mert szüksége van rá” : könyörületos szívének, de nem a csekély holmijának volt rá szüksége.

Ugyanilyen okból állandóan két-három ember volt látható műtermében, az élet elesettjei, akiket apró szolgálatok ürügye alatt látott el pénzzel. Egész kis galéria volna az a sok kép, amelyeket szegény embereinek ajándékozott, akik azokat a maguk javára értékesítették. Így tulajdonképpen sohasem volt készpénze, mert mihelyt egy kiállításon elkelt valamely képe, az összeg két-három nap alatt széjjelszóródott pártfogoltjai között. Ezeket az apró eseteket, amelyeket könnyű volna szaporítani, azért jegyeztük ide, mert Mednyánszky jellemére és ezen át művészetére is világot vetnek.

Az emberekkel való e mély együttérzés ugyanis megvolt benne a természettel szemben is, amelyhez éppen ilyen mély testvéri szeretet fűzte, tanúság rá tájképeinek hosszú sora.

Korai tájképei túlnyomóan kárpáti bolyongásainak hatása alatt születtek meg. Ekkor előszeretettel választott olyan emlék-motívumokat, mikor az erdő sűrűjében az avarról felszáll a pára és gyöngéd fátyollal szövi át a bokrokat és a fák lombját. Ezeken a szín elveszti jelentőségét, a ködös tónus alól azonban átsüt a rajz, a kép szilárd váza. Éppen ilyen erős rajzuak azok a festményei, amelyeknek tárgya a hólepte fenyves. E téli képeinek némelyikén a sűrű fenyőerdő ágainak fonadéka mintegy ki van párnázva a reá hullott hó finom rétegeivel, és e temérdek fehér csik s alatta a fekete ágak vonalai a természetnek egy különleges ornamentikáját mutatják. Más képein élénk tárja a Kárpátok nagy szikláit, amelyek felületét érdessé marta sok ezer tél, s amelyeken itt megtörnek a bágyadt nap sugarai. A völgyek felé rohanó patak is lekötötte érdeklődését, s a víz gyors rohanását szinte iramodó ecsetvonásokkal vitte vásznára.

Még később a hegyi motívumoknak azt a sajátságos színjátékát aknázza ki, amelyet a hegyvidéki ős fest a tájba: a lankás bozótjának levelei citromsárgák, rozsdaszínűek, vagy bíborvörösek, szinte lángolnak, mögöttük a hegy meg felhő mély ólomszíne és tömör kékje, s a színeknek ez az ellentéte hatalmas feszítőerővel tölti el a látványt. A mester ezt ritka erővel tömörítette s amit a természet itt, mint színélményt kínált, azt fokozni tudja ecsetjének széles és szabad járásával.

E tájtipusokhoz csatlakoznak alföldi képei. Mint hegyi képein, úgy itt a síkságon is azok a motívumok érdekelték leginkább, amelyek a műveléstől még érintetlenek és ősi arculatukat mutatják.

Alföldi bolyongásaiban akadt földdarabokra, ahol sástól körülszegett nagy mocsársárfoltok hevernek, ősi vizek utolsó rongyai, amelyek lomhán terülnek el az est tompa világításában. Mint sok hegyi képén, itt is sejtelmes nyugalom üli meg

az egész tájat, sem emberi, sem állati életnek nem látni rajtuk nyomát, egy magába zárt külön világ ez, amely szinte csak önmagáért való.

És mégis, ha a képek e gazdag sorozatában elmélyedünk, mély emberi vonatkozások lepnek el minket. Érezzük, hogy ezek a tájak nem csupán geológiai erők alkotásainak leírásai, hanem általuk egy emberi lélek szól hozzánk és tolmácsolja érzelmeit: a művész maga.

Vigasztaló nyugalom árad egyes képeiből, másokból csendes rezignáció, melankólia, vagy nyugtalanító titokzatosság, hol feszülő erő, hol bánat, hol a virulás frissége. Igaz, hogy magában a szabad természetben is sugallhat valamely táj bizonyos érzéseket. Csakhogy Mednyánszky képein ezek felfokozott erővel hatnak.

Ez bizonyára annak tudható be, hogy e tájképek sohasem voltak valamely motívum egyszerű lefestései, hanem valamennyien Mednyánszky egyéni alakításai.

Sohasem festette azokat egyenest a szabadban, hanem mindig csakis emlékei nyomán. Ennélfogva sokkal többet adhatott belőlük saját érzéseiből és hangulataiból, mintha az előtte elterülő természeti előkép korlátozta volna ecsetjének járását. Bár a festésnek ilyen módjánál könnyen előállhat az a veszedelem, hogy fa, bokor, felhő, szikla valami átlagosított formát ölt s ezzel elveszti a látomás frissességét, - Mednyánszky képei mégis egészen közvetlen hatásúak, mert előzően nagyon bőséges természettanulmányokat végzett s az így szerzett forma- és színélmény ritka élénkséggel vésődött emlékezetébe. Innen van, hogy képein gazdag és biztos a rajz, sőt ecsetjének járása is határozottan rajzos és éppen e jegynél fogva művei könnyen megkülönböztethetők a nagyszámú hamisítványoktól, még a legügyesebbektől is. A tájkép e nagy költője mindig pozitív marad, még ott is, ahol tárgya s a kép hangulata könnyen csábíthatná szétfoszló formaadásra. Párával vagy esti szürkülettel átszőtt képein is érezteti velünk a szilárd, rajzos szerkesztést.

Ezek a tájképek valóban „benszülöttek”. Nem egy átutatazó festő-turistának kíváncsi szeme szedte föl azokat, hanem olyasvalaki, aki szívvel-lélekkel együtt élt velük egy hosszú életen át. A vonalak, amelyek a táj geológiai szerkezetét mutatják, ennek a földnek a vonalai, a tónusokat és a színek változatait egyenest e vidék tónusaiból és színeiből szívta magába a mester, ezek nem függenek sem akadémiai rendszerektől, sem más festők stílusától.

A közönségnek legnagyobb része csak e költői tájképek révén ösmeri a mestert.¹ Nagyon elvétve, csak egy-két példányban kerültek a nyilvánosság elé azok a merőn más típusú képek, amelyeknek hősei egy-egy emberi alak.

¹ A tanulmánynak ettől a mondatától kezdődő részlete megjelent nyomtatásban 1991-ben. Ld. a *Jegyzet*-et a szövegközlés végén.

Első látszatra meglepően eltérnek Mednyánszky megszokott alakítási módjától, de ha elmélyedünk beléjük, megérezzük a lelki forrás azonosságát. Olyan jelentékeny darabok akadnak ezek közt, hogy nem habozunk effajta műveinek a tájképeknél is nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Itt azokra az alakos képekre gondolunk, amelyeken meglehetősen nagy méretben, olykor életnagyságban kerül szemünk elé egy-egy magános emberalak. Mindig csak egy-egy: többalakos kompozíciók nincsenek ebben a sorozatban.

Ezeknek a képeknek a hősei különleges jellemvonások hordozói. Tompán maguk elé révedeznek minden cselekvés nélkül, tagbaszakadt természetük súlyosan nyomja a földet, nagy csontúak, ajkuk vastag, állkapcsuk erős és kemény, ruhájuk nehézredőjű, fakó. Nem proletárok, hanem a társadalmon kívül élő emberek, akik a nagy város peremén közel s mégis oly távol a kultúrától megvonják magukat viharvert bokrok tövében, vagy kopár puszta földön guggolva néznek maguk elé. Ezek nem rokonai sem Constantin Meunier² heroizált munkásainak, sem Millet³ tevékeny parasztjainak. Ha e két utóbbi típust a társadalom bizonyos meghatározott rendjébe sorolhatjuk, úgy ezeknek az alakoknak jó része inkább valamely egészen ősi társadalmatlanságnak lehetne képviselője, ahogy ilyeneket a nagyvárosok külvárosainak legelhagyatottabb zugai termelnek. Nincs előttük valamely meghatározott életcél, sem rendezett munkára való hajlam, emlékeztetnek a középkor vagabundus-típusára, s mint ezek, úgy amazok sem találják meg helyüket.

Efféle jellemvonásokat olvashatunk le e képekről, az alak beállításából, a karok és lábak lomha mozdulatából, a fő tartásából, a tétlen nagy kezekből s nem utolsósorban viharvert arcuk kifejezéséből, amelyen nyoma sincs a kiművelt arc kifejezőképessége gazdag skálájának, olykor inkább valamely lesben álló félelmes ragadozóhoz hasonlítanak, máskor olyan emberekhez, akiknek nem adott a sors sem szellemi képességet, sem az érzelmek finom hullámzásait. Efféle lények kóborolnak nagy kikötővárosok piszkos zugaiban, vagy elhagyatott alpesi tanyák körül.

Mindezekkel a megjegyzésekkel kockáztatjuk azt a várható ellenvetést, hogy a mester itt átlépte azt a határt, melyet bizonyos értelemben meg szoktak vonni a festészet és az irodalom közt. Valóban: az „irodalmi festészet” éppen eléggé hitelét veszítette az olyan képek révén, amelyekben a novella, a libretto volt az egyetlen figyelmet lekötő elem, viszont semmitmondó volt a festői kifejezés. Ilyenfajta „irodalmi képek” méltán megérdemelték a száműzetést, amelyben az újabb kritika részesítette.

² Meunier, Constantin Émile (Etterbeck, 1831 – Ixelles, 1905), belga szobrász és festő

³ Millet, Jean-François (Gruchy, 1814 – Barbizon, 1875), francia festő, a barbizoni iskola egyik vezéregyénisége, aki paraszti témáiról nevezetes.

Azonban ilyen esetekkel könnyű szembeállítani az elismert remekművek egész sorát, amelyekben a libretto legmagasabb rendű alakítással szerves egységgé forrt össze. Ha emlékezetünkbe idézzük Giottonak egyik legszebb freskóját, Joachimot a pásztorok között, be fogjuk látni, hogy a mű semmit sem szenvedett festői értékében azzal, hogy Giotto a hősében a bánattól lesújtott embert lélektani mélységgel mutatta be. Vagy gondoljunk Rembrandt bármely bibliai képére: valamennyi egy-egy ősi libretto magasrendű festői alakítása, bennök a legszerveesebben olvad egybe a festői előadás az alakok mélyen emberi jellemzésével.

A kérdés nyitját abban véljük látni, hogy miután a művészetet emberek alkotják és élvezői is emberek, nem lehet hátrány, ha ezek az emberi vonatkozások érvényre jutnak valamely képen akár tárgy dolgában is. Az emberi sorsokkal való benső részvét, a kultúra szülte mély szolidaritás alkotó tényezői lehetnek annak az érzésvilágnak, amelyből a műalkotás megszületik. Mednyánszkyban nagy mértékben volt meg a humánus iránti bensőséges érzés, nem csoda, hogy képeinek ama részén, amely erre alkalmat adott, ösztönösen is szabad folyást engedett neki. És volt tehetsége és ereje, hogy amit így érzett, azt magasrendű festőiséggel alakítsa képpé.

Szorosan csatlakoznak ehhez a monumentális sorozathoz kisebbbrétű emberképei, amelyek csupán egy-egy arcot mutatnak, természetes nagyságban.

Ezek a fejek nagyon különböző embertípusokról rántják le a leplet bámulatos tolmácsoló erővel. Vannak köztük kemény, eltökélt, erőscsontú arcok, tettevaló készség ül a vonásaikon, aztán félkegyelműek, tétova pillantással, az élet mostohagyermekai. Mellettük szomorú arcok az ernyedtség kifejezésével, szinte reménytelenül néznek a világba, amelytől már nem várnak semmit, avagy erőszakos arcok, szemük kidülledt, mintha zsákmányra volnának éhesek, arcuk fakó, kifejezésük a kíméletlenség. És így tovább.

A vonások, amelyekkel Mednyánszky néhány ilyen fejképét jellemezni igyekeztünk, azokból az emberi különlegességekből kerültek vászonra, vagy deszkára, amelyeket Mednyánszky az életvásárból szedett össze. Aligha van köztük olyan, amelyre azt mondhatnók, hogy egyenest modelltől festett képmások, inkább a mester átírásai, olyanokról, akiket az élet tarka forgatagában megfigyelt és bámulatos forma-memóriájában megőrzött. Az úgynevezett társaságbeli ember nem érdekelte, nyilván azért, mert a társasélet konvenciói legtöbbször nagymértékben letörölték arcukról a belső ember igazi jellemét, mintegy álarcban járnak, amely többé-kevésbé leplezi a valóságot. Őt azok az embertípusok érdekelték, amelyek nem ösmerik ezt a társaságbeli kozmetikát. Mint mindenben, ebben is az őszinteséget kereste.

Ne higyjük azonban, hogy azok az emberek, akiknek arca leplezetlenül elárul

ja igazi ösztöneiket, csak olyan vonások miatt érdekelték, amelyek sokaknak patológikusnak, másoknak többé-kevésbé abnormisoknak tűnhetnek fel. Mert e fejsorozatba tartoznak azok a nemesvágású arcok is, amelyeket parasztleányekről festett. Mednyánszky a magyar parasztban látta a nyílt szívű, egyenes lelkű ember egyik szép mintaképét. Az a helyes értelemben vett arisztokrata vonás, amely ezt a típust jellemzi, jó ismerőse volt, sokat érintkezett e néppel, s mindig a legnagyobb megbecsüléssel beszélt jellembeli tulajdonságaikról. Nem csoda, hogy a fejsorozatban ecsetje alá kerültek ezek is, szinte ellentétként a többivel, bár efféle szándékai éppen nem voltak. A maga számára festette mindezeket, nem is vitte nyilvánosság elé, úgyhogy kevesen ismerik művészi munkálkodásának ezt a körét.

E sokféle arctípus művészi alakítása, festői módja nem egyforma. Hiszen fejlődésének többféle szakából származnak. Abban mind megegyeznek, hogy szabad alakítások, csak a lényegét hangsúlyozzák és elvetnek minden kicsinyes formát. Beállításuk frontális, ami azt az előnyt kínálta, hogy az arc mikrokozmoszának minden jellemző része a maga teljességében együtt látható. Ez elősegíti a művészi jellemzést és fokozza a kifejezés meggyőző erejét. Alakításuk nem formális, nincsenek bizonyos alaki rendszer szerint átírva, éppen nem stilizáltak, a maguk egészében a valóságkép hatását keltik. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a mester legbensőbben együtt élt a valósággal: mestersegesen kigondolt képei nincsenek.

A fejek némelyikén határozottabb szerep jut a festőiségnek, kivált ott, ahol a kép általában sötétebb tónusú. Ezek közt vannak monochromok is. De vannak egészen világos arctípusai is, amelyek keményebb szövédékkűek, az árnyékolás alárendelt szerepű, a szín jobban lép előtérbe, de mindig egyszerűsítve, összevonva és ezzel egy stílusos nemes freskó hatását váltja ki.

Más típusúak harctéri képei. A világháború idején minden nemzet egész sor festőt küldött a különböző harcterek közelébe, hogy megörökítsék a nagy küzdelem epizódjait. Mednyánszky mindent elkövetett, hogy kijuthasson a hatalmas dráma színhelyére. Nehezen ment, mert öreg kora miatt nem látszott alkalmasnak az ezzel járó fáradságok elviselésére. Végre mégis sikerült. Számtalan apró, futólagos rajz, kisebb-nagyobb akvarell és olajkép született meg a déli és az északi hadszíntereken. Ezek mintegy hatyúdalai.

Ha Mednyánszky eddigi alakos képein leginkább a mindennapi élet drámájának szenvedő hőseit festette meg: most egy soha nem látott arányú tömegdráma közelébe jutott. Persze egészen más alakban, mint ahogyan azt a régibb csatafestők képein látni lehetett. Mert amazok lovas és gyalogos rohamokat szemeltek ki képük tárgyául, amelyekben ember ember ellen küzd, holott a mechanizált

világháború döntő ütközeteiben igen gyakran nem is látták egymást az ellenfelek. A tábori festő most egyáltalán nem juthatott abba a helyzetbe, hogy tanúja lehessen régimódi közelharcoknak, amelyek ugyan itt sem hiányoztak, de nem voltak döntők. Mednyánszky a katonai vezetés minden tilalma ellenére is megragadott egy ilyen alkalmat és észrevétlenül el tudott jutni a küzdelmek közelébe, ahol szakadatlanul süvöltötte körülötte a gépfegyverek golyói. De hadszíntéri képeinek tárgya nem egy ilyenforma élmény. Sok egyebet is látott ott, ami közvetve bár, de annál beszédesebben jellemzi a nagy háborút és ez a sok egyéb lett rajzolt és festett műveinek tárgya.

Valamely északi vidéken látni a szekerek hosszú sorát, amint megrekedtek a sárban. Távolról látott kép, az egyes alakokat meg sem lehet különböztetni. Menekülő falusi nép, amelynek otthona ágyútűz alá került, vagy már el is pusztult a föld színéről. Valamely déli harctéren az est homályában magányos őrszem áll a Duna fölött egy magaslaton. Nehéz őszi felhők egyetlen társai. Lombjuktól megkopasztott fák emelik a magasba csonkává lőtt ágait. Csönd és reménytelen borulás mindenfelé, szinte érezzük a szél metsző hidegét. És magára hagyva mered ebbe a szürkéségbe az emberfia, aki bizonyára nem is tudja, hogyan került a világforgatagba. Más művein látni elhagyott lövészárkokat, amelyeket bombák szántottak szét és szinte felismerhetetlenek. Itt egykor katonák élték félig földalatti életüket. Hová lettek? Más: egy volt falusi templom volt tornyának maradványai, körülötte egykor virágzó gyömölcsösök, békés parasztok jelezheték az életet. Most mindez eltűnt, a csonka toronytól jó messzire egy árva kémény és semmi más. A véletlen hagyta itt hírmondónak.

Csupa olyan rajzolt vagy festett emlékkép, amely a csatateret barangoló öreg mesterben eltörölhetetlen nyomokat hagyott. A helyszínén a jegyzőkönyvecskéjébe néhány szilárd és erős vonást vázolt, vagy ha éppen lehetett, meglehetősen nagy akvarell-vázlatokat rögtönzött. Ezek nem kigondolt, éppen nem irányzatos képek: itt is becsületesen adta a valóságot. Majdnem valamennyi effajta festménye egy elborult világot tár elénk, színei fakók, tompa világításuk az este, komor felhők nehezednek a látóhatárra, ezt némelyiken egy pár repülő varjú apró fekete foltja tarkítja. De nem foglalkozhatunk valamennyivel, hiszen százszámra mennek e munkái, az egyszerű ceruzajegyzetektől egészen az olajfestményig.

A hadifestők műveiből alkalmilag egyes városokban kiállítást is rendeztek, de a temérdek mű közt nem találtunk olyant, amely művészi mélység dolgában össze lett volna mérhető mesterünk munkáival. Ezekben is egészen önmagát

adta, kissé a rezignációra hajló alaptermészete egyrészt, másrészt pedig mesteri kifejezőképessége hiánytalanul megnyilatkozik munkáinak e sorozatában is.

E sokféle típusú kép szemlélete alapján Mednyánszky tulajdonképpen nem sommázható egyikébe sem a különböző festői irányoknak, amelyeket maga körül látott. Éppenséggel nem jellemeznők őt találóan, ha a naturalizmus körébe utalnók.

A naturalista festőknek egyik fontos elve volt, hogy képüket végig a természet előtt fessék. Ezen az alapon Mednyánszky képei nem, csupán tanulmányai esnének e fogalom alá. És e tanulmányok száma igen nagy, ládászámra maradtak fenn azok a kistrétű vásznak, amelyeket valamely természeti motívumról festett, de ezeket sohasem vitte át egyenest valamely képébe. Csak akkorák voltak, hogy beleférjenek festékesdobozába, és nem volt egyéb céljuk, mint hogy szemét élesítse és mentül mélyebben hatoljon a valóság szemléletébe. Legfeljebb ha valamely kép festése közben néhányukat felszögezte műterme falára, de csupán emlékeztetének fölfrissítésére, emlékképek fölgerjesztésére. Festés közben csak távórlól vetett rájuk rövid pillantást.

Ezek a természettanulmányok nagyon behatóak voltak. Emlékezzünk, hogy ilyeneknek ezernyi tömegében láttunk például tanulmányokat, amelyek egy virágzó almafa galyacskájáról készültek a valóságnak megfelelő nagyságban, olyan részletességgel, hogy botanikai illusztrációnak is megfelelték volna, utána aztán kis méretben az egész ág, végül egészen kicsinyben magának a fának jókora része.

Ezen az úton biztosította magának a valóság egy-egy ilyen jelenségének tökéletes megértését és birtokba vételét, és ha olyan kép festésére került sor, amelyben efféle motívum szerepel, tétovázás nélkül megfesthette, hiszen "benne volt". Valóban festett is képet, amelyen virágzó gyümölcsfák szerepeltek, ezeknek alakítása azonban nem e tanulmányoknak a képbe való beillesztése volt, hanem szabad és egyéni, amelyből eltűntek az apró részletezések és beolvadtak az általános harmóniába. Igazi tanulmány egyébként nemcsak a közvetlen valóságfestés volt, hanem főképp az állandó szemlélet. Sőt több a szemléletnél: a veleélés.

Éppen olyan kevés joggal mondhatnók őt impresszionistának.

De, bár nagyrabecsülte ennek az iránynak kiváló mestereit, művészi útja mégis eltért amazokétól. Ők a világ képét a színek csodálatos kaleidoszkópján át látták, Mednyánszky nál a színnek nincs meg ez a mindenben uralkodó szerepe. Az ő viruló színgazdagságuk nem felelt volna meg annak, amit Mednyánszky ki akart fejezni, fioriturákban gazdag hegedűjátékuk helyett a mi mesterünk képeiből a cselló mély búgását halljuk ki.

Napfény ott, borulat itt, gazdag sokféleség azoknál, nemes egyszerűség önála. A nagy impresszionisták érzése csupa optimizmus, az övé rezignált bölcses-

ség. Mégis van közöttük kapcsolat. Mert az bizonyos, hogy Mednyánszky minden képének gyökere az életben szerzett impressziókba mélyedt.

Képei nem úgy keletkeztek, hogy kigondolt egyet és kereste hozzá a valóságban a megfelelő motívumot, vagy modellt. Barangoló életében száz meg száz benyomást fogadott magába és amiben, vagy ami mögött mélyebb értéket érzett, azt áthasonította magába és e lelki szűrőn át vetítette vászonra. Éppen ez erősen elkülönítette őt a szoros értelemben vett impresszionistáktól, bár kiindulási pontjuk azonos.

Az újabb festészet e két irányához csatlakozik az az áramlat, amelyet expresszionizmus néven szoktak emlegetni. Ez a kifejezés ugyan egyszerű értelmű, ha szószerint vesszük, de a köztudatban ma már a legkülönfélébb művészeti felfogásokat illetik vele, úgyhogy elvesztvén biztos körvonalait, már homályossá vált. Eredetileg annyi mint kifejezés, de melyik nagy művészet nem kifejezés? Valóban, ennek az iránynak legjobb mesterei közvetlenül fejezték ki magukat, ámde éppen ennek a kifejezésnek módja nagyon sokféle lehet, és az is. A mi és a hogyan itt elsőrendű fontosságú.

Ezen az alapon a mi mesterünket is bizonyos szálak fűzik ehhez az irányhoz éppúgy, mint az előző kettőhöz, anélkül, hogy ebbe a körbe volna sorozható.

Ezek alapján azt hisszük, hogy Mednyánszky magában álló művész.

Ezt nemcsak erős és eredeti tehetségének köszönte, hanem annak is, hogy szinte magára hagyatva alakította művészi stílusát. Kevesebbet volt együtt festőkkel, mint más emberekkel, főképp olyanokkal, akiknek semmi vonatkozásuk sem volt a művészethez. Bolyongó életmódjánál fogva többet volt magányban, mint emberek közt. S amit e magány sugallt, erősebb hangú volt, mint az emberek beszédje.

Lelkülete egészében véve lírai, de mint általában a magyarok, ő sem hajlott szentimentalizmusra. Technikájában, előadásában rendkívüli festési tapasztalatainál fogva nagyon tudatos volt, a kép elképzelése, kompozíciója azonban merőn intuitív. Stílusa kötetlen, egyéni, tehát nem igazodik valamely előre megfontolt kompozíciós rendszerhez.

Ez is biztosítja önállóságát.

Ha művészi munkálkodását átnézzük, sok olyan elemet is fedezhetünk fel benne, amelyekben mintegy előlegzi későbbi művészeti törekvések elemeit. Ennél természetesen fontosabb, hogy mint kerek lezárt egyéniség áll előttünk. Mindenesetre a művészet nagy mesterei közül való.

Lyka Károly Mednyánszky Lászlóról írt, eddig csak részben megjelent tanulmányát tárjuk az olvasó elé a festő születésének 150. évfordulóján (Beckó, 1852 április 23 – Bécs, 1919. április 17).

A tanulmány az OSzK Kézirattárában található az Anal. 3828. jelzet alatt; géppel és kézzel írott, 27 folió.

A tanulmány nyomtatásban megjelent részletének lelőhelye az MNG Adattára (In: Deák Dénes: *Festők a világháborúban. Mednyánszky festészete 1914–1918*. Gondolat-Idea Tours Kft. Bp. 1991; pp. 114–119.).

A kézzel és géppel írt tanulmány szövegét az eredetihez hűen adjuk közre. Nem igényel semmiféle utólagos belejavítást, a régies kifejezések az érthetőséget nem zavarják, inkább csak élvezetessé teszik a szöveg olvasását a mai olvasó számára is.

Lyka Károly több tanulmányt is írt a festőről, amelyek a 20. század első felében láttak napvilágot, de ezek jóval kisebb terjedelmű írások voltak, mint a most itt olvasható tanulmány.⁴

Könyv megírását sajnos nem vállalta el Lyka Károly. Erről egy alkalommal a vele készített beszélgetés során így nyilatkozott:

Az egyetemi tanulmányok helyett festőállványom előtt álltam, de sohasem bántam meg, hogy festőnek készültem. Nem volt hiábavaló küszködés, egészen más szemmel nézem mások műveit, mint azok a műbírók történészek, akik az egyetemen készültek hivatásukra. Azt a sajnálatos hiányosságomat sem igen korrigálhatták volna az egyetemi stúdiók, hogy éppen a leginkább szívemhez nőtt modern magyar művészeti alkotások előtt hallgat el bennem a kritikus. Olyan közel esnek hozzám ezek a szép dolgok, hogy nem látom őket. Amint egy templom homlokzatához támaszkodva sem lehet a tornyot látni. Ezért nem írtam meg a Mednyánszky-monográfiát s ajánlottam, hogy Kállai Ernőre bízák, akinek több distansza volt Mednyánszkyhoz.

Mindig kerültem a felsőfokot. Sohasem írtam képről, hogy a legszebb, művésről, hogy a legkiválóbb. De nem fogalmazhatom meg másként a valóságot, mintha azt mondom, hogy a sok kiváló közt is, akiket szerettem, Mednyánszky volt a legközelebb hozzám. (Szabad Művészet 1955. IX. évf. november, 531–534.)

Mednyánszky László egyénisége, különös életútja és művészete sajátos helyet foglal el a magyar művészet történetében. A most közreadott tanulmányban Lyka Károly ritka beleérzőképességével, érzékenységgel és éles szemével rendkívül élvezetes stílusban megírt összefoglalást ad Mednyánszky művészetéről.

⁴ *Mednyánszky stílusa*, in: Művészet 1903; 361–371. – *Mednyánszkyról*, in: Művészeti Krónika 1905. 1–2. – *Mednyánszky*, in: Új Idők 1919; 298–302. – *Mednyánszky*, in: Új Idők 1939; 501–503.

Kiállítás a Millennium jegyében a péceli Ráday kastélyban (2000. október 28–november 26)

A 2000. év Magyarországon a millenniumi ünepségek éve volt. Ünnepeztük első királyunk, Szent István megkoronázását, amelyet az ezredik év fordulójához köt a magyar történelmi hagyomány, egyúttal ettől az eseménytől számítva a magyar állam megalapításának időpontját is. A millenniumi ünnep számos értékes kiállításnak és rendezvénynek adott méltó alkalmat a fővárosban és az ország többi városában egyaránt. Egy ilyen kiállításnak és hozzá kapcsolódó rendezvényeknek volt a helyszíne négy hétig a péceli Ráday kastély is.

A már a 19. század közepétől egyre elhanyagoltabb állapotba kerülő kastély a második világháború pusztításaitól is szenvedett; majd az ötvenes évektől utógondozó kórházként, gyakorlatilag elfekvőként működő épületen a nem rendeltetésszerű használat is rajta hagyta nyomait.

Most, a hosszúra nyúlt, nyomasztó álmából ébredező kastély újra helyéhez és szelleméhez méltó ünnepségnek adott alkalmat. A Műemlékek Állami Gondnoksága kastélyhelyreállítási programjának része a Ráday kastély méltatlan állapotának megszüntetése, az épület szakszerű és teljes helyreállítása, restaurálása, az idő és az emberi hanyagság okozta sebek begyógyítása.

A rendezvénynek otthont adó épület pillanatnyi állapota még sok kívánnivalót hagy maga után, hiszen folyamatban vannak a felújítási munkálatok, ennek ellenére úgy éreztük, nem volt baj az, hogy egy még nem teljesen megújult épület adott otthont az ünnepi rendezvényeknek.

A gondosan megtervezett, vizuális intelligenciáról árulkodó meghívó első rendezvénye a *Könyv* című kiállítás megnyitójára szólt. Bár a magam részéről nem igazán kedvelem a kiállítás-megnyitókat – sokkal inkább szeretem napokkal utána csendben megnézni a kiállítást, a zajos forgatagból kiszakadva bensőséges kontaktusba, "beszédes kapcsolatba" kerülni a művekkel –; ez a kiállítás-megnyitó üdítően rendhagyónak bizonyult.

A rendezők nem azt a szokásos megoldást választották, amikor a kiállítás helyszínén a megnyitó beszédek után „mindenki mehet, amerre lát”, – szétseledhetnek a látogatók, hanem egy igen szép és elegáns megoldást: a péceli

református templomban, amelynek alapítói szintén a Rádayak voltak, – nos e templom falai között gyűltünk össze a megnyitóra.

A zene hangjaival kezdődő és avval is záruló megnyitó ünnepség beszédei jó ízlésről, értékes gondolatokról és arányérzékről tanúskodtak. A hitnek az ember életében betöltött kardinális szerepe, az emberi gondolkodásnak a művészetben megnyilvánuló szabadsága, a zene és – itt most különös hangsúllyal – a könyv mindennapi kenyérként funkcionáló szerepe az ember hétköznapijaiban, valamint a Rádayak, Pál és fia Gedeon életműve és szerencsésen ránkmaradt-ránkhagyományozott gyűjtésének értékelése, és nekünk, kései utódoknak, mindezen értékek előtti hódolatunk kifejeződése, külön-külön mind megfogalmazódtak a beszédekben.¹

A templomi megnyitó ünnepséget követően a nagy létszámú közönség együtt átment a templomból a kastélyba, ahol a díszteremben összegyűlve és majd csak onnan szétszéledve, mindenki kedve-érdeklődése szerint elidőzhetett a kastély termeiben és szobáiban, ahol fiatal művészek vallottak az anyagok, a formák, a színek és nem utolsósorban a saját fantáziájuk, és tehetségük segítségével arról, hogy hogyan tudják tárgyi formában öntve, vizuálisan megfogalmazni, mit jelent számukra a könyv, mi jut eszükbe, ha azt hallják: a „KÖNYV”.

A kastély, amely pompás könyvgyűjteménye és főképpen Ráday Gedeon emberi hozzáállása révén központi szerepet töltött be a 18. századi magyar művelődésben és a Kazinczy nevével fémjelzett újjáéledő magyar irodalomban, méltóbb helyszíne nem is lehetett volna ilyen indíttatású kiállításnak.

A négy hétig látható kiállítás mellett még két kapcsolódó eseménynek adott otthont a kastély díszterme.

Október 11-én az ünnepi rendezvény részeként előadások hangzottak el Ráday Gedeon műgyűjtő tevékenységéről, a Ráday Gyűjteményben elhelyezett könyvgyűjteményük tudományos feldolgozásáról, restaurálásukról és kötéseik vizsgálatáról, végül pedig magának a kastélynak a felújítási munkálatokat szükségyszerűen megelőző tudományos kutatómunkáról, a kastély építéstörténetéről, valamint a folyamatban lévő felújítási munkálatokról.²

¹ A megnyitón köszöntő beszédet mondott (az elhangzás sorrendjében): Tariska Zoltán református lelkész; Orosz Ferenc ny. református lelkész; Dr. Gémesi György országgyűlési képviselő, Gödöllő város polgármestere; Csányi Éva, a Műemlékek Állami Gondnoksága igazgatója; Berecz Ágnes, a Ráday Gyűjtemény igazgatója.

Közreműködött: Csavlek Etelka, az Operaház magánéneke; Maros Éva hárfaművész; Geiger György trombitaművész.

A kiállítást rendezte: Laczkó Ibolya és Ladányi József művészettörténészek.

A kiállítás kurátora: Pannonhalmi Zsuzsa keramikus-művész.

² Az előadásokat tartotta (az elhangzás sorrendjében): Berecz Ágnes, a Ráday Gyűjtemény igazgatója; Victor Örzse restaurátor; Csenki Éva restaurátor; és Bartos György művészettörténész.

Az ünnepi rendezvénysorozat november 26-án a díjátadással és koncerttel zárult, amelyet a kastély dísztermében tartottak, és amelyen három Mozart-szonátát hallgathatott meg a dísztermet zsúfolásig megtöltő közönség, továbbá elhangzottak Kazinczy Ferencnek a *Magyar Pantheon*ban és a *Pályám emlékezete* című műveiben olvasható írásai Ráday Gedeonról.³

Ezúton is szeretnénk megköszönni a rendezőknek lelkes munkájukat, a megjelenteknek is a lelkes részvételt, és nem utolsósorban Ráday Pálnak és Ráday Gedeonnak tartozunk köszönettel, akiknek nemes hagyománya, szellemi és tárgyi hagyatéka, lehetőséget adott és ad az utódoknak a jóhoz való kötődésre.

Reméljük, hogy egykori otthonuk mielőbb teljes fényében fog ragyogni, és még sok értékes rendezvénynek fog otthonául szolgálni.

1. A díjátadás és koncert	1
2. A díszterem	2
3. A díszterem története	3
4. A díszterem építészete	4
5. A díszterem berendezése	5
6. A díszterem története	6
7. A díszterem építészete	7
8. A díszterem berendezése	8
9. A díszterem története	9
10. A díszterem építészete	10
11. A díszterem berendezése	11
12. A díszterem története	12
13. A díszterem építészete	13
14. A díszterem berendezése	14
15. A díszterem története	15
16. A díszterem építészete	16
17. A díszterem berendezése	17
18. A díszterem története	18
19. A díszterem építészete	19
20. A díszterem berendezése	20
21. A díszterem története	21
22. A díszterem építészete	22
23. A díszterem berendezése	23
24. A díszterem története	24
25. A díszterem építészete	25
26. A díszterem berendezése	26
27. A díszterem története	27
28. A díszterem építészete	28
29. A díszterem berendezése	29
30. A díszterem története	30
31. A díszterem építészete	31
32. A díszterem berendezése	32
33. A díszterem története	33
34. A díszterem építészete	34
35. A díszterem berendezése	35
36. A díszterem története	36
37. A díszterem építészete	37
38. A díszterem berendezése	38
39. A díszterem története	39
40. A díszterem építészete	40
41. A díszterem berendezése	41
42. A díszterem története	42
43. A díszterem építészete	43
44. A díszterem berendezése	44
45. A díszterem története	45
46. A díszterem építészete	46
47. A díszterem berendezése	47
48. A díszterem története	48
49. A díszterem építészete	49
50. A díszterem berendezése	50
51. A díszterem története	51
52. A díszterem építészete	52
53. A díszterem berendezése	53
54. A díszterem története	54
55. A díszterem építészete	55
56. A díszterem berendezése	56
57. A díszterem története	57
58. A díszterem építészete	58
59. A díszterem berendezése	59
60. A díszterem története	60
61. A díszterem építészete	61
62. A díszterem berendezése	62
63. A díszterem története	63
64. A díszterem építészete	64
65. A díszterem berendezése	65
66. A díszterem története	66
67. A díszterem építészete	67
68. A díszterem berendezése	68
69. A díszterem története	69
70. A díszterem építészete	70
71. A díszterem berendezése	71
72. A díszterem története	72
73. A díszterem építészete	73
74. A díszterem berendezése	74
75. A díszterem története	75
76. A díszterem építészete	76
77. A díszterem berendezése	77
78. A díszterem története	78
79. A díszterem építészete	79
80. A díszterem berendezése	80
81. A díszterem története	81
82. A díszterem építészete	82
83. A díszterem berendezése	83
84. A díszterem története	84
85. A díszterem építészete	85
86. A díszterem berendezése	86
87. A díszterem története	87
88. A díszterem építészete	88
89. A díszterem berendezése	89
90. A díszterem története	90
91. A díszterem építészete	91
92. A díszterem berendezése	92
93. A díszterem története	93
94. A díszterem építészete	94
95. A díszterem berendezése	95
96. A díszterem története	96
97. A díszterem építészete	97
98. A díszterem berendezése	98
99. A díszterem története	99
100. A díszterem építészete	100
101. A díszterem berendezése	101
102. A díszterem története	102
103. A díszterem építészete	103
104. A díszterem berendezése	104
105. A díszterem története	105
106. A díszterem építészete	106
107. A díszterem berendezése	107
108. A díszterem története	108
109. A díszterem építészete	109
110. A díszterem berendezése	110
111. A díszterem története	111
112. A díszterem építészete	112
113. A díszterem berendezése	113
114. A díszterem története	114
115. A díszterem építészete	115
116. A díszterem berendezése	116
117. A díszterem története	117
118. A díszterem építészete	118
119. A díszterem berendezése	119
120. A díszterem története	120
121. A díszterem építészete	121
122. A díszterem berendezése	122
123. A díszterem története	123
124. A díszterem építészete	124
125. A díszterem berendezése	125
126. A díszterem története	126
127. A díszterem építészete	127
128. A díszterem berendezése	128
129. A díszterem története	129
130. A díszterem építészete	130
131. A díszterem berendezése	131
132. A díszterem története	132
133. A díszterem építészete	133
134. A díszterem berendezése	134
135. A díszterem története	135
136. A díszterem építészete	136
137. A díszterem berendezése	137
138. A díszterem története	138
139. A díszterem építészete	139
140. A díszterem berendezése	140
141. A díszterem története	141
142. A díszterem építészete	142
143. A díszterem berendezése	143
144. A díszterem története	144
145. A díszterem építészete	145
146. A díszterem berendezése	146
147. A díszterem története	147
148. A díszterem építészete	148
149. A díszterem berendezése	149
150. A díszterem története	150
151. A díszterem építészete	151
152. A díszterem berendezése	152
153. A díszterem története	153
154. A díszterem építészete	154
155. A díszterem berendezése	155
156. A díszterem története	156
157. A díszterem építészete	157
158. A díszterem berendezése	158
159. A díszterem története	159
160. A díszterem építészete	160
161. A díszterem berendezése	161
162. A díszterem története	162
163. A díszterem építészete	163
164. A díszterem berendezése	164
165. A díszterem története	165
166. A díszterem építészete	166
167. A díszterem berendezése	167
168. A díszterem története	168
169. A díszterem építészete	169
170. A díszterem berendezése	170
171. A díszterem története	171
172. A díszterem építészete	172
173. A díszterem berendezése	173
174. A díszterem története	174
175. A díszterem építészete	175
176. A díszterem berendezése	176
177. A díszterem története	177
178. A díszterem építészete	178
179. A díszterem berendezése	179
180. A díszterem története	180
181. A díszterem építészete	181
182. A díszterem berendezése	182
183. A díszterem története	183
184. A díszterem építészete	184
185. A díszterem berendezése	185
186. A díszterem története	186
187. A díszterem építészete	187
188. A díszterem berendezése	188
189. A díszterem története	189
190. A díszterem építészete	190
191. A díszterem berendezése	191
192. A díszterem története	192
193. A díszterem építészete	193
194. A díszterem berendezése	194
195. A díszterem története	195
196. A díszterem építészete	196
197. A díszterem berendezése	197
198. A díszterem története	198
199. A díszterem építészete	199
200. A díszterem berendezése	200

³ A hangversenyen fellépett Szilasi Alex zongoraművész és Ittész Gergely fuvolaművész.

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>G. Etényi Nóra:</i> Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükrében.....	3
<i>Petrőczy Éva:</i> Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága.....	21
<i>Szabó András:</i> Tótfalusi Kis Miklós <i>Apológiája</i>	31
<i>Bene Sándor:</i> A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja).....	39
<i>Szigeti Jenő:</i> A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma	81
<i>Berecz Ágnes:</i> A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében	105
<i>Dienes Dénes:</i> Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója	133
<i>Juliane J. Brandt:</i> Szikszai utódai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás II. rész	141
<i>Szatmári Judit:</i> „Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része” – avagy lelkész és hatóság az 1850-es években	163
<i>Sárai Szabó Katalin:</i> Református lelkésznék a két világháború közötti református lapokban	175
<i>Péter Mária:</i> Liturgia és diakónia, az istentisztelet és a szeretetszolgálat kapcsolódása az Újszövetségben.....	187

KÖZLEMÉNYEK

<i>J. Újváry Zsuzsanna:</i> „Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért” (Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez)	197
<i>Szabó Ágnes:</i> Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz	207
<i>Lyka Károly:</i> Mednyánszky (Közzéteszi: Dancs Mária)	219
<i>Dancs Mária:</i> Kiállítás a Millenium jegyében a péceli Ráday kastélyban (2000. október 28–november 26).....	231

